

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS ARCHÍVUM FOLYÓIRATA

VI. évfolyam | 4. szám

Tervezett és spontán folyamatok a rendszerváltásban

Konferencia különszám

A RETÖRKI Politológiai
Kutatócsoportja által szervezett,
2020. november 26-i online
konferencia tanulmányai

RETÖRKI

2021. TÉL

Tartalomjegyzék

SIMON JÁNOS: A nemzetközi tényezők szerepe a magyar rendszerváltás folyamatában	2
FRICZ TAMÁS: Ki irányította a rendszerváltást? Tervezett és spontán folyamatok az átmenet során Magyarországon	13
IFJ. LOMNICI ZOLTÁN: Az alkotmányozás kérdései a rendszerváltozás utáni Magyarországon	20
KISZELLY ZOLTÁN: Spontán, alulról építkező mozgalmak a rendszerváltás idején	27
ZSEBŐK CSABA: Marxizmus-leninizmus oktatás a felsőoktatásban	34
HALMY KUND: A műveltségi viszonyok változásai a rendszerváltozást követően. Adalékok az alkotás és a befogadás viszonyának differenciálódásához 1990 után	40
CSATÁRI BENCE: Az Országos Rendező Iroda (ORI) útja az 1991-es felszámolásáig. Egy kulturális monopolvállalat végőrái	46
MÁTHÉ ÁRON: A kádárista nemzetfogalom: egy történész-vita tanulságai	55
OROSZ TÍMEA: Magyar médiarendszerváltás a 20. századi amerikai és európai médiafejlődés tükrében	61
BODÓ BARNA: A rendszerváltás és a határon túli magyarság	70
ŁUKASZ KAMIŃSKI: Váratlan győzelem? Európa és 1989	81
KÁVÁSSY JÁNOS ELŐD: Út a regionális rendszerváltáshoz. A kelet-európai változások viszonyrendszere globális erőterben	88
A 2021/4. szám szerzői	96

A borítón látható fénykép forrása: Fortepan / Szinnay Gábor adományozó, 47437: Kossuth Lajos tér 1989. október 23-án, a köztársaság kikiáltása. Piros csokornyakkendővel Mark Palmer az USA nagykövete, jobbra Borisz Sztukalin szovjet nagykövet.

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

Lektorált folyóirat.

Kiadó:
**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Archívum Nonprofit Közhasznú Kft.**

Felelős kiadó:
Nyári Gábor

Kiadó székhelye:
6065 Lakitelek, Felsőalpár 3.

Főszerkesztő:
Nagymihály Zoltán

Felelős szerkesztő:
Házi Balázs

Főmunkatárs:
Jónás Róbert

Szerkesztőség tagjai:
**Juhász-Pintér Pál,
Pálincás Barnabás, Rapali Vivien**

Szerkesztőbizottság elnöke:
M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:
**Bódi Ferenc, Fricz Tamás, Kávássy János Előd,
Kiss Gy. Csaba, Marschal Adrienn, Nyári Gábor,
Riba András László, Simon János, Strausz Péter,
Szekér Nóra, Ujváry Gábor, Vizi László Tamás**

Nyelvi lektor:
Kipke Tamás

Szerkesztőség elérhetősége: 1062 Budapest,
Andrássy út 100., 1. emelet
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732-379X

Ezen számunkat szerkesztette:

Fricz Tamás, Halmy Kund, Orosz Tímea.

A folyóirat megjelenését a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

Nyomdai munka: Design CD Bt.
A RETÖRKI Rendszerváltó Szemle című műve
Creative Commons
Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc alatt van.

**Petőfi
Kulturális
Ügynökség**

TERVEZETT ÉS SPONTÁN FOLYAMATOK A MAGYAR RENDSZERVÁLTÁSBAN

A történelemben harminc év szinte csak egy pillanat – világos, egyértelmű, cáfolhatatlan képet így még ma sem kaphatunk a magyar és a kelet-közép-európai átalakulásokról. A látványos, forradalmi tartalmú eseményekre különösen igaz, hogy számos politikai aktor bonyolult egymásra hatásának eredményeként alakult ki az, amit ma rendszerváltásnak és demokratizációnak nevezünk. Ebben az összetett folyamatban sokan valóban kezükben tartották az események irányítását, mások csak ezt hitték. Szintén mások csak szerettek volna beavatkozni a viszonyok alakulásába, míg voltak, akiket egyszerűen kiszorítottak a pályáról. Léteztek szereplők, akik terveztek, akik végrehajtottak (akár a „nem tudják, de teszik” hegeli mondás értelmében), akik sodródtak és olyanok is, akik tudták, hogy mit akarnak, de más erők nem engedték érvényesülni őket. A konferencián – amelynek anyagát az alábbiakban olvashatják – arra vállalkoztunk, hogy hazai és nemzetközi vonatkozásban is megvizsgáljuk azt, hogy kik ezek a szereplők. Fontos néven nevezni őket, érdemes az eddig homályban maradt alakokat is felszínre hoznunk, mentesen a tabutól, politikai korrektségtől, a nyíltságra és mindenek felett az igazság keresésére törekedve.

Harminc évvel az események után lényeges látnunk, hogy a magyar rendszerváltás folyamatában sok minden a felszínen, formális politikai szervezetekben (pártok, parlament, kormány, alkotmányos intézmények, tüntetések, beszédek, nyilatkozatok, nemzeti kerekasztal-tárgyalások, ceremóniális események) zajlott, ám lényeges dolgok a háttérben, informális módon, hálózatokban, a nyilvánosságot kerülve, de annál nagyobb hatást és befolyást gyakorolva történtek. Azt hiszem, ma már nem elégedhetünk meg azzal, hogy csupán előbbieket leírásukat végezzük el, sokadszor ismételve önmagunkat. Arra törekedtünk, hogy a látható és formális események mögé nézzünk, tudva azt, hogy még mindig nem áll a rendelkezésünkre elegendő adat és információ ahhoz, hogy a kulisszák mögé lássunk.

Akárhogy is, egyben biztos vagyok: a magyar rendszerváltással kapcsolatban még korántsem jött el az ideje a végleges és lezárt értékeléseknek, egyes szereplők kanonizálásának, kategorikus narratívák kőbe vésésének. A magyar rendszerváltás kapcsán többek között három terület bemutatásával vagyunk adósok: egyrészt a nemzetközi erőviszonyok feltárásával, a Nyugat valódi szándékaival és befolyásolási törekvéseivel; másrészt a globális háttérerők, elitcsoportok belpolitikai folyamatokban való szerepével; harmadrészt a rendszerváltás kulturális életre, normákra, életformákra gyakorolt hatásmechanizmusaival. A RETÖRKI Politológiai Kutatócsoportja ezért a fenti három témakörben szervezett online nemzetközi konferenciát 2020. november 26-án.

Az előadásokból készült tanulmányokat az alábbiakban, a konferencia tematikus szekcióinak bemutatását követve, a *Rendszerváltó Szemle* hasábjain tárjuk az Olvasók elé.

Budapest, 2021. december 20.

FRICZ TAMÁS

Simon János

A nemzetközi tényezők szerepe a magyar rendszerváltás folyamatában

ELMÉLETI BEVEZETŐ

Alábbi tanulmányom módszer-
tani háttérrel kíván adni arra,
hogyan közelítsünk a posztkom-
munista rendszerváltásokhoz, és
hogyan értelmezzük a régióban
lezajló átmenetet a diktatúrából
a demokráciába. A magyar rend-
szerváltással foglalkozó szak-
irodalom többsége a belpoli-
tikai életre helyezte a hangsúlyt
(szereplőire, érdekcsoportjaira,
intézményeire), amiből sokan azt
a téves következtetést vonták le,
hogy maguk a rendszeren belüli
változások indították el – „domi-
nó-effektusként” – a kommu-
nista rendszerek összeomlását
és demokratizálását.¹ Csak kevés
figyelmet fordítottak a nemzet-
közi erőterben, a nagyhatalmak
viszonyában lezajlott földcsu-
szamlásszerű változásokra, így
lényegében rejtve maradtak azok
a háttérváltozók és viszonyrend-
szerek, melyek a nemzetközi
erőtér változásaiból következtek.
Megítélésünk szerint a kétpólusú
világrendben az egyik pólus, a
Szovjetunió összeomlása tette
lehetővé az erővonalak átrende-
ződését, Közép-Európa felszaba-
dulását és demokratizálódását.

A második világháborút követően
régióink szabad Közép-Európából
megszállt Kelet-Európává vált, s
csak az oroszok távozása után lett
a régió országaiból ismét szabad
Közép-Európa. Azok a kutatók,
akik az aktorok szerepét emelik ki
a folyamatokban, azt vallják, hogy
a magyar változásokat belülről
indították el, legyenek akár
kormányzati reformerek, akár
ellenzéki pozícióban lévők.² Ezek
a vélemények azonban a nemzet-
közi erőviszonyok átalakulását,
a geopolitikai átrendeződéseket
nem, vagy csak érintőlegesen
veszik figyelembe.

A belpolitikai feszültségek végig
jelen voltak a második világ-
háborút követő szovjet-orosz
megszállás által kialakult kommu-
nista, államszocialista rendsze-
rekben, időnként, ciklikusan meg
is jelentek a politikai szférában.
Elég, ha ezekre az ellenállási
kísérletekre csak dátum szerűen
utalunk: Berlin 1953; Varsó és
Budapest 1956; Prága 1968;
Varsó 1980–82.³ A régióinkban
minden nemzeti szabadságharc
és demokratizálni akaró kísérlet
megtört az orosz tankok fenyege-
tése vagy a lánctalpak súlya alatt,

a probléma lényege ugyanis a
szovjet megszállás és represszió
volt, tehát ezt kellett felszámolni.
Csakhogy a megszállást egyrészt
a jaltai konferencián a nagyha-
talmak közti megállapodás hozta
létre, másrészt tartóssá válása
mindkét nagyhatalom érdeke
volt, az erőegyensúlyt szovjet és
amerikai részről egyaránt igye-
keztek fenntartani. Harsányi János
játékelméletéből tudjuk, hogy az
ilyen helyzet – vagyis a *status quo*
fenntartása – egyébként mindig
a gyengébb félnek kedvez.⁴ A
megszállás addig maradt fenn,
amíg a kétpólusú világrendszer
egyik pólusa, a Szovjetunió össze-
nem roppant (1985–1989).

Le kell szögeznünk, hogy régi-
ónkban minden változás csak e
folyamat függvényében érhető.
Bármennyire is hősiessé volt a
nemzetállamok függetlenedési
küzdeme önfeláldozó vezető-
ikkel, a szabadságharc csak a
„Nagy Testvér” megroppaná-
sától kezdve vállhatott sikeressé.
A '80-as évek közepétől a
Szovjetunió megroppant: először
csak katonailag, majd pénz-
ügyileg, gazdaságilag és végül
politikailag, erkölcsileg is. Csak a

¹ Linz, Juan J. – Stepan, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore – London, John Hopkins University Press, 1996.

² Bogár László: The Unknown Protagonist: Regime Change. *Central European Political Science Review* 81., 2020/3: 87–98.

³ 1956 újragondolása. *Megszállás, megtorlás, menekülés, befogadás*. Szerk. Simon János. Budapest, CEPoliti, 2017.

⁴ Simon János: Harsányi játékelmélete a politikában és a nemzetközi kapcsolatokban. In: *Egy csodálatos magyar elme. Harsányi János élete és munkássága I.* Szerk. Simon János. Budapest, CEPoliti, 2020, 225–252.

nagyhatalmi egyensúly megbomlása és a szovjet birodalom összeroppanása tette lehetővé a közép-európai országok számára a függetlenséget és a demokratizálódást.

Tanulmányunk legfőbb célja a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások leírása és ennek a rendszerváltozásra gyakorolt szerepének bemutatása.

AMITŐL MEG KELLETT SZABADULNI

Mindenekelőtt arra kellene választ találnunk, hogy mit kellett átalakítani, mitől kellett megszabadulni a megszállt kommunista Kelet-Európában, hogy ismét szabad Közép-Európává váljék. Ahhoz, hogy régióink országai ismét a szerves fejlődés útjára lépjenek, meg kellett szabadulniuk egyrészt az orosz gyarmatosítóktól, másrészt az általuk ránk erőszakolt egész társadalmi újratermelési modelltől, harmadrészt pedig attól a belső erőszaktól, amely mindezt fönntartotta. Miben állt a régi kommunista rendszer lényege?

Az évszázadok során kialakult közép-európai összetett társadalmakra és sokszínű kultúrákra a szovjetek erőszakkal ráerőltettek egy tőle idegen, monolit, ázsiai felépítményt, az ún. szovjetrendszert. Ez erősen korlátozta a piacgazdaságot, a magántulajdont, és egy központi újraelosztó rendszert hozott létre (1948–1950). Széttörték a társadalom korábbi struktúráit, intézményeit, és mindenekelőtt az annak irányítását szolgáló politikai rendszert.

Az új rendszer (az állampárt, az egypártrendszer, a hatalmi ágak összefonódásra, a tanácsrendszer kiépítésre révén) megszüntette a társadalmi alrendszerek korábbi autonómiáját, az alternatív utakat, amiből aztán nagyfokú innováció és modernizációellenesség is következett. A kommunista rendszer alapvetően idegen volt a társadalom történeti struktúrája számára, a szerves fejlődés helyett egy szervetlen képződményt hozott létre, melyet csak erőszakos eszközökkel lehetett fönntartani (1948-tól). Ez utóbbit szolgálták az erőszakszervezetek, a hatalmi ágak egybefonódása és az egész diktatórikus jogrendszer. Ez az ún. kommunista diktatúra lényege.

Mind a Rákosi, mind a Kádár nevéhez kapcsolt rendszer egyaránt diktatúra volt, még akkor is, ha a hatalom gyakorlásának módszereiben lényeges különbségek mutatkoztak, és önmagukban is eltérő korszakok követték egymást. Magyarországon is volt keményebb (1948–1953, 1956–1968) és puhább diktatúra (1980-as évek), ám maga a szovjet típusú kommunista rendszer intézményileg Magyarországon is mindvégig egyértelműen diktatúra volt, legfeljebb a hatalom gyakorlásának módszereiben voltak eltérések.⁵

Kelet-Európa országaiban majd félévszázadig megállt az idő! Ha összehasonlítjuk a kommunista múlttal terhelt országokat a fejlődés szempontjából, akkor azt mondhatjuk, hogy a kádárizmus előnyére írható, hogy Magyarországon kevésbé törtek össze a piacgazdaság intézményei

és értékei, mint Csehszlovákiában vagy Romániában, ugyanakkor sokkal jobban eladósította az országot és a jövő generációját. Összességében az egész posztkommunista régió – gazdasági és társadalmi fejlődésében – majd' fél évszázaddal elmaradt a nyugat-európai szabad országok fejlődésétől.

A régió országai a politikai pluralizmus és a gyakorlati alternatíva hiányától szenvedtek, ami kifejeződött a politikai kultúra defektusaiban, az elégedetlenségben, a tiltakozásokban, a lázadásokban. Egy ilyen rendszert csak represzióval lehetett fönntartani, ami erősen sértette a társadalom széles rétegeinek érdekeit. Az egyes országokban jelentkező ciklikus válságok rendszerellenes szervezkedésekben, ellenállásokban jelentek meg. A rendszerváltó kísérletek azonban kudarcra voltak ítélve, hiszen minden „láadás” az orosz tankokkal találta (volna) szembe magát. A kommunista rendszerrel szembeni ellenállások tapasztalatainak több évtizede egyértelművé tette számunkra annak belátását, hogy az alapvető változások (szabadság és demokrácia) föltétele a szovjet birodalom meggyengülése vagy szétesése.⁶

A történészek által föltárt anyagmennyiség, az ok-okozati összefüggések fölismerése lehetővé teszi a politológusok számára, hogy hogy szintézistanulmányokat írjanak.⁷ Tanulmányomban rövid áttekintést adok a változásokat kiváltó nemzetközi erőter működéséről és átalakulásáról.

⁵ Simon János: Közép-európai átmenetek vagy átalakulások? In: *Rendszerváltás 1989. 15 tanulmány*. Szerk. M. Kiss Sándor. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 2., 2014, 11–39.

⁶ Simon János: *Globalizáció és nemzet. Ahogyan az emberek látják*. Budapest, L'Harmattan – CEPoliti, 2015.

⁷ Simon i. m. 2014, 11–39.

A POSZTKOMMUNISTA ÁTME- NETEK NÉGY FŐ DIMENZIÓJA

Abból indulunk ki, hogy a rendszerváltozás nem egyszerűen átmenet a diktatúrából a demokráciába, mint a dél-amerikai vagy délkelet-ázsiai átmenetek, hanem tartalmában annál sokkal komplexebb folyamatok sorozata, irányában sem feltétlenül egyenes vonalú, gyakran mutat megtorpanást és visszarendeződést, és folyamatában is sokszor deltafolyású, mely nem a liberális demokráciákat kopírozza, hanem sajátosságaival erősíti a demokráciatípusok sokszínűségét.⁸ A dél-amerikai vagy dél-kelet-ázsiai demokratikus rendszerváltásokhoz képest Kelet-Európában sokkal többről volt szó. Találóbbr lenne a folyamatra a poszt-kommunista átmenet helyett a „komplex átmenet” vagy az „átalakulás” szakkifejezés használata. Ha szeretnénk megérteni a posztkommunista régióban lejárlott változásokat, ismernünk kell az átalakulás főbb mátrixait is, mert ezek mutatják meg, miben is áll az 1988–1990 közötti társadalmi változások lényege.

A „KOMPLEX ÁTME- NET” FŐBB DIMENZIÓI

Nézetünk szerint a posztkommunista *komplex transition* politikai dimenzióit négy főbb mátrix képezte, melyek együttesen alkották az átalakulás rendszerét. Egyidőben, de mindig különböző arányokban és erővel befolyásolták az egydimenziós állam-szocialista rendszer lebontását és a szabadság világának kiépítését. A komplex átmenet négy fő dimenziója:

1. *A politikai rendszer demokratizálódása* (az átmenet során: a jogok, az intézmények és garanciák rendszerének kiépítése) Közép-Európa minden országában (1988–1994)
2. *A gazdasági rendszer modernizációja* (a piacgazdaság kiépítése, magántulajdon erősítése, privatizáció és bankrendszer) Közép-Európa minden országában (1993–1999 között)
3. *A társadalom szociális integrációja* (foglalkozási csoportok, társadalmi osztályok küzdelme, szakszervezetek harcai) Lengyelország (1992–95); Magyarország (1993–98); Szlovákia (1994–1999).
4. *Az állam rendszer-integrációja és újra integrációja* (nemzeti függetlenség, az ország területi integritásának biztosítása, szimbolikus és represzív apparátusok hatékony működése) Csehszlovákia, majd Csehország és Szlovákia (1993–1994); Jugoszlávia tagköztársaságai (1992–1996).

Megítélésünk szerint a poszt-kommunista régióban minden változás, kollektív cselekedet és tevékenység, politikai folyamat csak e dimenziókban zajló változások ismerete révén érthető meg. A négy komponens aránya és szerepe országoként is eltérő volt.

Közép-Európában az első időszak az úgynevezett politikai átmeneté, mely 1988 és 1993 között ment végbe. A régi és az új elit megküzdött a hatalmi

pozíciókért, és ugyanabban az időben a demokrácia új politikai, igazságszolgáltatási és intézményi rendszerei is létrejöttek. A második időszakban a hatalomban lévő új elit társadalmi beágyazottsága megerősödött, s ennek következtében megfogalmazódtak a nemzeti törekvések, a függetlenségre és szuverenitásra való igény (Szlovákia, Litvánia, Lettország, Észtország, ex-Jugoszlávia).

A második időszak az úgynevezett gazdasági átmenet, amely országoként eltérő ütemben (1993–1999) valósult meg. Ez a kommunista által állami tulajdonba vett szocialista állami vagyon privatizációjának időszaka volt. Az állami vagyon privatizációjának és reprivatizációjának, illetve az állami szerepvállalás csökkenésének köszönhetően szociális feszültségek kerültek felszínre, megerősítve a jobb- és baloldal közötti szakadást. Megjelentek az „új gazdagok” (tulajdonosok, vállalkozók) és az „új kisemmizettek” (bérmunkások, napszámosok, munkanélküliek), akik konfliktusok sorával szembesültek. A szakszervezetek és a munkát szolgáltató vállalkozók intézményei új helyzetbe és szerepbe kerültek.

Végül a harmadik periódusnak tekinthető a demokrácia megszilárdulásának, stabilizációjának korszaka, ahol a szociális integrációnak kisebb szerepe van, mint a modernizációnak.

A RENDSZERVÁLTÁST KUTATÓK MEGKÖZELÍTÉSEI

A kutatók többféleképpen közelítenek a „komplex átmenet”-re, átalakulást elindító

⁸ Carotherst, Thomas: The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy* 13., 2002/1, 5–21.

folyamatokhoz. A kiindulásuk – mint afféle hipotetikus deduktív módszer – meghatározza következtetéseiket, egyben tekinthető részükről választásnak is a magyarázó okok között. A rendszerváltást generáló erők értelmezésében a leggyakoribb megközelítések a következők: 1. aktor-centrikusak; 2. gazdaság-centrikusak; 3. ideológia-centrikusak; 4. nemzeti identitás-centrikusak; 5. társadalom-centrikusak. Hozzájuk képest mi egy hatodik szempontot, egy geopolitika-centrikusat fogalmazunk meg. Nézzük meg közelebbről a lehetséges értelmezéseket!

1. *Aktor-centrikusak:* A változást generáló erőknek a politikai szereplőket tekintik, az ő kijelentéseiket és cselekedeteiket vizsgálják. Ennek megfelelően vagy az állam-szocialista rendszerhez kötődő reformerek, kritikus értelmiségiek, vagy a rendszeren kívüli ellenzéki vezetők tevékenységére koncentráltak. Az ellenzék több ideológiai típust képviselt, önmagukat is különböző elvek mentén azonosították (pl. nemzetépítő ellenzék, demokratikus ellenzék, liberális ellenzék, reformkommunista ellenzék, radikális ellenzék, anarchista ellenzék stb.). A történelmi tények azonban azt mutatták, hogy a demokratikus változásokat akarók valamennyien – akár kormánypártiak, akár ellenzékiek voltak –, miközben hazabeszéltek, egyik szemüket mindig Moszkvára és Gorbacsovra vetették.

Moszkva, balra a KGST-palota, 1975-ben. Fotó: FORTEPAN / Urbán Tamás, 89340-es számú fotó

2. *Gazdaság-centrikusak:* A Szovjetunió gazdasági válságának következményeit részben ráterhelte a KGST-országokra is. 1985-től Magyarországon is drasztikusan emelkedtek az olaj-, a földgáz- és az villamosenergia-árak, melyeket a kormány a lakosságra terhelte. Ez válsághoz, hiánygazdasághoz (Románia, Lengyelország) vagy inflációhoz és eladósodáshoz vezetett (Magyarország, Csehszlovákia), a társadalmi feszültségek tömegmozgalmakat indukáltak, melyekre a represszió fokozása (Románia, Bulgária) vagy a pluralizálódás engedélyezése (Magyarország) volt a hatalom válasza.
3. *Ideológia-centrikusak:* Azt hangsúlyozzák, hogy a '80-as évekre teljesen erodálódott az évtizedek óta hirdetett kommunista felsőbbrendűség ideológiája, a marxizmus-leninizmus. Az etikailag magasra emelt kommunista embertípus eszményképe a kemény valóság hatására

hiteltelenné vált és szétmállott. A folyamatot sem a *glasznosztj*⁹, sem a *peresztrojka*¹⁰ nem tudta visszafordítani, a kommunista rendszerek legitimációs válságba kerültek, egyre-másra jelentek meg új ideológiák, melyek elvezettek a pártosodáshoz és a rendszer politikai pluralizálódásához.

4. *Nemzeti identitás-centrikusak:* Olyan országokban, ahol a feszültségek erősek voltak, és a mértékadó értelmiségi csoportok megéreztek a birodalom szétesését, mind bátrabban szervezkedtek. A nemzeti identitások megerősödése elvezetett a megszálló erőkkel szembeni ellenálláshoz és az autonómiához, majd az elszakadáshoz (Mesterséges államok: Szovjetunió, balti államok, Jugoszlávia, Csehszlovákia).
5. *Társadalom-centrikus:* A társadalmi konfliktusok erősödéséből sokan eredeztetik a változások megindulását. Abból indulnak ki, hogy amikor a növekvő társadalmi feszültségek hatására

⁹ Jelentése: világosság, szellemi áramlat, mely elvként az őszinte beszédet, az átláthatóságot és elszámoltathatóságot hirdette.

¹⁰ Jelentése: átalakítás, szellemi áramlat, mely elvként a politikai rendszer zártágát és centralizáltságát kívánta oldani.

(szegénység, élelmiszerhiány) az atomizált tömeg tudatos és koherens társadalmi csoportokká áll össze, akkor megerősödik a proteszt potenciálja, és a tiltakozások tömegessé válásával megindul a rendszer összeomlása (NDK, Lengyelország, Románia, Bulgária).

6. *Geopolitika-centrikus:* Értelmezésünk szerint ennek lényege a nemzetközi erőviszonyok megváltozása, mely a szovjet be nem avatkozás kinyilvánításával a jaltai rendszer összeomlásához vezetett. Elindult Közép-Európa fölszabadulása, a régió országai visszanyerték szabadságukat. Fontos állomása ennek, amikor maga Mihail Gorbacsov erősítette meg George H. W. Bushnak, hogy a Varsói Szerződés országainak belügyeibe nem kíván beavatkozni (Gorbacsov: Berlin 1989. október 5-e; Málta 1989. december 2-3-a; majd a szovjet csapatok folyamatos kivonása Közép-Európából).

Az általunk megfogalmazott hatodik faktor az új geopolitikai rendszer fontosságát emeli ki, azt, hogy a nemzetközi erőviszonyok megváltoztak, s összeomlott a jaltai rendszer. Az elemzések és kutatások ennek eddig nagyon kevés figyelmet szenteltek, ezért a továbbiakban részletesen kívánunk szólni róla. Az elemzés alapvetően a nemzetközi viszonyokra koncentrál, s ennek kifejtése a két nagyhatalom viszonyát

érinti. Meggyőződésünk, hogy a régióban mindenféle tényleges átalakulási kísérlet sikerének elsődleges feltétele külső tényező, s lényege az országok szuverenitásának helyreállítása. Erre 1945-től 1988-ig több próbálkozás is volt (Budapest 1956, Prága 1968, Varsó 1981), de nem történt meg az áttörés, mert a szovjet tankok és csatlósai beavatkoztak. De 1989 után egy más világ kezdődött. Miért? Milyen faktoroknak kellett megváltozniuk ahhoz, hogy az államok szuverenitása 1989 után – részben vagy egészében – helyreálljon?

Mindjárt az elején tegyük föl az alapkérdést, hogy milyen tényezők okozták a magyar kommunista pártállami rendszer bukását, illetve annak a nemzetközi államszocialista világrendszernek a bukását, melynek Magyarország is része volt. Hol kell keresnünk az okokat?

A REAGAN-DOKTRÍNA: A KIFULLASZTÁS KONCEPCIÓJA

A továbbiakban nézzük meg a fentebb kifejtett összefüggéseket a maguk történeti valóságában. Az elmúlt 15–20 évben kevés kísérlet történt a nemzetközi erőviszonyok és események értelmezésére és hatásuk feltárására.¹¹ Jelen tanulmányunk célja többek között, hogy újabb adalékokkal szolgáljunk Közép-Európa 20. századi történetéhez.

Mi vezetett a kommunizmus gazdasági összeomlásához? Megítélésem szerint az öt pillérre épülő reagani stratégia, amelyet

nevezhetünk koherens Reagan-doktrínának.¹² Az 1987–1990 közötti magyar demokratikus átmenet tanulmányozása során sok esszét szenteltek már annak, hogy dokumentálják a demokratizálódás eseményeit és jelenségeit, de sokkal kevesebbet foglalkoztak a tartalom és a jelentés értelmezésével. Ronald Reagan két cikluson át volt az Amerikai Egyesült Államok elnöke (1981–1989), politikájának legsikeresebb területe a nemzetközi politika volt.¹³ Többek között a közép-európai régiót jól ismerő Zbigniew Brzezinskire támaszkodva hirdette meg újra a fegyverkezési versenyt. Stratégiai célja a kommunista ellenfél kifulladásztása és összerogyasztása volt, ezt pedig egy hirtelen fölpörgött fegyverkezési versennyel akarta elérni, melynek kereteit a Reagan-doktrína öt pillérére építette.

Milyen erők buktatták meg a kommunista rendszert? Ha válaszolni akarunk erre a kardinális kérdésre, akkor a '80-as éveket (1980–1988) uraló Reagan-korszakot a maga egészében kell látnunk. Megítélésünk szerint a Ronald Reagan kormányzata által megfogalmazott markáns külpolitikai koncepció, az ún. Reagan-doktrína „csődbe vitte” a Szovjetuniót és ezáltal az egész kommunista rendszert. Mi volt a lényege? Öt olyan stratégiai elvet kell kiemelnünk, melyek végigkísérték az Egyesült Államok 40. elnöke kormányzásának idejét, s lényegében meghatározták az amerikai-szovjet viszonyt. Nézzük meg, melyek ezek az alapelvek, szinte kőbe vésett

¹¹ Dimitrova, Antoaneta – Pridham, Geoffrey: International Actors and Democracy Promotion in Central and Eastern Europe: The Integration Model and its Limits. *Democratization*, 2004/5, 91–112.

¹² Simon János: A Reagan-doktrína pillérei és hatása a kommunista világrendszer összeomlására. Előadás a Kolozsvári Egyetemen, a Magyar Tudomány Napján, 2018. november 12-én.

¹³ Hertzberg, Hendrik – Remnick, David: *Politics: Observations and Arguments, 1966–2004*. New York, The Penguin Press, 2004.

szabályok, amelyekhez az USA ragaszkodott a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolataiban!

A Reagan-doktrína sikerét a következő öt stratégiai alapelv adta: 1. az afganisztáni háború; 2. a csillagháborús tervek; 3. a COCOM-listás embargó bevezetése; 4. az olaj világpiaci árának letörése; 5. áttérés az arany- és dollárelszámolásra.

1. *Az afganisztáni háború:* Az amerikaiak becsalták az oroszokat Afganisztán sziklás belsejébe, majd a gerillaháborút folytató hazafiakat fölfegyverezve földrőltek a megszállók erejét, és kiűzték őket onnan. Reagan vállalta, hogy a legmodernebb fegyverekkel látja el a honvédőket (pl. automata kézifegyverekkel, földérítő lokátorrendszerekkel, vállról indítható föld-levegő rakétákkal). Ennek következtében az ellenálló afgánok óriási károkat okoztak a megszálló szovjet reguláris erőknél emberéletben is, és könnyen lelőtték azok legmodernebb helikoptereit és repülőit. A fegyverek pótlása a szovjetek számára is hatalmas költségekbe került, és morálisan is földrőlte a szovjet hadvezetést, alkalmat adva Gorbacsovnak a tábornoki karban a generációváltásra. A Szovjetunió megtalálta a maga Vietnamját.

2. *A csillagháborús tervek:* Meghirdette a „csillagháborús tervet”, melynek célja, hogy az űrből ellenőrizték a Szovjetunió haderejét, s ha kell, első csapást mérjenek rá. A kiépülő rendszer óriási összegeket igényelt az ország költségvetéséből, jelentősen megemelte a hadi kiadásokat,

ismét lendületet adott a két nagyhatalom közötti fegyverkezési versenynek. Az oroszok arra kényszerültek, hogy a katonai kiadásokra gazdasági erejükön felül költsenek, megtermelt GDP-jük sokkal nagyobb százalékát kellett „értelmetlenül” kiadásokra fordítaniuk, ami számottevő fejlesztési tőkét vont el a termeléstől. Ez meggyorsította az ország gazdasági megroppanását.

3. *A COCOM-listás embargó bevezetése:* A gazdasági életben a Szovjetunió és szövetségesei ellen bevezetett nemzetközi embargó, az ún. COCOM-lista meghirdetése elzárta a csúcstechnológiákat, a hitelforrásokat és a fejlesztési lehetőségeket a szovjetek és csatlósállamaik előtt. Ennek következtében gigaberuházások álltak le – például a szibériai gázvezetékek építése – félbemaradt az olaj- és földgázmezők föltárása, amihez korábban már óriási hitelt vettek föl, s amelyek visszafizetése aktuálissá vált. A szibériai olaj, a földgáz és sok más nyersanyag kitermelésében keletkezett súlyos nehézségek miatt jelentősen csökkentek az exportbevételek, a nyersanyag- és pénzhiány szintén a gazdasági csődhelyzet felé sodorta az országot. Ez szinte tördőfés volt a szovjet gazdaság szívébe...

4. *Az olaj világpiaci árának letörése:* Az amerikaiak a '80-as évektől drasztikusan letörték az olaj világpiaci árát. Eldöntötték, hogy nem vásárolnak hordónkénti 8–9 dolláros szovjet olajat, helyette elkezdtek kitermelni az arab (főleg az olcsó

Ronald Reagan (1911–2004), az Amerikai Egyesült Államok 40. elnöke 1991-ben. Fotó: Wikimedia Commons

szaúd-arábiai) olajat, melyért alig 3–4 dollárt fizettek. Ezt úgy érték el, hogy Szaúd-Arábiában új olajmezőket tártak föl, és a szaúdiakkal koncessziókban olcsó, de jó minőségű olajat amerikai cégek kezdték kitermelni, letörve a korábbi magas árakat. Ekkortájt kezdték csúcsra járatni a kitermelésüket az Arab-öböl sejkjei is.

5. *Áttérés az arany- és dollárelszámolásra:* Reagan bejelentette, hogy az USA a továbbiakban nem hajlandó a szovjetektől a kereskedelmi kapcsolatokban (pl. búzaeladás) rubel-elszámolásban gondolkodni, csak dollárban és aranyban. Így Amerika gyakorlatilag folyamatosan szivattyúzta a szovjet gazdaság arany- és valutatartalékát, aminek hatására az országban soha nem látott infláció indult be, a rubel pedig lényegében értéktelenedett.

A Reagan-doktrína megalkotójának sokan a lengyel származású Zbigniew Brzeziskit, Carter elnök nemzetbiztonsági főtanácsadóját, az ún. csillagháború

teoretikusának pedig a magyar származású Teller Edét tartják.¹⁴ A Reagan-doktrína nemcsak meggyengítette a szovjet államot, de folyamatosan morzsolta fel annak erejét, és a '90-es évek elejére összeroppantotta az egész kommunista rendszert: először a szovjet hadiipart, az olajkitermelést, a bányászatot, majd a teljes gazdaságot. Vissza nem fordítható társadalmi folyamatokat indított el, így az elszegényedést, a deklasszációkat, az erjedést a társadalom mélyrétegeiben, hatással volt a politikára és az egész állam szövetségi rendszerére. 1989 és 1992 között szétesett a szovjet birodalom, s Oroszország már sokkal kevesebb erőforrással kezdhette magát újraépíteni. A feszültségek kezelésére a szovjetrendszer az erőforrásokat a hatalom centrumába, Moszkvába és Leningrádba koncentrált. Ezzel együtt járt, hogy a Szovjetunió belterületén, a félperiférián és a periférián még inkább növekedtek a feszültségek, főleg az amúgy is aktív balti államokban és a déli, dél-keleti ázsiai kultúrájú országokban. A regionális társadalmakban a centrifugális erők elsődlegesen a nemzeti identitás köré szerveződtek, s az újjáéledő egészséges nacionalizmus erősödése elvezetett a köztársaságok függetlenségének kikiáltásához. És ez csak a szovjet birodalom meggyengülésének egyik következménye és iránya volt, mely 1993-ban zárult le.

Reagant leggyakrabban egy 1987 nyarán Gorbacsovnak címzett üzenete miatt idézik, amelyet akkor mondott, amikor a Brandenburgi kapu nyugati oldalán sétált: „Elnök Úr! Nyissa

ki a kaput!” A berlini fal 1989. november 9-i ledöntése egyértelművé tette, hogy a kommunizmus bukása Közép-Európában csak idő kérdése, s ezt az órát a szovjet vezetés tartja kezében. Az 1989. december 2–3-i máltai csúcstalálkozót követően Moszkva hajlandó volt fölmondani az érdekszféráról szóló paktumot, vállalta, hogy többé nem avatkozik be a közép-európai országok belügyeibe. Ez a hír Magyarországon előbb jutott el a rendszerrel szemben álló liberális, mint a pártállami vagy reformer erőkhöz. Ezt Gorbacsov nyilvánosan is megerősítette, amikor december 7-én az ENSZ-ben az „új világrend” megalkotásáról szónokolt, a fegyveres erőszak alkalmazásától való tartózkodásról beszélt, egy olyan új rendszerről, amely „a politikai szabadságon, az önrendelkezés jogán és a be nem avatkozás elvein alapul”.¹⁵ Véleményünk szerint lényegében ekkor zárult le az egymásnak feszülő kétpólusú világrendszer története, s kezdődött egy új korszak Közép-Európa számára is. Nyitva állt az út a szabad, többpártrendszeres választások előtt.

GEOPOLITIKAI VÁLTOZÁS: KELET-EURÓPÁBÓL ISMÉT KÖZÉP-EURÓPA LETT

Reagan meghirdetett stratégiai elveit az amerikaiak következetesen betartották. A Szovjetunió belülről először stagnálni kezdett a gazdaság, jött a „pangás időszeke” – ahogy az oroszok nevezték –, majd a hiánygazdaság és a csőd. Tönkrement a központi elosztási rendszer, mert alig volt mit elosztani. Leállt az olajkitermelés,

nyersanyag- és áruhiány keletkezett, a kincstár valutatartaléka jelentősen megcsappant és folyamatosan apadt. Ennek belátható következményei lettek a termelésre, az élelmiszerellátásra, az életszínvonalra, és drámaian nőtt a tömegek elégedetlensége. Ideológiai szinten gyorsan erodálódott a kommunizmus felsőbbrendűségébe vetett hit és a legitimáció. A társadalom atomizálódott, mindenki az egyéni túlélésre törekedett, miközben az állami centralizáltság és a piachiány miatt az emberek kiszolgáltatottak voltak. Majd egy idő után az értelmiségi csoportokat és vallási vezetőket követve elkezdtek csoportokba szerveződni saját nemzeti és vallási identitásuk mentén. A birodalom végvidékein a nemzetiségek érzékeltek, hogy a hatalmi centrum, mely amúgy sem gondoskodik róluk, jelentős mértékben meggyengült, így megerősödtek a nemzeti identitások, az önállóságra, a Moszkvától való elszakadásra törekvő erők, s egymás után szakadtak ki a köztársaságok a birodalomból.

Mi volt a helyzet a birodalom nyugati peremvidékein? Közép-Európa akkor még a geopolitikai megjelölésben inkább csak a Kelet-Európa nevet viselte, de 1989 végétől a Szovjetuniónak sem érdeke, sem ereje nem maradt, hogy megtartsa a második világháború után megszállt közép-európai országokat, s 1989 őszétől egyértelmű volt, hogy katonailag is föladja a régió országait az NDK-tól Magyarorszáig. Ehhez Gorbacsov legfontosabb nyitó lépése az volt, hogy a régió kommunista pártállami erőitől

¹⁴ Uo.

¹⁵ Simon János: A Reagan-doktrína pillérei és hatása a kommunista világrendszer összeomlására. Előadás a Kolozsvári Egyetemen, a Magyar Tudomány Napján, 2018. november 12-én.

megvonta támogatását, s az egyes országok belső politikai erőire hagyta, hogy pártversenyben döntsenek a hatalomról.

A birodalom utolsó pillére, a hadsereg is demoralizálódott és összeroppant. Először csak a közép-európai államok jelentették be, hogy felszámolják az egypártrendszert – mely lényegében a szovjetek hatalmi csápja volt a helyiek feje fölött –, s megrendezték a szabad, demokratikus, többpárti választásokat, majd követelték a szovjet katonák távozását. Később egymás után váltak ki a szovjet tagállamok, s az ország területének kb. egynegyedét elveszítette. Elmondhatjuk, hogy a '90-es évekre a szovjet katonák „elfáradtak és kifáradtak”. A folyamat lezárását teljes kivonásuk jelentette a régió országaiból (1991–1994 között): sem ellenállás, sem nosztalgia nem volt.

KÖZÉP-EURÓPA PÁRTÁLLAMAINAK KEMÉNY ÉS PUHA DIKTATÚRÁI

Miben állt a kommunista rendszerek felszámolásának lényege? Először is a pártot kellett „levakarni” az államról, majd lehetőség szerint feloszlanni vagy betiltani (múltjára és/vagy diktatórikus hajlamaira való hivatkozással). Egyik állításunk az, hogy a második világháborúban a régióban lévő megszállt országok viszonylag fejlett társadalmi szerkezetére a megszálló kommunisták egy ázsiai típusú, despotikusan működő egypártrendszerű politikai képződményt telepítettek. A kívülről és felülről oktrojált párt megszállta az államot, és monolitikussá változtatta a társadalom szervezeti és működési rendszerét. Így

A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének budapesti találkozója idején, 1986. június 11-én. Balról jobbra: Todor Zsivkov, Nicolae Ceaușescu, Gustáv Husák, Mihail Gorbacsov, Kádár János, Wojciech Jaruzelski, Erich Honecker pártfőtitkárok.

Fotó: FORTEPAN / Szalay Zoltán, 213093-as számú fotó

jött létre a pártállami szisztéma, melyet csak a megszálló csapatok és azok kiszolgálói tartottak életben.

Amikor elkezdődött a szovjetek agóniája, a közép-európai társadalmak ellenállása politikai szinten is megfogalmazódhatott. Először az értelmiségi szerveződésekben, majd a szabadság irányába mutató reformkivánatokban, kiadványokban, elhangzottak vitafórumokon, gyűléseken, reformjavaslatokban, programokban, pártplatformokban, majd protopárt jellegű képződményekben, végül pártocskákban és pártokban. Amikor a pártosodás lendületet vett, az induló pártversennyel egy időben követelménnyé vált a pártok jogi elismertetése, az egypártrendszer felmondása és a kommunista párt leválasztása az államról, a pártversenytér jogi garanciákkal való biztosítása, a médiaszabadsággal és az anyagi függetlenség lehetőségével.¹⁶

Tanulságos áttekinteni, hogy az államszocialista (kommunista) országokban a szovjet

megszállás évtizedei alatt milyen típusú rendszereket fejlesztettek ki a hatalom gyakorlására. Az erőszak alkalmazásának gyakorlata, vagyis a represzió erőssége és a társadalmi alrendszerek szűk autonómiája meghatározta a rendszer rugalmatlanságát, így megdöntése is nagy eséllyel csak erőszakkal volt lehetséges (Románia, NDK, Csehszlovákia példája), míg a rugalmasabb rendszerek esélyt adtak a tárgyalásos megegyezésre. Mint azt már korábban is hangsúlyoztuk, a kommunista rendszerek mindenhol diktatúrák voltak, tehát nem váltak szét az egyes hatalmi ágak, a pártmonopólium dominálta mind az intézményeket (a működésüket és működtetőiket), mind pedig az általuk létrehozott jogrendszert. Legfeljebb csak kemény és puha diktatúráról beszélünk, aszerint, hogy mennyire használták a hatalom megtartása érdekében az erőszakos eszközöket, voltak kormányok és időszakok, amikor

¹⁶ Fricz Tamás: Átmenetek a kommunizmus-szocializmusból a demokráciába. In: *Rendszerváltás 1989... i. m.* 2014, 40–56.

„Képest-ország” – A Kádár-rendszerre jellemző sikerérzet: „hogy más kommunista országokhoz képest még mindig mi élünk a legjobban, nálunk a legnagyobb fokú a szabadság, másokhoz képest árubőség van”.

Fotó: FORTEPAN / FÖFOTÓ, 214890-es számú fotó

inkább a puhább eszközöknek, a szimbolikus szférának juttattak nagyobb szerepet.¹⁷

Az alábbi összevetéssel és áttekintő táblázatokkal arra kerestünk választ, hogy a diktatúra mennyiben támaszkodott a maga elnyomó erőszakapparátusára vagy mennyiben alkalmazta inkább a szimbolikus szféra vélt vagy valós erejét. A hatalom gyakorlásának módját négyes skálán (1–4) érzékeltettük, hogy nemzetközi összehasonlításban is használni tudjuk. A skála egyik fele a diktatórikusabb irányba (1), a másik fele a demokratikusabb irányba (4) mutat. Az intenzitásokat összegezve egyfajta képet kaphatunk arról, hogy a kommunista hatalmi rendszer milyen mértékben működtette repressziós apparátusát az egyes időszakokban és országokban. Különösen tanulságos a '80-as évek adatsora, a Gorbacsov-féle *peresztrojka* és *glasznosztj* időszaka, mely jelentős mértékben meghatározta az átmenet jellegét.

Az államszocialista vagy ha úgy tetszik, pártállami politika hatalomgyakorlásának három technikai típusát tudtam elkülöníteni: 1. a hiánygazdaságot okozó politikát; 2. a szociális ellátásra orientált politikát; 3. a fogyasztásra orientált politikát (1. és 2. tábla). Mit jelentenek ezek a kifejezések?

1. A *hiányorientált politika* a kommunista rendszer egyik típusának nem szándékolt következménye volt, hanem valójában működéséből fakadt. Mivel többet fogyasztott, mint amit megtermelt, így hitelfölvétel hiányában (mint Románia), vagy óriási eladósodása miatt (mint Lengyelország) nem volt másra képes, mint folyamatosan növekvő termékhiányt és így ellátási zavarokat produkálni. Ennek hatalomtechnikailag egyenes következménye volt, hogy a pártállam elsősorban erőszakszervezeteit és repressziós apparátusát működtette: rendőrségét,

titkosrendőrségét, belbiztonsági hálózatát és börtöneit. Természetesen a törvényhozói és a bírói hatalom is nekik volt alávetve, őket szolgálta (nem pedig az igazságot).

2. A *szociális ellátásra orientált politika* a kommunista rendszer egy másik típusát jelenítette meg, mely úgy próbált a szabadsághiányos rendszernek társadalmi legitimitációt szerezni, hogy az államredistribúciós rendszerében osztogatott (szociális lakások, ingyenes szakszervezeti beutalók, gyerek-, család- és nyugdíjtámogatások). Ezzel nemcsak a kollektív politikai jogok hiányát vagy korlátozását akarta kompenzálni, de az anyagi javak szűkös voltát is. Úgy is mondhatnánk, hogy ez egyfajta furcsa rendszerfenntartó híd volt a két nem létező part (politikai jogok és fogyasztás) között. Lojalitásáért cserébe egyfajta, ilyen-olyan juttatásokon alapuló jobblétet adott a szervilitásra kényszerített társadalomnak. Ez a paternalista állampolgár egyik típusát hozta létre.¹⁸

3. A *fogyasztásra orientált politika* szintén a szabadsághiányt próbálta ellensúlyozni, illetve a rendszer támogatását a javak viszonylag bőséges piacával biztosítani. Erre a legjobb példa Magyarország. Ez a rendszer a többi országhoz képest kisebb mértékben támaszkodott a központi újraelosztó rendszerre, és hozzájuk képest nagyobb mértékben a piaczgazdaság – mégoly

¹⁷ Simon i. m. 2015.

¹⁸ Bruszt László – Simon János: *Lecsendesített többség*. Budapest, TTI, 1990.

zabolázott – rendszerére, amit nevezhetünk „korlátozott piacgazdaságnak”. Ezzel alakította ki az ún. *képest-ország* fogalmat, azt a Kádár-rendszerre jellemző sikerérzetet, hogy más kommunista országokhoz képest még mindig mi élünk a legjobban, nálunk a legnagyobb fokú a szabadság, másokhoz képest árubőség van. Másokhoz

képest jól élünk, tehát sokan vallották, hogy „van mit veszítenünk”.¹⁹ A fogyasztás által legitimált rendszert nevezték nyugaton „fridzsiderkommunizmusnak”, vagy „gulyás-szocializmusnak”. A másik végletet a fogyasztási javak hiányával, a nélkülözéssel és a szegénységgel küszködő Romániában látjuk, ahol a feszültségeket erőszak

alkalmazásával kezelték, a hatalomnak nem volt igénye a népképviselési legitimitáció semmilyen formájára: egyedül a félelemre és az elnyomásra épített. (1. és 2. tábla).

	Hiánygazdaságra orientált politika	Szociális ellátásra orientált politika	Fogyasztásra orientált politika
Szovjetunió	X		
Románia	X		
Bulgária	X		
NDK		X	
Csehszlovákia		X	
Lengyelország	X		
Magyarország			X

1. tábla: A diktatórikus rendszer politikájának orientáltsága a lakosság ellátása vonatkozásában (1980–1989)

	1956 után	1968 után	1978 után	1982 után	Összesen
Románia	1	3	1	1	6
Bulgária	1	1	2	2	6
Csehszlovákia	2	3	2	2	9
Lengyelország	2	3	1	4	10
Magyarország	1	3	3	4	11

2. tábla: A hatalom gyakorlásának módja a kommunista rendszerekben (országoként, 1956 és 1989 között 1 – diktatórikusabb, 4 – demokratikusabb)

¹⁹ Uo.

Ha mindezek alapján összeállítjuk a magyar államszocialista hatalomgyakorlás jellemzőit a '80-as években, akkor leírhatjuk az 1985 és 1990 közötti tranzit időszak politikai terét, melyben a diktatúrából a demokráciába való politikai átmenet lezajlott. A késői Kádár-korszak politikai rendszere – ahogy ezt jeleztük – szervezeti felépítésében és működésében kétségtelenül diktatúra volt, de annak egy megengedőbb fajtája, mely mind a kezdeti időszakához (1956–1966) képest, mind a többi szocialista országhoz viszonyítva sokkal puhább eljárásokban és legitimációs mechanizmusokban működött. Nem jelent meg benne közvetlenül a hétköznapi rendőrterror, vagy csak puhábban, „finomabban”. Emellett élhetségét tekintve is jobb volt, más országokhoz képest nagyobb volt a piac szerepe, nagyobb volt a fogyasztási javakkal való ellátottság.

ÖSSZEFOGLALVA

1. A geopolitikai helyzet átalakulása: az amerikai-szovjet viszony egyensúlyának fölbomlása. Az is egyértelművé vált, hogy az amerikai-szovjet viszony változása, Amerika erősödése és a

Szovjetunió folyamatos gyengülése hatására felbátorodtak az ellenzéki erők, majd meggyengültek a hídszerepben lévő reformkommunista erők. Ez pedig meggyorsította, megkönnyítette a pártosodást és a szabad választások felé vezető utat Közép-Európa minden országában.

2. Magyarországon a rendszerváltásban – a többi kommunista országhoz képest – a tömegek csendesek maradtak. Apatikusak és követni készek voltak, mert 1956 után erőszakkal, terrorral csendesítették le őket, majd a fogyasztói szocializmus apolitikussá tette a tömegeket.

3. A diktatúra lebontásában Magyarországon kitüntetett szerep jutott a politikai elitcsoportok alkufolyamatainak. A Nemzeti Kerekasztal (NKA) által alakított munkacsoportokban általában az MSZMP és az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) közötti alkudozás folyt, melynek végén a legtöbb esetben megegyezés jött létre a tárgyalópartnerek között.

4. A Nemzeti Kerekasztaltárgyalások logikája a „legálitást legitimitásért” volt, vagyis az ellenzéket legalizálta a kormány, cserébe az ellenzék utólagos legitimációt adott a pártállami hatalomnak, mely addig ezzel nem rendelkezett 1956 (sőt 1948) óta.

5. Végül pedig azt próbáltuk érzékeltetni, hogy az emberek élményvilágában, tudatában és politikai kultúrájában milyen nagy különbségek voltak a szovjet érdekszférához tartozó országok között. A régi diktatúra karaktere befolyásolta az országokban a rendszerváltást és a demokrácia stabilizálódásának ütemét.

A régi, tekintélyuralmi rendszer emléke a családi szocializációk révén ma is tovább él az emberekben, s befolyásolja politikai orientációikat.

Fricz Tamás

Ki irányította a rendszerváltást?

Tervezett és spontán folyamatok az átmenet során Magyarországon

BEVEZETŐ

Amikor a magyar – és tágabb értelemben a közép- és kelet-európai – rendszerváltást, a kommunista diktatúrából a demokráciába való átmenetet tesszük mérlegre harminc évvel az események után, akkor fel kell tennünk a kérdést: ki és kik irányították a rendszerváltást. Milyen politikai és ideológiai erők szándéka érvényesült elsősorban, kik szorultak háttérbe, kik voltak csak látszólag meghatározó szerepben? Egyáltalán, mennyiben volt tervezett a folyamat, illetve mennyiben határozták meg az átmenetet nem várt, spontán események és hatások?

A történelemben harminc év szinte csak egy pillanatnak számít, ezért világos, egyértelmű és cáfolhatatlan képet még ma sem kaphatunk sem a magyar, sem a közép- és kelet-európai átalakulásokról. Ám az ilyen látványos, forradalmi tartalmú eseményekre különösen igaz, hogy számos politikai szereplő bonyolult egymásra hatásának eredményeként alakult ki az, amit ma rendszerváltásnak és demokratizációnak nevezünk. Ebben az összetett folyamatban sokan valóban kezükben tartották az események irányítását, mások csak azt hitték, hogy a kezükben

tartják, szintén mások pedig csak szerettek volna beavatkozni a viszonyok alakulásába, míg megint másokat egyszerűen kiszorítottak a pályáról.

E tanulmányban arra próbálok választ keresni, hogy kik voltak a legfőbb szereplők a rendszerváltás során a nemzetközi és a hazai porondon, mennyire tudták megvalósítani a céljaikat, és végül ezek eredőjeként milyen új rendszer jött létre Magyarországon.

SZEREPLŐK A NEMZETKÖZI PORONDON

A magyar – de a lengyel, észt, csehszlovák, keletnémet stb. – rendszerváltás nem érthető meg önmagában, csak a nemzetközi, globális, geopolitikai folyamatok összefüggésében, ezért először a nemzetközi szereplőkre vessünk pillantást. Nemzetközi összefüggésben az átmenetet megelőző években négy fontos szereplőt érdemes megemlíteni: az Egyesült Államokat, a Szovjetuniót, az európai nagyhatalmak politikai elitjét és a nemzetek felett működő, globális pénzügyi-gazdasági elitet.

A hidegháborúban, vagyis a két világrend közötti versengésben az 1980-ban elnökké választott

Ronald Reagan megjelenése jelentette a fordulatot. Az általa irányított politikai adminisztráció elhatározta, hogy legyőzi a „Gonosz Birodalmát”, azaz a két nagyhatalom közötti versenyt a végsőkéig fokozva térdre kényszeríti a Szovjetuniót, s vele együtt a kommunizmust. Ennek érdekében átfogó tervet dolgoztak ki, amelynek során, megkezdve a „csillagok háborúját”, olyan fegyverkezési versenyre kényszerítették a kommunista birodalmat, amelyet az – gyengülő gazdasági ereje folytán – nem bírhatott ki.¹ A másik oldalon, éppen a belső erodálódás következtében, 1985-ben Mihail Gorbacsovot választották meg pártfőtitkárnak, aki a rendszer átfogó reformját hirdette meg a *glasznosztj* és *peresztrojka* révén, s ki akart szállni a fegyverkezési versenyből is. Az általa elindított folyamatok azonban túlléptek rajta, a palackból kiengedte a szellemet, s már nem pusztán reformok, hanem a rendszer teljes átalakítása került napirendre. Mindez pedig természetes módon kihatott az úgynevezett csatlós államokra, a közép- és kelet-európai kommunista országokra is, létrejött, kialakult az a korszellem, a *Zeitgeist*, amelyik immáron a kommunizmus megszüntetését és a demokratizációt, valamint a piacgazdaság kiépítését tűzte ki célul.

¹ Lásd: Borhi László: *Hadüzenettől a rendszerváltásig. Az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1991*. Akadémiai doktori értekezés, 2010, 305–359.

Helmut Kohl, a Német Szövetségi Köztársaság kancellárja a magyar Országgyűlésben, 1989. december 18-án. A pulpituson Fodor István, az Országgyűlés megbízott elnöke vezeti az ülést. Kohl történelmi érdeme, hogy támogatva a német újraegyesítést, a békés demokratizáció útját is egyengette a közép- és kelet-európai régióban.

Fotó: FORTEPAN / Urbán Tamás, 124985-ös számú fotó

Mindezek következtében megerősödtek az ellenzéki mozgalmak a csatlós országokban, először Lengyelországban, majd Magyarországon és utána az összes országban, többek között Kelet-Németországban is, s a nyolcvanas évek végére a folyamatok radikalizálódtak és visszafordíthatatlanná váltak.² A közép- és kelet-európai ellenzék fellépése látványos és eredményes volt, azt azonban a tárgyilagosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy az ellenzéki körök minden bátorsága és időnként hősiessége ellenére – mely nélkülözhetetlen volt az egyes ország forradalmi átalakulásaihoz! – a Szovjetunió meggyengülése és végül szétesése nélkül a birodalom alá tartozó országok diktatúra alól való felszabadulása nem következett volna be. Ez azonban nem von le semmit azok érdemeiből, akik felléptek az elnyomó rendszerrel szemben.³

És itt, a nyolcvanas évek második felében lépnek be a képbe a következő szereplők, méghozzá a nyugat-európai nagyhatalmak. A jelenlegi tudásunk, a rendelkezésre álló források alapján kijelenthető, hogy a nyugat-európai vezetőket váratlanul érte a közép- és kelet-európai változások mélysége és radikalitása, és nem is voltak erre felkészülve, reakcióik ennek megfelelően kimértek és óvatosak voltak. Különösen az aggasztotta Margaret Thatcher brit miniszterelnököt és François Mitterrand francia elnököt, hogy a keletnémet tartományok demokratizációjával létrejöhet az új német egység, az újraegyesülés (*Wiedervereinigung*), márcsak azért is, mert számukra az európai szintén a valóságos és igazi versenytársat mindig is Németország jelentette, különös tekintettel a huszadik század két részben lejátszódó világháborújára. Nem akarták igazán, hogy Németország túlzottan megerősödjék, s ezen túl attól is

tartottak, hogy a két világrend jól megszokott és bejáratott egymás mellett élése – melyben ők testésítik meg a haladó, progresszív oldalt – egyszer csak összeomlik, és ők arra kényszerülnek, hogy immáron ne csak gazdaságilag kizsigereljék, hitelekkel függő helyzetbe hozzák, hanem politikailag és gazdaságilag támogassák a demokratizálódó és kapitalizálódó kelet-európai országokat.

Éppen ezért a nyugat-európai vezetők csak ímmel-ámmal támogatták a rendszerváltás folyamatát, ám nem ők fújták a passzázszelet, hanem az Egyesült Államok, mint győztes hatalom és a Gorbacsov vezette Szovjetunió, mint vesztes fél, amely elfogadja a változásokat, s nem gördít akadályt a német egység elé sem. Helmut Kohl nyugatnémet kancellár történelmi érdeme, hogy nem a kételkedő nyugat-európai hatalmak mellé állt, hanem a német újraegyesülést támogatta, és ezzel egyengette a békés demokratizáció útját a közép- és kelet-európai régióban.

Van azonban még egy szereplő a porondon, amelyiknek az akarata a leginkább érvényesült a közép- és kelet-európai rendszerváltások folyamatában. Ez a szereplő pedig nem más, mint a nemzetek felett működő, globális pénzügyi-gazdasági elit, amelyik óriási lehetőséget látott a régió átalakulásában, a helyi piacgazdaságok létrejöttében. Ez a szuperelit, amelyik a világ összvagyonának brutálisan nagy részét birtokolja (lásd a *Credit Suisse*, az *Oxfam*, illetve a *Tax Justice Network* és más szervezetek

² Erről bővebben: Fricz Tamás: *Az árok két oldalán. A magyar demokrácia természetrajza*. Budapest, XXI. Század Intézet, 2006, 45–73.

³ Lásd ebből a szempontból a függetlenné balti államok civil ellenállásáról Bojtár Endre írását: Bojtár Endre: A balti államok függetlenségének visszanyerése és a rendszerváltás. In: *Proletárdiktatúrákból a polgári demokráciákba, 1989–1992*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2004, 29–36.

adatait),⁴ a hetvenes évektől kezdve fokról fokra globálissá tette a pénzügyi folyamatokat: törölte vagy töröltette a pénzmozgások útjában álló nemzetállami korlátokat, vámokat, árfolyamkorlátozásokat, az államok piacvédő intézkedéseit stb. A Szovjetunió összeomlásával, a Francis Fukuyama által megénekelt történelem végével,⁵ a liberális demokráciák végső győzelmével viszont elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy pénzügyi uralmát és profitszerző tevékenységét kiterjessze a kelet- és közép-európai geopolitikai térségre is, s valóban globálissá tegye az általa irányított piacgazdaságot.

Ennek érdekében afféle *deep state*-ként, mélyállamként támogatta és finanszírozta az Egyesült Államokat a Gonosz Birodalmának legyőzésében, 1989-ben pedig megszületett a Washingtoni Konszenzus.⁶ Ennek keretei között meghirdették a liberalizáció-privatizáció-dereguláció hármasszavát, ezzel mintegy irányt szabtak annak, hogy a felszabaduló közép- és kelet-európai országokban, illetve a felbomló Szovjetunióban milyen típusú demokráciára és piacgazdaságra van szükség.⁷ Ez két dolgot jelentett. Egyfelől a Friedrich Hayek-i és Milton Friedman-i elvekre épülő neoliberális gazdaságfilozófiát, melyben a „minden a piac, és semmi az állam” elv alapján az elsődleges cél az állami vagyon privatizálása

és a szabadpiaci folyamatok érvényre juttatása. Magyarul szólva: a szabaddá váló országok korlátlan kirablása. Másfelől, az állam legyengítése által is a nemzeti határok feloldása, a nemzetállami szuverenitás megszüntetése, amelyek útjában állnak a globális piac profitorientált célkitűzéseinek. Ebben a körben a globális elit kiemelt szereplőjévé vált Soros György, aki a Karl Poppertől kölcsönzött nyílt társadalom elméletével éppen a nemzetek, nemzetállamok és határok megszüntetését (*no nations, no border*) tűzte ki célul, nem kis mértékben a piaci haszonszerzés által vezérelve.⁸

A közép-és-kelet-európai országok tehát úgy jutottak el a rendszerváltás pillanatához, hogy a globális elit által elterjesztett, és fősodratúvá vált liberális hálózatok által átvett eszméket kapták normaként, elvárásként. A várva várt jóléti, szociális állam helyett privatizációt és a piac uralmát, az általában vett demokrácia helyett liberális demokráciát, s a hagyományos, részben megőrzött keresztény kultúra helyett multikulturalizmust. Az őket segítő, támogató nyugati hatalmak, illetve mögöttük a globális pénzügyi hatalom ezt várta el az új, demokratikus vezetőktől, kormányzatoktól, ehhez nyújtott segítséget. Aki ettől az iránytól el merészelt térni, azt brutális módon gátolták, korlátozták, szankcionálták – már akkor is.

Ez ugyanúgy érvényes volt a bukott Szovjetunió romjain újra létrejött Oroszországban (lásd Borisz Jelcin pokoljárását), mint Lengyelországban, a balti államokban, illetve Magyarországon. Nem a romantika vezette sem a nyugati hatalmakat, sem a globális tőkét, nem akartak ők semmit jóvátenni, és senkitől utólag elnézést kérni. Ellenkezőleg: azokkal a posztkommunista, volt pártállami politikusokkal és pártokkal értették meg magukat a legjobban, akik a hagyományos kommunista reflexek szerint Moszkva után most az új nagyhatalmaknak és az Európai Uniónak hódoltak be, s akik eltökélt hívei voltak akkor is és ma is a – már nem annyira proletár – internacionalizmusnak. Ez jól összeegyeztethető volt már akkor és most is a liberális globalizmussal és kozmopolitizmussal. Az eleve globalista liberális ellenzéki erőkkkel – mint Magyarországon az SZDSZ-szel – pedig csípőből, zsigeri módon megtalálták a közös hangot, s az volt számukra a legcsodálatosabb forgatókönyv, ha a posztkommunisták és a globalista liberálisok szövetkeztek egymással az állami vagyon kiárusítására és a nemzeti szuverenitás megszüntetésére. Fontos ebből a szempontból Kulin Ferenc megjegyzése, amely szerint „Bonn-nak nem volt »antennája« ahhoz, hogy felfogja a szocialista nómenklatúrával szemben felizzó tömegindulatok kisugárzását, s nem tudta értelmezni azt a zsigeri idegenkedést

⁴ Ezek között is különösen fontos írás: Vitali, Stefani – Glattfelder, James B. – Battiston, Stefano: The Network of Global Corporate Controll. *PLoS One*, 2011/10. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0025995> (Utolsó letöltés: 2021. 08. 16.)

⁵ Magyar megjelenését lásd: Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa, 1994.

⁶ A Washingtoni Konszenzusról bővebben: Benczes István: A Washingtoni Konszenzus és a nemzetközi pénzügyi szervezetek. *Közgazdaság*, 2016/3, 107–123. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/2484/1/KG2016n3_Benczes.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 08. 16.)

⁷ V. ö.: Prugberger Tamás: *A globalizáció és hatása a gazdaságra, valamint a foglalkoztatásra*. (Kézirat, 2–3). Idézi: Kulin Ferenc: *Forradalom helyett*. Budapest, Magyar Szemle, 2018, 205–206.

⁸ Lásd többek között: Soros György: *A nyílt társadalom, avagy a globális kapitalizmus megreformálása*. Budapest, Scolar, 2001, illetve: Uő: *A nyílt társadalom védelmében*. Budapest, Noran Libro, 2020.

sem, amely a választásokon győztes pártoknak a liberális riválisaikkal szembeni érzelmeit jellemezte. Az NSZK külpolitikájában a magyar állapotok lényege nem tudatosult.”⁹

Ha most harminc évet ugrunk, akkor, mint jól látjuk, nem változott semmi. Nyugaton a helyzet változatlan – mondhatnánk Remarque-kal együtt, kissé kesernyésen.

SZEREPLŐK A HAZAI PORONDON

De térjünk át ezek után Magyarországra, s a fentiek fényében tekintsük át a magyar rendszerváltás sajátos vonásait. A kérdés ugyanaz, mint fent, a nemzetközi viszonyokat illetően: kik irányították a folyamatokat, kik szorultak háttérbe, kit mostak le a pályáról, illetve mennyire volt tervezett, s mennyire spontán a magyar átmenet.

A nemzetközi szereplők közül a legbefolyásosabbak kétségtelenül a globális pénzügyi elit és az euroatlanti nagyhatalmak voltak. Az utóbbiakat elsősorban az a megfontolás vezette – mint említettem, mindenféle erkölcsi vagy érzelmi megfontolás nélkül –, hogy olyan politikai erők kerüljenek hatalomra Magyarországon az első szabad választásokon, akik az ő, a régióban és Magyarországon meglévő geopolitikai befolyásukat nem kérdőjelezi meg, sem a politikában, sem az ideológiában, sem a gazdaságban, sem a kultúrában. Választott politikai vezetők lévén, glaszékenyben dolgoztak, látszólag nem erőszakoskodtak,

csak indirekt módon próbáltak befolyást gyakorolni az ellenzéki pártokra, majd később az Antall-kormányra. (Ennek egy kicsit talán naiv megnyilvánulása volt az, amikor Helmut Kohl arra kérte Antallt, hogy hagyja meg a külügyminiszteri pozíciójában a valahai pufajkás kommunista Horn Gyulát, nyilván nem érzékelvén, hogy ez a kérése az '56-os forradalmat mércének állító demokraták számára valóban elképesztő javaslat volt.)

Ennél sokkal erőteljesebb, sőt agresszívabb eszközöket alkalmazott céljai elérése érdekében a globális pénzügyi elit. Köztudott, hogy Magyarország (Lengyelországgal együtt) óriási külföldi adósságállománnyal rendelkezett, s az ettől való megszabadulás az egyik alapfeltevése volt a gazdasági konszolidációnak Magyarországon (akárcsak Trianon után). Volt is akarat és szándék erre: Alfred Herrhausen, a Deutsche Bank elnöke, egyben Kohl gazdasági főtanácsadója kidolgozott egy konszolidációs pénzügyi programot a két ország és a térség számára, különös tekintettel a külföldi adósságállomány kezelésére. Az ő megközelítése nem érdekalapú, hanem erkölcsi volt, abból indult ki, hogy a Nyugat felelősséggel tartozik a kommunizmus alatt negyven évig vergődő országokkal szemben. Herrhausen terveit 1989 őszén a Valutaalap és a Világbank elé terjesztette, ám sajnálatos módon 1989 decemberében Frankfurtban a kocsijában felrobbantották.¹⁰

Halála véget vetett az értékalapú megközelítésnek, a globális

pénzügyi elit félresöpörte a Herrhausen-féle elképzeléseket, s abból indult ki, hogy Magyarország adósságállományát nem szabad sem átütemezni, s főleg nem elengedni. Így lehet a legjobban fenntartani Magyarország pénzügyi és ezáltal politikai függőségét, kiszolgáltatottságát, s abbéli kényszerhelyzetét, hogy az adósságviszafizetés, a válságkezelés érdekében privatizálja az állami, nemzeti vagyont, a stratégiailag fontos ágazatokat, megszorításokat vezessen be, emelje az adókat, korlátok nélkül engedje be az országba a multinacionális cégeket és pénzintézeteket, és így tovább.¹¹ Igaz, Soros György – szokásához híven – afféle partizánakcióval próbálkozott: azzal a javaslattal állt elő, hogy ha az ő és Andrew Sarlós kezébe adja a kormány a stratégiai szempontból meghatározó állami cégeket, akkor „elintézi” a globális elitnél az adósságállomány átütemezését vagy elengedését. Ennek a visszautasíthatatlannak tűnő ajánlatnak Antall József – teljesen indokolt módon – ellenállt.

Ezen túl azonban tény, hogy a globális pénzügyi guruk világosan megüzenték az Antall-kormánynak, hogy az adósság átütemezéséről nem lehet beszélni, azt még felvetni sem szabad, mert ez komoly pénzügyi szankciókkal, indirekt beavatkozásokkal, a magyar pénzügyi és gazdasági helyzet összeomlásával járhatna együtt. Ezen túl pedig a globális hálózat azt is elérte, hogy a számukra kedves, mert neoliberális és globalista nézeteket valló, de ellenzékbe kerülő SZDSZ-szel

⁹ Kulin i. m. 2018, 209.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban lásd: Kulin Ferenc: *A paktum-fantom. Az MDF-SZDSZ pártközi megállapodás és világpolitikai háttére*. Budapest, Magyar Napló – Veritas, 2016.

¹¹ Lásd Pokol Béla: *Szuverenisták kontra föderalisták*. Budapest, Századvég, 2020, 57–58.

a kormánynak egyfajta sajátos paktumot kellett kötnie.

Innentől kezdve azt mondhatjuk, hogy az első szabadon választott kormány nem volt teljesen szabad, sőt inkább gúzsba kötve táncolt. A globális pénzügyi elit, amelyet senki soha nem választott meg, és semmilyen választó előtt nem kellett elszámolnia semmiről, nem válogatott az eszközökben céljai elérése érdekében. Azt mondhatjuk tehát, hogy ha valamelyik erőcsoport valóban tervezte és irányította a magyar rendszerváltást, az éppen a globális elit volt, akiknek a szándékaival a nyugati nagyhatalmak – néhány, előbb említett kivételtől eltekintve – nem mentek szembe, mert mindez az ő szándékaikat is tükrözte.

Kulin Ferenc is hasonló következtetésre jut, amikor kifejti, hogy bár nem osztja Pethő Bertalan álláspontját, mely szerint az 1989/1990-es fordulatot a titkosszolgálatok vezényelték le,¹² azt el kell ismerni, hogy a kudarcos magyar rendszerváltás megítélésében a világpolitikai folyamatoknak lényegesen nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk annál, mint amire a „külső feltételrendszer”, illetőleg a „nemzetközi háttér” kifejezések utalhatnak. Emellett utal Horváth István volt bonni nagykövet könyvére,¹³ amelyben a szemtanú és résztvevő Horváth kifejti, hogy a „Rendszer fölötti Hatalom” végül is felülírja a történelmi kísérlet szereplőinek forgatókönyvét.¹⁴

Belpolitikai szempontból három fontos csoportot kell kiemelünk: a pártállami elitet, az ellenzéki pártokat, illetve a civil társadalmat, amelyik ekkor, az átmenet folyamán ébredezett és szervezett tüntetéseket. Túl a nemzetközi befolyásokon: az országon belül kik irányították, tervezték a folyamatokat, s kik szorultak háttérbe?

Abból kell kiindulnunk, hogy a pártállami elit már a hetvenes évek végétől kezdve bonyolult kapcsolatokat alakított ki a nyugat-európai nagyhatalmakkal, illetve a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel. Megindult a lopakodó kapcsolattartás, felvettük az IMF-hiteleket 1982-ben, s a nyolcvanas évek a szocializmusból egyre jobban kiábrándult, jól informált fiatalabb pártvezetők, technokraták szakemberek, vállalatvezetők fokozatosan felkészültek a rendszer átalakulására. A nyolcvanas évek második felében pedig már tudatosan készültek a váltásra, s előkészítették hatalmuk átmentését a demokráciába és a piacgazdaságba. (Lásd a társasági törvény 1988-as, vagy az átalakulási törvény 1989-es elfogadását.) Babus Endre írja egy 1990-es tanulmányában, hogy az MSZMP előtt akkor két cél lebegett: egyfelől, hogy a politikai életben a rendszerváltás után is (!) megőrizze kulcspozícióit, illetve, hogy átmentse a pártszervezet hatalmas vagyonát, amely hosszú időre biztosíthatja a párt helyzeti előnyét a konkurensekkel szemben.¹⁵ A spontán

privatizáció révén a magánosított vállalatok egy részének az élére kerültek, immáron tulajdonosként, az ellenzéki pártok nagy részébe beküldték a titkosszolgálati embereiket, s az átmenet megkerülhetetlen tényezőjeként

Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokra készítették/szorították az ellenzéki pártokat, akik ebbe belementek. Ezzel tulajdonképpen kényszerpályára kerültek, ugyanis elismerték a rendszerváltás legitim tényezőjének a kommunista pártot és a nomenklaturát.

És itt álljunk meg egy pillanatra.

A magyar pártállami elit talán a közép- és kelet-európai poszt-kommunista pártok közül is a legelsőként és a leggyorsabban ismerte fel, hogy elkerülhetetlen folyamatok indultak el a régióban és a világban, amelynek nem lehet ellenállni, ellenkezőleg, pragmatikus politikusként az élére kell állni.¹⁶ Ennek az iránynak volt az egyik legügyesebb, vagy inkább legpragmatikusabb képviselője maga Horn Gyula, aki már 1989 decemberében (!) arról beszélt az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében egy előadásán, hogy idővel az országnak be kell lépnie a NATO-ba.¹⁷ Az MSZMP tehát tudta, hogy mit akar, tudta, hogy hogyan akarja magát megkerülhetetlenné tenni az átmenetben, hogy azután a demokráciában is meghatározó tényező maradjon. Beleszorította az ellenzék pártokat egy tárgyalássorozatba, amelynek a végén megegyezés született, s ennek a következménye az,

¹² Lásd Pethő Bertalan: *Posztmodern mérlegen, 1990–2010. Magyarország a világon*. Budapest, Platon, 2010, 61.

¹³ Horváth István: *Az elszalasztott lehetőség. A magyar-német kapcsolatok, 1980–1991*. Budapest, Corvin, 2009.

¹⁴ Lásd: Kulin i. m. 2018, 208.

¹⁵ Lásd: Babus Endre: Népszavazás – 1989. In: *Magyarország Politikai Évkönyve, 1990*. Szerk. Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Budapest, AULA–OMIKK, 1990, 209–216.

¹⁶ Ennek bővebb kifejtése: Fricz i. m. 2006, 74–106.

¹⁷ Jelen voltam: ez ott és akkor még ellenzéki füllel is elképesztő javaslatnak tűnt.

Pozsgay Imre és Horn Gyula a magyar Országgyűlésben, 1990-ben. A magyar pártállami elit talán a régióban legelsőként ismerte fel a számukra elkerülhetetlen folyamatok megindulását.

Fotó: FORTEPAN / Szalay Zoltán, 138498-as számú fotó

hogy még a pártállami parlament fogadta el az átalakulás sarkalatos törvényeit, s ekkor kiáltották ki a köztársaságot is. E tudatos és tervezett folyamat fontos, szimbolikus állomása volt 1989. június 16-a, Nagy Imre és társai újratemetése, amikor is az ellenzéki pártok azokkal együtt emlékeztek az áldozatokra, akiknek az elődei kivégezték Nagy Imréeket. Fájó, de ez a nap nem a megbékélés, hanem a pártállami elittel való kiegyezés napja volt, ami számomra egyértelműen negatív szimbólum. Sokkal inkább jelkép lehetne egy két évvel és három nappal későbbi esemény, 1991. június 19-e, hiszen ezen a napon hagyta el az utolsó szovjet katona Magyarországot, tehát ekkor váltunk újra szuverén, szabad nemzetté. Erre kellene elsősorban emlékeznünk, ebből kell merítenünk, s tény, hogy 2010 óta az Orbán-kormány ebből a szimbólumból merít, amikor következetesen és hatékonyan védi a nemzeti érdekeket és a nemzeti szuverenitást.

Itt térnék át az ellenzéki pártokra: amíg a pártállami elit nagyjából elérte azt, amit akart

a rendszerváltás során, addig az ellenzéki pártokról ez csak részben mondható el. Az SZDSZ ugyan eleve nem gondolta komolyan a pártállami elittel való szakítást és az elszámoltatást, viszont a nemzeti, konzervatív pártok abból indultak ki, hogy az új rendszert, a demokráciát meg kell tisztítani a régi rend elitjétől. E nélkül nincs erkölcsi megújulás, nincs igazi cezúra diktatúra és demokrácia között, s nem szabadulunk meg a pártállami mentalitástól, ami a későbbiekben is gátolni fogja a nemzeti érdekérvényesítést és nemzeti szuverenitást, a nemzeti minimum létrejöttét a mindenkor kormány és ellenzék között. (Meg is fogalmazódott a cél a Magyar Demokrata Fórum plakátjain 1990-ben: „Tavaszi Nagytakarítás!”) Meggyőződésem, hogy az ellenzék – tisztelet a kivételnek – túlságosan is belebonnyolódott a pártállami elittel való alkudozásba, másképpen fogalmazva, túlságosan is „felfelé” és nem „lefelé”, a társadalom felé figyelt. Elit tárgyalt elittel, s közben elhanyagolták azt az erőt, amely az utcán, a tüntetéseken megmutatkozott.¹⁸

Ugyanis, minden ellenkező híreszteléssel ellentétben, a társadalom a rendszerváltás mögé állt, amit 1988-ban és 1989-ben a látványos demonstrációk bizonyítottak, például március 15-én. Mint ezeknek az eseményeknek a személyes résztvevője, bátran mondhatom, hogy a társadalom jelentős és aktív része a demokratizáció mögött állt, és valóságos elszámoltatást, történelmi igazságtételt, lustrációt akart. Ha ezek a tömegek pozitív visszajelzéseket kapnak az ellenzéki pártoktól, akkor további társadalmi, alulról jövő nyomást tudtak volna helyezni a pártállami hatalomra, nem engedvén, hogy Horn Gyuláék és társaik rossz kompromisszumokba kényszerítsék bele többek között az MDF-et és a hatalomra kerülő Antall-kormányt. Miként az történt például Kelet-Németországban, Drezdában, Berlinben, Lipcsében, Csehországban a Vencel téren és a balti államokban. Sajnos azonban az ellenzéki pártok vezetői elhitették magukkal, hogy 1989 tavaszától már csak nekik van dolguk a rendszerváltással, a tömegeknek pedig nem. Véleményem szerint ez történelmi hiba volt, fenntartása egy kevésbé szerencsés hagyományunknak, amelyben a politikai folyamatok során nem osztanak lapot a civil társadalomnak, a népakaratnak. Hankiss Elemér így írt erről 1990-ben: „1989-ben még megvolt a lehetőség arra, hogy a felülről irányított radikális reformfolyamatot a társadalom egészét megmozgató békés forradalommá alakítsuk át. Elmulasztottuk ezt a lehetőséget, s most némi irigységgel nézzük északi szomszédaink diadalmasan előrehaladó, nem is olyan »szelíd« forradalmát.”¹⁹

¹⁸ Lásd erről: Fricz i. m. 2006, 48–51.

¹⁹ Lásd: Hankiss Elemér: Az ártatlanság elvesztése. In: *Magyarország politikai évkönyve... i. m.* 1990, [40–46.] 45.

Holott 1956 megmutatta, hogy csodákra képes a nép, s erre képes lett volna 1989-ben is, ha például az ellenzéki pártok az élére állnak a tömegeknek. Nem ez történt, hanem az ellenkezője, ennél fogva pedig a magyar rendszerváltás nem vált társadalmi forradalommal, hanem elitforradalom, vagy inkább elitegyezkedés maradt – felemás eredményekkel. (Antall József „tetszetek volna forradalmat csinálni!” *bon mot*-ja erősen ellentmondásos kijelentés.) Ezen a paradigmán fordított nagyot a 2010 után elkezdődött korszak, amely joggal nevezhető második rendszerváltásnak.

Az a megállapításom tehát, hogy többek között azért nem történt lusztráció, történelmi igazságtétel és elitcsere 1990 után Magyarországon, mert a meghatározó ellenzéki elitcsoportok – az MDF és SZDSZ is – így vagy úgy, de túl közel kerültek a pártállami elithez, s ebből rossz megegyezések és alkuk születettek a háttérben. Mindebből pedig egyenesen következik, hogy az Antall-kormány mérlege legalábbis felemás: kiépítette a parlamentáris demokráciát és a jogállamot, létrejött a demokrácia intézményrendszere, viszont nem építette le a posztkommunizmust, s hagyta, hogy a diktatúra emberei velünk maradjanak, és tovább rombolják a politikai légkört. Nem csináltak történelmi igazságtételt és lusztrációt, holott módjuk lett volna rá. Ez az Antall-kormány súlyos történelmi felelőssége, aminek máig ható negatív következményei vannak.²⁰

Összegezve: a magyar politikai szereplők közül a pártállami elit sok tekintetben sikeresen

Antall József megérkezik az Országgyűlés ülésére. Az első sorban Göncz Árpád köztársasági elnök és Sólyom László, az Alkotmánybíróság elnöke. Az ellenzéki elitcsoportok túl közel kerültek a pártállami elithez.
Fotó: FORTEPAN / Szalay Zoltán, 138511-es számú fotó

megtervezte és irányította az átmenetet az első szabad választásokig, utána pedig meg tudta akadályozni – persze nem csak rajta múlt –, hogy az intézményi váltást személyi váltások is kövessék, és megtisztuljon az új rendszer. Az ellenzéki pártok közül a globalista-kozmodopolita SZDSZ, melynek az antikommunizmusa eleve hazugság volt, elérte céljait azzal, hogy nemzetközi-globális erők segítségével az Antall-kormány hatalmát korlátozza, s 1994-ben a posztkommunistákkal kormányra kerüljön. Schmidt Mária az SZDSZ felelősségéről a következőket írta: „Hogy az ország erkölcsi megújulásának történelmi esélyét elmulasztottuk, abban nagy a baloldali liberális értelmiségi elit és politikai képviselőtük, az SZDSZ felelőssége. A demokratikus ellenzékben szerzett erkölcsi tőkéjüket felhasználva, alig két év elteltével kiengedték a karanténból az MSZMP utódpártját, majd azok elsőpró választási győzelme után az együttkormányzásra vállalkoztak.”²¹

A nemzeti-konzervatív pártok és az Antall-kormány kevéssé tudta megközelíteni kitűzött céljait, túl sok kompromisszumra kényszerült, és ez korlátozta az eredményességét. A lusztráció elmaradása mellett a spontán privatizáció nemzeti vagyont elrabló folyamatát sem tudták megállítani. Jóságunk vitathatatlan, viszont túlzott jóhiszeműségük és tehetetlenségük is.

S végül az a szereplő, amelyik a partvonalon kívülre került, egyértelműen a civil társadalom és a népakarat. Segítséget nem igazán kapott, céljait nem érte el, igazából pusztán szemléljévé vált a rendszerváltásnak – de nem feltétlenül a saját hibájából. Meggyőződésem, hogy a második rendszerváltás sikerének egyik záloga, hogy az új korszakban végre a népakaratnak is lapot osztanak – és ennek már világosan látszanak a jelei.

²⁰ A témáról bővebben: Fricz Tamás: Régi elit az új demokráciában Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2003/4, 87–108.

²¹ Lásd: Schmidt Mária: *Egyazon mércével – a visszaperelt történelem*. Budapest, Magyar Egyetemi Kiadó, 2003, 116.

Ifj. Lomnici Zoltán

Az alkotmányozás kérdései a rendszerváltozás utáni Magyarországon

I. ELŐKÉRDÉS – AZ ÁTMENET IDŐSZAKA

1989 ősztől és télétől kezdődően a kommunista államvezetés elkezdte elveszíteni kormányzási monopóliumát a kelet- és közép-európai szocialista blokk országaiban. A rendszerváltozás a társadalom, a politikai közvélemény egy jelentős része számára csalódást eredményezett egyebek mellett abban a tekintetben is, hogy (például a cseh átmenettől eltérően) a kialakuló demokrácia politikája nem húzott világos cezúrát: a kommunista rendszerben vezető szerepet vállaló politikusok egy része akár a politikai, akár az üzleti életben minden következmény nélkül, szabadon folytathatta tevékenységét.

Alkotmányos szemszögből nézve szimbolikus erővel bírt az is, hogy Magyarországon nem fogadtak el új alkotmányt 1989-ben, hanem megváltoztatták az 1949.

évi alkotmány szövegét.¹ Tény, hogy az alkotmányváltoztatás még az állampárti hatalmi jelenlét, valamint a Szovjetunió fennállása (és nem mellékesen a szovjet csapatok magyarországi tartózkodása) idején történt, és némi bizonytalanság is fennállt a politikai átmenet békés jellegének lehetőségessége miatt. Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA)² a Kádár-rendszerrel szemben álló ellenzék egyeztető fóruma befolyásos szerepre tett szert az új rendszer kereteinek kialakítása kapcsán. Ez a fórum az új Országgyűlésre kívánta bízni az új alkotmány elfogadását, ezért addig csak az alapvető alkotmányos keretek elfogadásában egyeztek meg az MSZMP-vel. Az alkotmány sorszámozása is ugyanaz maradt (1949. évi XX. törvény).³

A módosított alkotmány 1989. október 23-án, a nemzeti forradalom és szabadságharc 33. évfordulóján lépett hatályba.

Célja az volt, hogy elősegítse „a többpártrendszert, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállamba való békés átmenetet”. Az 1989-es alkotmánymódosítás ezzel megteremtette az új, demokratikus közjogi rendszer fundamentumait.⁴

A közjogi rendszerváltoztatásban és állami szuverenitásunk újjáteremtésében fontos szerepet vitt Antall József, az első szabad választásokat követően megalakított magyar kormány miniszterelnöke, aki az állam nemzeti szuverenitásával kapcsolatban is formálni igyekezett a hazai közélet szellemi irányultságát, a polgárok gondolkodását. Antall a parlamentáris diskurzusban is kiemelten fontosnak tartotta a magyar szuverenitás helyreállításának megértését és megérttetését. Ennek fontosságáról szólott 1991. március 19-én az Országgyűlésben is, amikor világossá tette: Magyarország

¹ Vö.: *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai. I-II.* Szerk. Kilényi Géza. Budapest, Államtudományi Kutatóközpont, 1991. 193–194.

² Tölgyessy Péter arra mutat rá, hogy a Kerekasztalban egyesült ellenzék eredetileg nem kívánt alkotmányozni, az új alkotmány megalkotását a szabadon választott Országgyűlés feladatának látta. Tölgyessy Péter: Az alkotmányosság helyreállításának húsz esztendeje, In: *A köztársasági alkotmány 20 éve.* Szerk. Kocsis Miklós – Zeller Judit. Pécs, PAMA, 2009, 22–23.

³ Vö.: *Alkotmánytan.* Szerk. Kukorelli István. Budapest, Osiris, 1999, 36–37.

⁴ Ehelyütt érdemes felidézni a néhai miniszterelnök, Antall József 1991-ben, az Operában elmondott szavait is: „... 1956 olyan szellemi, erkölcsi tőkéje ennek a nemzetnek, amelynek évszázadokra be kell vonulnia a magyar történelmi mitológiába, ahol hősök, áldozatok, mártírok, ahol megpróbáltatások vannak, és ahonnan nehéz időkben is, mint ősforrásból erőt lehet meríteni.” Antall József: A forradalom és szabadságharc 35. évfordulóján. <https://antalljozsef25.hu/politikai-beszedekek/politikai-beszedekek-interjuk/166-a-forradalom-es-szabadsagharc-35-evfordulojan> (Utolsó letöltés: 2021. 08. 17.). Kötetben lásd: Antall József: *Modell és valóság II. Politikai beszédek, interjúk itthon és külföldön.* [Szerk. Soós Kálmán]. Budapest, AJTK, 2015, [499–504.] 500.

1944. március 19-én elvesztette szuverenitását, és annak teljes visszaszerzése csak a szovjet csapatok kivonulása után lehetséges (ez végül 1991. június 19-én, az utolsó szovjet katona távozásával történhetett meg).⁵ Antall akkori felszólalásában a régi-új magyar alkotmányosság morális fundamentumát a kétféle szélsőséges politikai rendszerkísérlet ellenében, vagyis a szélsőjobb- és szélsőbaloldal totalitarizmusával szemben határozta meg⁶: „...bennünket felelősség terhel, felelősség a kijelentéseinkért, felelősség a tetteinkért és felelősség azért, hogy milyen politikai erők aktivizálódhatnak, milyen politikai szellemiség jön ki a harcból, és emlékezni kell arra is, hogy akár szélsőjobb, akár szélsőbal politikai nézet, együtt veszélyezteti a születő magyar politikai demokráciát, és ez kell, hogy kötelezzon bennünket. Szeretném hangsúlyozni, hogy ez a Kormány, amíg az én vezetésem alatt áll, ennek a jegyében, a szuverenitás teljes helyreállításának a jegyében, de minden szélsőjobb és minden szélsőbal ordas eszmével szembe fog szállni. Erre engem kötelez saját meggyőződésem, és köteleznek a koalíciós pártok. [...] Hiszen ezek a pártok adták a hitleri Németországgal szemben, a hitlerizmussal és a sztálinizmussal szemben is az áldozatok nagy részét. [...] Bízom benne, hogy ez megint olyan alapkérdés,

Antall József az Országgyűlés ülésén, 1990-ben. A miniszterelnök a parlamentáris diskurzusban is kiemelten fontosnak tartotta a magyar szuverenitás helyreállításának megértését és megértetését. Fotó: FORTEPAN / Szigetváry Zsolt, 152466-os számú fotó

amelyben egyet kell értenünk.”⁷ A történeti alkotmányosságot felszámoló kétféle totalitarizmus kapcsán, az Antall által is világosan deklarált azonos megítélés mindmáig nem vált mindenki számára magától értetődővé a hazai (és nyugati) közbeszédben. A nemzetiszocialista vagy nyilas vezetésű rezsimhez képest sokan máig jóval enyhébb megítélés alá veszik a kommunista rendszereket. Pedig a kettős mérce felszámolása ezekben a vitákban alkotmányos – a társadalom megfelelő működésével kapcsolatosan szükséges – érdekünk, amely egyenesen következne a szuverén, alkotmányos szabadságunk védelmét szolgáló demokratikus értékekből.⁸

Bibó István megjegyezte, hogy az 1949. évi alkotmány óhatatlanul összekapcsolódott az ország emlékezetében Rákosi személyével, a Rajk-perrel, az egypártrendszer uralmával és a nem igazi választásokkal, mindazzal, amit a forradalom megdöntött.⁹ A rendszerváltás utáni jobbközép kormány választási vereségét követően, a baloldali-liberális kormánykoalícióval (benne az MSZMP utódpartjának részvételével) fémjelzett 1994–98-as törvényhozási ciklus vállalkozott volna egy új Alkotmány szakmai-politikai előkészítésére. Ehhez az Országgyűlés keretein belül 1995-ben alakult meg az a 25 fős alkotmány-előkészítő bizottság, amelybe az akkori hat parlamenti párt négy-négy embert küldött, és a testület

⁵ Vö.: Antall József: Napirend előtti felszólalás 1944. március 19-éről. In: Antall József: *Modell és valóság III. Országgyűlési felszólalások; esszék Antall Józsefről*. [Szerk. Soós Kálmán]. Budapest, AJTK, 2015, [940–941.] 940.

⁶ A történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az alkotmányozás – hatalmi tevékenység. Lásd: Samu Mihály: *Alkotmányozás, alkotmány, alkotmányosság*. Budapest, Korona, 1997, 25.

⁷ Antall: Napirend előtti felszólalás... i. m. 2015, 941.

⁸ Az antinácizmus és antikommunizmus e tekintetben részét képezi a politikai közbeszédünkben régebben sokat koptatott, de ma is jól percipálható fogalomnak: az antalli szellemi örökségnek. Vö.: Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökséig, 1932–1989*. Budapest, Magyar Napló – Veritas, 2015.

⁹ Lásd: Bibó István: A forradalom alatt. In: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes István Zoltán. Pécs, Tanulmány, 1993, 362.

Sólyom László, az Alkotmánybíróság első elnöke. A „láthatatlan alkotmány” fogalma az AB „aktivista” szerepfelfogásának szimbólumává vált. Fotó: Wikimedia Commons / Gilicze Bálint, Köztársasági Elnöki Hivatal

elnöki székébe Gál Zoltánt, az Országgyűlés akkori MSZP-s elnökét ültették.¹⁰ A bizottságban neves, felkészült jogász-szakemberek is helyet kaptak, és három esztendőn át készítették elő az új Alkotmány szövegét, annak elméleti kereteit, több tucat külső szakember bevonásával. Az eljárás alapja az volt, hogy mindig legalább öt pártnak egyet kellett értenie ahhoz, hogy egy új pont, szabályozási rész helyet kapjon a tervezetben (különben az adott ponton megmaradt a régi változat).

Ugyancsak a kilencvenes évtizedhez kötődik a „láthatatlan alkotmány” elhíresült fogalmának megjelenése, ami Sólyom László, az Alkotmánybíróság első elnökének nevével forrt egybe. A kifejezés az Alkotmánybíróság

abbéli szerepfelfogásának a szimbólumává vált, amely a szakirodalomban „aktivistának” nevezett alkotmányértelmezési megközelítést közvetítette. Ezen sajátos felfogás alkalmazni rendeli az alkotmány homályos, absztrakt rendelkezéseit is. A „láthatatlan alkotmányról” szóló nézetet egyes kritikusok intézményesített imperializmusnak tekintették, például a jogtudós (jelenleg alkotmánybíró) Pokol Béla úgy látja, hogy ezáltal a sokmillió polgár jelentette többségi, demokratikus akarat – és az így legitimált törvényhozói többség döntése – helyére egy néhány fős, elitista jellegű testület, önkényes jogki-terjesztés nyomán biztosított mérlegelése kaphat szerepet.¹¹

Az 1990-es, majd a 2000-es években több kisebb módosítást is elvégzett a jogalkotó az akkori Alkotmány szövegén, főleg a nemzetközi kapcsolatok kiépítésével összefüggésben (a NATO-ba való belépés vagy az Európai Unióhoz történt csatlakozás kapcsán). Az ilyen változtatások során bekezdéseket, de akár teljes cikkeket is töröltek, illetve módosítottak. A minden tekintetben, így szimbolikusan is „desztalinizálni” kívánó, a történeti alkotmányosság szellemi örökét is bátran felvállaló keresztény-nemzeti alapú alkotmányozás történelmi feladatát végül a 2010-ben kétharmados parlamenti többséghez jutó keresztény-konzervatív erők, a kormányzó Fidesz-KDNP politikai közössége vállalta magára.

Magyarország Alaptörvénye *Nemzeti Hitvallásában* rögzíti, hogy hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk. Hatályos alkotmányunk U cikke kimondja, hogy az 1990-ben lezajlott első szabad választások révén a nemzet akaratából létrehozott, a joguralmán alapuló állami berendezkedés és a megelőző kommunista diktatúra összeegyeztethetetlenek. A Magyar Szocialista Munkáspárt és jogelődjei, valamint a kommunista ideológia jegyében kiszolgáltatásukra létrehozott egyéb politikai szervezetek bűnöző szervezetek voltak, amelyek vezetői el nem évülő felelősséggel tartoznak az elnyomó rendszer fenntartásáért, irányításáért, az elkövetett jogsértésekért és a nemzet elárulásáért. Ezen cikk (4) bekezdése alapján a kommunista diktatúra hatalombirtokosai a diktatúra működésével összefüggő szerepükre és cselekményeikre vonatkozó tényállításokat – a szándékosan tett, lényegét tekintve valótlan állítások kivételével – túrni kötelesek, az e szerepükkel és cselekményeikkel összefüggő személyes adataik nyilvánosságra hozhatók.¹²

¹⁰ Lásd: Somogyvári István: Kísérletek új alkotmány megalkotására. In: *A köztársasági alkotmány... i. m.* 2010, 48.

¹¹ Balogh Norbert – Szalai Flóra: „Az alkotmányszöveg nyelvtani sérthetetlenségét vallom”. Interjú dr. Pokol Béla alkotmánybíróval. *Ars Boni*, 2018. 04. 03. <https://arsboni.hu/az-alaptorvenyi-szoveg-nyelvtani-ertelmenek-serthetetlenseget-vallom-interju-dr-pokol-bela-alkotmanybiroval/> (Utolsó letöltés: 2020. 03. 16.)

¹² Az alaptörvény hatályos állapotában: Magyarország Alaptörvénye, 2011. április 25. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv> (Utolsó letöltés: 2021. 08. 17.).

II. ELMARADT TÖRTÉNELMI IGAZSÁGTÉTEL AZ ÍTÉLKEZÉSI GYAKORLAT TÜKRÉBEN¹³

A forradalom mártír miniszterelnökének¹⁴ és társainak koncepciók pere kapcsán fontos lépésként értékelhető az a folyamat, amelynek keretében a Kúria büntetőtanácsa korábban a legfőbb ügyész kezdeményezésére igazolást adott ki arról, hogy Nagy Imrének és társainak 1958-as elítélése a törvény szerint semmisnek minősül. Ezt a 2000-ben elfogadott ún. „negyedik semmisségi törvény” (a 2000. évi CXXX. törvény az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról) alapján tehette meg, amely olyan büntetések eltörlését írta elő, amelyeket az 1956-os forradalom és az akkori harci cselekmények kapcsán róttak ki, rögtönbíráskodás vagy gyorsított eljárás keretében, illetve a népbírói tanácsok döntéseivel.

A halálbüntetést és szabadságvesztést tartalmazó hajdani ítéletet úgynevezett ellenforradalmi bűncselekmények miatt 1958. június 15-én hirdette ki a népbírói tanács. A

rendszerváltozáskor, 1989-ben a Legfelsőbb Bíróság felmentő döntést hozott ugyan, ám egy 2000-ben elfogadott törvény alapján a legfőbb ügyész most semmisségi indítványt nyújtott be. Az eljárások semmisségét maga a törvény állapította meg, a Kúria igazolást adhatott ki arról, hogy nemcsak a büntetés, de a felelősségre vonás egész folyamata jogsértő volt.

A törvénnyel megállapított semmisségről a Kúria adhatott ki igazolást a védők és hozzátartozók, vagy a legfőbb ügyész kérelmére, mégpedig egy 2016-os jogszabály-módosítás nyomán.¹⁵ A vádhatóság vezetőjének indítványára megindult eljárás hozzájárulhatott a megtorlásban meghurcolt és ártatlanul kivégzett emberek jó hírüvének helyreállításához, valamint a hozzátartozók kegyeleti jogának hangsúlyosabb védelméhez. Korábban a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa a legfőbb ügyész törvényességi óvásának alapján 1989. július 6-án hivatalosan is hatályon kívül helyezte Nagy Imre és társainak ítéletét, s bűncselekmény hiányában felmentette őket. E tárgyalás folyamán érkezett meg a hír a korábbi

halálos ítéletet jóváhagyó Kádár János haláláról. A bírói testület 1989. július 6-i ülésén hozta meg felmentő ítéletét, a Kúria pedig 2016. október 13. napján mondta ki végzésében, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc után államellenes bűncselekmények vádjával kivégzett Nagy Imre és mártírtársai ügyében az akkori ítéletek semmisnek tekintendők.¹⁶

A Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) már 1988 júniusában kérte Nagy Imrének és társainak rehabilitálását, majd 1989 januárjában Pozsgay Imre államminiszter – a Kádár-rendszer politikusai közül elsőként – az 1956-os történelmi eseményeket újraértelmezve kedvezően értékelte Nagy Imre tevékenységét. A Németh Miklós miniszterelnök által vezetett Minisztertanács 1989. április 20-i ülésén felkérte a belügyminisztert, hogy az eljárás és az ítélet törvényességének vizsgálata céljából adja át a Nagy Imre és társai elleni büntetőeljárás iratait a legfőbb ügyésznek. Néhány nap múlva az iratokat tartalmazó 88 dossziét a legfőbb ügyész rendelkezésére bocsátották. Ezt követően öt ügyész kezdett hozzá a több ezer

¹³ E tekintetben le kell szögezni, hogy ennek feltétele egyes vélemények szerint az volt, hogy Közép- és Kelet-Európában a rendszerváltás közös vonásaként említhető, hogy Románia kivételével mindenütt békés úton ment végbe. A közép- és kelet-európai államok alkotmányozásáról bővebben lásd: ifj. Trócsányi László: Alkotmányozás és rendszerváltás Közép- és Kelet-Európában. *Jogtudományi Közlöny*, 1995/7–8, 384–390.; Sári János: Közép-európai alkotmányok 1994: a tagadás tagadása. *Jogtudományi Közlöny*, 1994/7–8, 273–286. Alkotmányos jelleggel nem tekinthető elévültnek azoknak a törvényben meghatározott, a pártállam nevében, érdekében vagy egyetértésével a kommunista diktatúrában Magyarország vagy személyek ellen elkövetett súlyos bűncselekményeknek a büntethetősége, amelyeket az elkövetéskor hatályos büntetőtörvény figyelmen kívül hagyásával politikai okból nem üldöztek.

¹⁴ Lásd még: Kukorelli István: *Magyarországot saját alkotmánya nélkül kormányozni nem lehet. A közjogász Almanachja*. Budapest, Méry Ratio, 2014, 188–190.

¹⁵ Vö.: Attól, mert a vádirat és ítélet történeti tényállásába tartozó események (beleértve azok előzményeit is) az idő múlása által az elbírálás időpontjában már történelemnek tekintendők, nem különleges szakértelmet, hanem bírói megítélést, megállapítást igényelnek. Forrás: Tájékoztató a legfőbb ügyész által a törvényesség érdekében benyújtott jogorvoslati indítvány elbírálásáról a Bt.III.1604/2015. számú ügyben. *A Kúria Sajtótájékoztatója*, 2016. 02. 02. <https://kuria-birosag.hu/hu/sajto/tajekoztato-legfobb-ugyesz-altal-torvenyesseg-erdekeben-benyujtott-jogorvoslati-inditvany> (Utolsó letöltés: 2021. 08. 17.)

¹⁶ Lásd: A Kúria Bs.III.1344/2016/10. számú végzése. *Magyar Közlöny*, 2016. 10. 23. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk16161.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 08. 17.)

Nagy Imre hozzászól az 1951-es költségvetés vitájához a parlamentben. Az 1989-es év során sor került az egykori miniszterelnök politikai szerepének újraértékelésére, jogi rehabilitálására és újratemetésére.
Fotó: FORTEPAN / Bauer Sándor, 128486-os számú fotó

oldalnyi dokumentum, köztük a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa 1958. június 15-i, 52 oldalas ítéletének jogi szempontú elemzéséhez.¹⁷

Az elmúlt évek ellenzéki (főleg liberális alkotmányjogi és baloldali politikusi körökből érkező) kritikái kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a hatályosságának ez a visszaállítása kizárólag a történeti alkotmány hatályát érinti. A *Nemzeti Hitvallás* ugyanakkor elismeri: „Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elvesztett állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk.”¹⁸ Vagyis

1990 egy új, demokratikus, nem kommunista alkotmányos rend megszületését hozta el, amit a jobboldali törvényalkotó soha nem vont kétségbe az Alkotmány pontos és precíz megszövegezésével. Itt érdemes még egyszer megjegyezni: 1989-ben elvileg azért „csak” módosították az akkori Alkotmányt, mert az új elfogadását a már demokratikusan megválasztott Országgyűlés kompetenciájába sorolták. Erre végül további két évtizedet, egészen 2011-ig kellett várni.¹⁹

Magyarország Alaptörvényének rendelkezéseit – amint ezt az *Alapvetés* címet viselő rész *explicit* rögzíti – a benne foglalt

Nemzeti Hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni.

Két kulcsfogalom jelent még meg az elmúlt évek diskurzusaiban: a nemzeti szuverenitás és az alkotmányos önazonosság. Az utóbbi időben jogrendszerünk EU-hoz való viszonyának tisztázása miatt, a „szuverenista” megközelítés mentén a magyar kormány is újra kellett értelmeznie saját magát, és a nemzeti alkotmányos rendszer külső kapcsolódásait, ezért alkotmánymódosítás révén Alaptörvényünk szövegében is rögzítette az alkotmányos önazonosság védelmezésének szükségességét. Mindez fontos kiindulópontot jelenthet majd az eljövendő évek alkotmányos vitáihoz, és hazánk alkotmányos önrendelkezésének állhatatos megőrzéséhez is.

III. SZUVERENITÁS ÉS ALKOTMÁNYOS IDENTITÁS

Magyarország Alaptörvényének 2018. június 29-étől hatályos hetedik módosítása az R) cikket a következő (4) bekezdéssel egészítette ki: „Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme az állam minden szervének kötelessége.” Az eredeti változat „Magyarország alkotmányos identitásának védelmét” határozta volna meg az állam minden szervének kötelességeként, ez a tétel a

¹⁷ A rendelkezésre álló iratanyag felülvizsgálata 1989. június 9-re befejeződött, és ennek alapján a legfőbb ügyész Nagy Imre, dr. Donáth Ferenc, Gimes Miklós, Tildy Zoltán, Maléter Pál, Kopácsi Sándor, dr. Szilágyi József, dr. Jánosi Ferenc és Vásárhelyi Miklós javára törvényességi óvást emelt a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa előtt. A 70 oldalnyi óvásban – amely tartalmazza a megtámadott ítéletet is – a törvénysértő ítéleti rendelkezések hatályon kívül helyezését és az ártatlanul elítéltek felmentését indítványozta a legfőbb ügyész. (Losonczy Géza ügyében a bíróság nem hozott ítéletet, mert ő 1957. december 21-én, még a nyomozás befejezése előtt meghalt. A Legfőbb Ügyészség külön határozatban a büntetőeljárást vele szemben is alaptalannak és törvénysértőnek nyilvánította.) Vö.: Mikó Zsuzsanna: *A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa működése és ügykezelési gyakorlata, 1957–1963*. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/mikozsuzsanna/diss.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 08. 17.).

¹⁸ Magyarország Alaptörvénye... i. m. 2011.

¹⁹ Vö.: Kukorelli i. m. 2014, 166–167.

keresztény kultúra védelmével egészült ki.

Az alkotmányos identitás pontos fogalma máig szakmai disputa tárgya, egyes vélemények szerint nincs is valódi jogi relevanciája. Az alkotmányos identitás fogalmát az Európa-jogi nemzeti identitás fogalommal való viszonyában is érdemes vizsgálni. Trócsányi László egy tanulmányában felhívja a figyelmet, hogy az Európai Bíróság részéről a tagállamok nemzeti identitására való hivatkozás kivételes.²⁰ Az Európai Bíróság az Ilonka Sayn-Wittgenstein ügyben, a németországi örökbefogadással szerzett nemesi előnévnek Ausztriában történő alkalmazhatósági tilalmát nem tartotta a közösségi joggal ellentétesnek.²¹

Az alkotmányos identitás tulajdonképpen a tagállami, illetve nemzeti alkotmányok egy olyan magjaként, sajátosságaként definiálható, amely magában foglalja mindazon normákat, értékeket, princípiumokat, amelyek az adott államot, nemzetet megkülönböztetik a többi államtól és nemzettől. Az alkotmányos identitás elválaszthatatlan része, illetve szegmense a nemzeti önazonosságnak. A nemzeti identitás kifejezést a közösségi jogban legelsőként a maas-trichti szerződés tartalmazta, majd a *Lisszaboni Szerződés* 4. cikk (2) bekezdésében pontosította:

„Az Unió tiszteletben tartja a tagállamoknak a Szerződések előtti egyenlőségét, valamint nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének, ideértve a regionális és helyi önkormányzatokat is. Tiszteletben tartja az alapvető állami funkciókat, köztük az állam területi integritásának biztosítását, a közrend fenntartását és a nemzeti biztonság védelmét.”

Az Uniónak fentiek alapján tiszteletben kell tartania az egyes tagállamok nemzeti identitását, benne azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedését is. Így már jól megragadható az alkotmányos identitás lényege is, amely tulajdonképpen védőhálót jelent a közösségi jog terében. Olyan védelmet testesít meg, amelyet mindig figyelembe kell venni az uniós jogalkalmazásban a különböző érdekek, illetve az uniós jogban is elismert jogok együttes mérlegelésekor. Ez egy szükséges, mindig következő lépés az alapvető kiindulópont a közösségi jogot alkalmazó számára.

Az EUB egy másik fontos hivatkozása a nemzeti identitásra: a Runevič-Vardyn ügyben az a testület – előzetes döntéshozatali eljárásban – kimondta, hogy a tagállamai nemzeti identitásának részét képezi az állam

hivatalos nemzeti nyelvének védelme is.²² Trócsányi László a 143/2010. (VII. 14.) AB határozathoz (magyar Lisszabon döntés) fűzött párhuzamos indoklásában leírja, hogy az alkotmányos identitás az államisággal függ össze, annak is azokkal az elemeivel, amelyek a népképviselői és az igazságszolgáltatási szervek, illetve a kormány megbízatásával állnak kapcsolatban.²³

Az Európa-jog és a nemzeti jog esetleges ütközése esetén – főszabály szerint – az Unió jogi aktusai elsőbbséggel vagy elsőlegességgel rendelkeznek a nemzeti jog felett, ezt az elvet az EUB több ítélete is világosan rögzíti. Miután azonban – mint azt fentebb megállapítottuk – a nemzeti alkotmányoknak van egy olyan sajátos magja, amely különleges védelmet élvez, ezért az adott helyzetben alkalmazandó joganyag meghatározása kapcsán, illetve az egyes hatáskör-konfliktusok vonatkozásában van egy jól megfigyelhető szerepmegosztás az Európai Unió Bírósága (EUB) és a tagállamok „alkotmányos igazságszolgáltatása” között.²⁴

Az Európai Unióról szóló Szerződés 4. cikk (2) bekezdésének, vagyis az identitás klauzulájának az értelmezése az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése annak kifejeződése, amelynek keretében az EU

²⁰ Trócsányi László: Nemzeti alkotmányok, európai integráció és alkotmányos identitás. In: Ünnepi kötet dr. Tóth Károly címzetes egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk. Tóth Judit. Szeged, Acta Universitatis Szegediensis Acta juridica et politica, 2015, 319–328. http://acta.bibl.u-szeged.hu/45281/1/juridpol_078_319-328.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 08. 17.)

²¹ A Bíróság az ítélet indoklásában hivatkozott az EuSZ. 4. cikk (2) bekezdésére, miszerint az Unió tiszteletben tartja a tagállami nemzeti identitását, amelynek az állam köztársasági államformája is részét alkotja (C-208/09 ügy).

²² Drinóczi Tímea: Az alkotmányos identitásról. Mi lehet az értelme az alkotmányos identitás alkotmányjogi fogalmának? *MTA Law Working Papers*, 2016/15, 4. https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2016_15_Drinoczi.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 08. 17.)

²³ 143/2010. (VII. 14.) AB határozat. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A10H0143.AB&xtreferer=A0700168.TV> (Utolsó letöltés: 2021. 08. 17.)

²⁴ Kis Kelemen Bence: Alkotmányos identitás Magyarországon. *Ars Boni*, 2016. 11. 20. <https://arsboni.hu/alkotmanyos-identitas-magyarorszagon/> (Utolsó letöltés: 2021. 08. 17.)

jog és a nemzeti alkotmánybíró-ságok szorosan együttműködve alakítják ki a nemzeti identitás klauzula értelmét. Ez azt jelenti, hogy bár ez a Szerződés 19. cikk (1) bekezdése alapján az EUB hatáskörébe tartozik, mindig figyelembe kell venni a tagállami alkotmánybíró-ságok véleményét.²⁵ Ez a mechanizmus takarja a *kompozit alkotmányosság* fogalmát.²⁶ Sulyok Tamás a kompozit alkotmányosság értelmezésekor arra következtet, hogy az Unió nem rendelkezik szuverenitással, s a tagállamok sem szuverenitásuk egy részét, hanem csupán az azzal összefüggő hatásköreiket transzferálják az Unióra, a szuverenitásuknak az uniós célkitűzések megvalósításával összefüggő részét közösen gyakorolják a többi uniós tagállammal. Sulyok szerint az Unió a tagállami szuverenitások egy részének a tagállamok általi közös gyakorlása révén olyan átruházott hatásköröket kap a tagállamoktól, amelyek a közös célok megvalósításához szükségesek.²⁷

Amikor 1989. október 23-án Szűrös Mátyás az Országház erkélyéről kikiáltotta a Köztársaságot, az Alkotmány aznap hatályba lépő szövege még a demokratikus szocializmus értékeit védte. Abszurd, mint ahogyan az is, hogy a '89-es alkotmányozást az MSZMP KB vezényelte le a pontos ütemtervtől az egyes munkacsoportok felállításáig. Azóta sokan úgy gondolják, hogy 1989 és a rendszerváltás egy hamis illúzió volt, 1848/49 és 1956 tagadhatatlan megcsúfolása. Most már az Alaptörvényen

a sor, hogy véghezvigye a jogi értelemben vett rendszerváltást, amit akkoriban nem tudtak, vagy nem mertek a hatalom letéteményesei, és amire nem volt képes az ezt megelőző, sztálini alapokon nyugvó alkotmány.

Magyarország nemzeti kormánya korábban több lépést tett a demokratikus államberendezkedés felszámolásában szerepet játszó bűnök feltárására, a bűnösök felkutatására, tevékenységük tisztázására, illetve korábban szerzett előjogaik megvonása érdekében. Függő kérdés azonban, hogy a Sólyom László vezette Alkotmánybíró-ság által megsemmisített lusztrációs törvény hiánya után képes-e bármilyen jogalkotói vagy jogalkalmazói aktus megfelelő elégtételt nyújtani a kommunista diktatúra még élő és elhunyt áldozatai számára.

²⁵ Uo.

²⁶ Trócsányi i. m. 2015, 319–328.

²⁷ Sulyok Tamás: A kompozit alkotmányosság időszerű kérdései. In: Ünnepi kötet dr. Czucz Ottó egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk. Homoki-Nagy Mária – Hajdú József. Szeged, Acta Universitatis Szegediensis Acta juridica et politica, 2016, 607–614. http://acta.bibl.u-szeged.hu/53944/1/juridpol_079_607-614.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 08. 17.)

Kiszelly Zoltán

Spontán, alulról építkező mozgalmak a rendszerváltás idején

A kelet-közép-európai és azon belül a magyar rendszerváltás egy máig aktuális kérdése a társadalmi mozgalmak dinamikáját érinti. Hogyan jönnek ezek létre? Melyik mozgalom intézményesül és lesz hatással környezetére, vagy akár a politikai rendszer egészére? Hogyan írható le egy mozgalom életciklusa?

Dolgozatunkban ezekre és más kérdésekre a magyar rendszerváltás körülményei között keressük a választ. A téma aktualitását mutatja, hogy Kelet-Közép-Európa számos országában nyúlnak vissza napjainkban is mintaként vagy hivatkozási alapként a rendszerváltás idejét meghatározó társadalmi mozgalmakhoz és folyamatokhoz. A lengyel vagy magyar ellenzék „új” Szolidaritás Mozgalomról, Ellenzéki Kerekasztalról, szamizdatról és rendszerváltásról beszél.

Az elmúlt harminc évben számos hiánypótló és rendszerező munka született a rendszerváltás előzményeiről, nemzetközi környezetéről, annak gazdasági és társadalmi okairól, az elit- és hatalomváltás módjáról, valamint az azóta eltelt időszak folyamatairól. Dolgozatunk ezekre a munkákra építve abból a hipotézisből indul ki, hogy azok a rendszerváltó pártok tudtak az

első szabad választáson sikeresek lenni, amelyek az átmenet éveiben alakult, alulról építkező, és az akkor meghatározónak számító antikommunista-poszt-szocialista törésvonal előbbi pólusán elhelyezkedő mozgalmakat tudták – gyűjtőpárként – integrálni.

A dolgozat első részében a mozgalmak kialakulását és dinamikáját vizsgáljuk, majd a magyar rendszerváltás némely sajátosságait határozzuk meg. E két elméleti előzményt a civil társadalom 1989/90 körüli állapotának leírásában ötvözzük, hogy végül – hipotézisünk alátámasztására – az első szabad választás eredményének tükrében eljussunk a következtetéseikig.

TÁRSADALMI MOZGALMAK

Először a dolgozatunk tárgyát képező társadalmi mozgalmakat kell definiálnunk. Ehhez Farkas Zoltán fogalommeghatározását hívjuk segítségül, aki szerint egy társadalmi mozgalom „az egyének viszonylag széles körének részben szervezett, részben csupán tömeges cselekvések formájában megnyilvánuló, hosszabb távon megfigyelhető törekvése és magatartása, amely az egyének adott köre számára előnyös társadalmi intézményes szabályok érvényre

juttatására, érvényben tartására vagy hátrányos szabályok érvénytelenítésére és/vagy közjóságot képező társadalmi (vagy társadalmi vonatkozású) jószág elérésére irányul”.¹

A magyar demokratikus átmenetben az 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról volt az a jogszabály, amely megnyitotta az utat az alulról szerveződő társadalmi mozgalmak legális megalakulása, intézményesülése és üzemszerű működése előtt. A törvényt az 1985-ben megválasztott állampárti parlament a sarkalatos törvények sorában fogadta el.

A már korábban is létező legális, fél- és illegális csoportok, klubok, kezdeményezések és baráti társaságok közül már az első évben kb. tízezer élt az egyesületi törvény által biztosított lehetőséggel, míg további körülbelül tízezer alapítvány is alakult. Számuk egy év alatt megduplázódott.

A társadalmi mozgalom fogalmának definiálása után az alulról építkezés jelentését is tisztáznunk kell, amit az angolszász irodalomban használt *grass-roots level* fogalom segítségével teszünk meg. A fogalom születését Theodore Roosevelt elnöki kampányaihoz (1900 és 1904) kötik, és olyan szervezeteket jelölnek vele, amelyek a helyben

¹ Farkas Zoltán: A társadalmi mozgalom fogalma és meghatározottsága. *Civil Szemle*, 2019/2, 5–19.

A Jurta Színház 1988-ban. Az intézmény ettől az évtől a rendszerváltó mozgalmak rendezvényeinek egyik legfőbb helyszínévé vált.
Fotó: FORTEPAN / Philipp Tibor, 60453-as számú fotó

első emberek aktivitásának kiváltásával szeretnének gazdasági vagy társadalmi változásokat elérni. A helyben szerveződő mozgalmak és szervezetek kollektív cselekvés által akarnak helyi, regionális vagy országos szinten változást elérni, miközben felépítésük lentről felfelé (*bottom-up*) irányuló. Szervezettségükre nem az intézményesült, hierarchikus felépítés, hanem az alkalmi és spontán, esetleg bázisdemokratikus modell jellemző.

Az alulról építkező mozgalmak önszerveződők, alakulásukat jellemzően egy (helyi) konfliktus, esemény vagy folyamat váltja ki. Tagjaikat különböző cselekvésekre készítik, amelyek célja a közösség erősítése, a politikai diskurzus és részvétel kiszélesítése, valamint a politikai cselekvésre való ösztönzés.

E célok elérésére több konkrét cselekvési formát használnak, amelyek a teljesség igénye nélkül, illetve az 1989/90-es magyar demokratikus átmenet viszonyaira alkalmazva az alábbiak szerint adhatók meg: baráti társaságokból, illegális és félegális csoportokból rendszeresen működő szervezetek létrehozása.

Ezek regionális és országos hálózatainak kiépítése. A politikai diskurzus elindítása helyben és az azonos értékrendet valló szervezetek között. Egyeztető fórumok és kerekasztalok létrehozása. Politikai cselekvés előkészítése és tervezése, majd megvalósítása: plakátok kihelyezése; utcai standolás; aláírásgyűjtés; megemlékezések, koszorúzások; vitafórumok rendezése; alkalmi és rendszeres kiadványok készítése; tüntetések és nagygyűlések tartása.

A demokratikus átmenet során Magyarországon a lengyel (Szolidaritás) és litván (Sajūdis) mozgalmakhoz hasonló, egyetlen nagy ellenzéki ernyőszervezettel nem találkozhatunk. Az említettek integrálták a különböző irányzatokat, jegelték a köztük meglévő konfliktusokat, és meghatározó szerepet játszottak a rendszerváltás során. Ennek hiányát a magyar átmenet sajátosságaiban látjuk, melyekről külön részben értekezünk.

HIPOTÉZIS

Dolgozatunkban abból a hipotézisből indulunk ki, hogy az első szabad választáson azok a

politikai pártok voltak eredményesek, amelyek – gyűjtőpártként – a legtöbb, alulról építkező (*grass-roots level*) mozgalmat tudták integrálni. Ezt a felvetést a törésvonal-elmélet segítségével úgy finomítjuk, hogy a rendszerváltás idején meghatározó antikommunista-posztoszocialista törésvonal antikommunista pólusán elhelyezkedő társadalmi szervezetek sikeres integrációját tekintjük a siker fő zálogának.

A RENDSZERVÁLTÁS IDEJÉN ALKULÓ TÁRSADALMI MOZGALMAK

A rendszerváltás közel negyven év egypárti diktatúrája után „kiolvastotta” az 1945-ös szovjet katonai megszállás, illetve az egypártrendszer 1948-at követő bevezetésének következményeként befagyott társadalmi folyamatokat és törésvonalakat. A „létező szocializmus” nagy társadalomátalakítási kísérletének negyven éve nem ment el nyomtalanul a magyar társadalom mellett, ami felvetette a demokratikus átmenet során alakuló új szervezetek viszonyítási pontjainak kérdését. A „Hol tévesztünk utat?” kérdést a „Hová térjünk vissza?” váltotta fel.

Az 1918-as polgári radikális időszakhoz csak kevés szervezet akart visszanyúlni. Az első világháborút követő összeomlás és a trianoni békediktátum elfogadása közötti időszak kaotikus viszonyai nem jelentettek vonzó viszonyítási pontot, az ezt követő Horthy-korszak megítélése pedig akkor is vitatott volt. A jobboldal a területvesztés utáni bethleni konszolidációra és a magyar állam működőképességének megőrzésére helyezte a hangsúlyt. Az 1945 (és 1990) utáni baloldali narratíva inkább a negyedszázados korszak végén, a

Don-kanyart, a holokausztot és az újbóli háborúvesztést köti Horthy Miklós nevéhez. Ezt a kettőséget tükrözte az ekkor alakult szervezetek önképe is. A korszak elejéhez érezte közelebb magát a Vitézi Rend, míg a korábban baráti társaságként, majd egyesületként működő (német megszállás-ellenes és a nemzeti függetlenségért küzdő) Bajcsy-Zsilinszky Endre Társaság inkább a korszak végéhez kötődött.

Mind 1945-ben a német csapatokkal, mind pedig 1956-ban több százezer magyar hagyta el hazáját. Az 1945 előtti elit itthon maradt része a B-listázás, kitelepítés és hátrányos megkülönböztetés után nem rendelkezett kellő politikai és gazdasági tőkével, illetve a világháború előtt fiatal generáció is negyven évet öregedett. Hasonló sorsot szenvedtek el az 1956 után az országban maradt forradalmárok és szabadságharcosok, akik a Kádár-rendszer retorziója után, harminc évet öregedve már szintén nem voltak aktív korúak. E két nemzedék életélményét, eszményeit, normáit és átélte sorsát a rendszerváltás korának magyar társadalmá tisztelte ugyan, ám a többség számára sem 1945, sem 1956 nem képezett olyan viszonyítási pontot, amelyhez vissza akart volna térni.

Az 1956-os események annyiban voltak mintaértékűek, hogy az akkori 13 napban, mint a sivatagban eső után, számos szervezet és szerkesztőség alakult, amelyek különböző világképeket, értékeket és jövőképeket vallottak, ám a szabadság és nemzeti függetlenség követelésében egyetértettek. Arra már utaltunk, hogy a rendszerváltás

idején nem alakult ki egyetlen ernyőszervezet, ám a politizáló társadalmi szervezetek között abban egyetértés volt, hogy az ország jövőjét a nyugati típusú demokrácia és piacgazdaság keretei között képzelték el.

Mivel 1989-ben még nem volt előre látható, hogy – 1956 magyar, vagy 1968 csehszlovák mintájára – átmeneti enyhülésről van-e szó, vagy békés rendszerváltásról, sok közösség várakozó álláspontra helyezkedett. Előbb egyesületként működtek, és csak később alakultak párttá.

Az átmenet során alakult szervezeteket az általuk választott viszonyítási pontok mellett aszerint is lehet csoportosítani, hogy működtek-e már a rendszerváltás előtt. Itt főként az illegális és félegális szervezetekre kell gondolnunk, mint például a szamizdatot kiadó *Beszélő*-körre vagy a Szegényeket Támogató Alapra (SZETA). Külön csoportot alkotnak a korábban legálisan működő szervezetek, amelyek részint az állampárt részét képezték, ám új feladatot és ezzel legitimációt kerestek maguknak. Erre látjuk példának az MSZP Reformköreit, amelyek az állampárt nagyobb utódpártjában (MSZP) folytatták politikai tevékenységüket. További csoportot képeznek az újjraalapított társadalmi szervezetek, amelyeket 1945–48 között betiltottak, vagy amelyek önfeloszlatás vagy beolvadás útján szűntek meg. Erre jó példa a Cserkészszövetség. Egy további csoportot alkotnak az előzmény nélküli szervezetek, amelyek az új lehetőséget megragadva alakultak, mint például az '56-osok szervezetei vagy a Független Jogász Fórum.

Ezek a szervezetek lehetnek regionális vagy országos szervezetségűek. A rendszerváltás idejét jellemző lelkesedésben és *pionír*-hangulatban nem volt ritka egyes emberek többes tagsága, amit a formálódó szervezetek kezdetben még nem tiltottak. Ebben a *Gründerzeit*-ban az egy-egy téma mentén alakuló szervezetek párhuzamossága és rivalizálása is megkezdődött. Egyes kurrens fogalom köré több, egymással versengő szervezet alakult, amelyek elnevezésükben próbálták magukat a többitől megkülönböztetni, így például magukat „történelmi”, „eredeti”, „igazolt”, „magyar” vagy „magyarországi” (kisgazda, szociáldemokrata, 1956-os) szervezetnek nevezték.

A fogalom további tisztázása érdekében különbséget kell tennünk a közéleti-politikai kérdésekkel foglalkozó társadalmi szervezetek és a non-profit szervezetek között. Utóbbiak lehetnek önkéntes vagy jótékony-sági szervezetek, alapítványok, közhasznú vagy közszolgáltató egyesületek, illetve nem-kormányzati (NGO) szervezetek. Robert Dahl fogalmával meg kell különböztetnünk az ezekben aktív *homo civicus* (közéleti) és *homo politicus* (politizáló) embert is. A fogalom további szűkítése érdekében a következőkben csak azokat a mozgalmakat fogjuk vizsgálni, amelyek országos szervezetségűek, relevánsak, és valamilyen politikai tevékenységet fejtenek ki (nyilatkozat, esemény szervezésében való részvétel, aláírásgyűjtés kezdeményezése, stb.).

Szabó Máté a hatalomváltás időszakában két olyan csomópontot azonosít, amelyek köré

Tüntetés Visegrádon a bős-nagymarosi vízlépcsőrendszer felépítése ellen, 1989-ben. Az erőmű felépítésének elutasítása a környezetvédő mozgalmakat tömörítette egybe. Fotó: FORTEPAN / tm, 77368-as számú fotó

széles társadalmi mozgalmak szerveződtek.² A bős-nagymarosi vízi erőmű magyar része felépítésének elutasítása a környezetvédő mozgalmakat tömörítette egybe. Az 1956-os események átértékelése egy további olyan pont volt, amely körül számos társadalmi szervezetet találunk. Szabó az újonnan alakuló társadalmi mozgalmak és pártok körében teljesnek látja e két cél támogatását, illetve az ezek kapcsán indított akciók során látja a magyar tiltakozási kultúra kialakulását. A rendszerváltásnak ebben a szakaszában – számos államszocialista országgal ellentétben – alig találkozunk az állampárt részéről erőszakkal, ami az átmenet békés jellegét, ezáltal az állampolgári aktivitást erősítette.

Az intézményesülés időszakában számos társadalmi mozgalom alakult, és választott működésének megfelelő jogi formát. Tevékenységük nem az államhatalom tárgyalásra kényszerítésére irányult – amihez egy nagy

ernyőszervezet alkalmasabb lett volna –, hanem élve a táguló jogi keretekkel, saját partikuláris céljuk megvalósításába kezdtek. Közöttük azonban ilyen integráló erő nélkül is egyetértés volt a demokratikus átmenet szükségességében és eredményes végrehajtásában, illetve az ország nyugati orientációjában.

Az első szabad választás előtt a társadalmi mozgalmak egy része felolvadt a létrejövő politikai pártokban, így a céljaiban és törekvésében korábban egységes erőter két részre bomlott. A társadalmi mozgalmakhoz hasonlóan az aktivisták egy része is feloldódott az alakuló pártok valamelyikében, amelyek számára azonban már nem a (spontán, alulról építkező) mozgalmi, hanem a (hierarchikus) pártstruktúra volt hatékonyabb működési forma. Ennek kiépülése a Robert Michels által is leírt „oligarchia vastörvénye” mentén valósult meg, ami a funkcionáriusok és tagság, illetve az aktív elit és passzív többség különválását

eredményezte. Másik részük a később non-profit szektornak számító civil társadalomban talált magának tevékenységi formát és feladatot.

A további finomítást szolgálja annak megkülönböztetése, hogy az egyes társadalmi szervezetek alulról, a már említett *grass-roots level* elv szerint építkeztek, vagy azokat felülről (*bottom-up*) alapították-e. Utóbbiakra példa a gyorsan delegitimálódó állampárthoz kötődő szervezetek sora, amelyek funkcióváltástól reméltek új legitimációt és befolyásuk (vagyonuk) átmentését. Erre a csoportra jó példa a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) utódszervezeteként alakult Demokratikus Ifjúsági Szövetség (Demisz). A Munkásőrség is próbálkozott polgárőr szövetséggé alakulni, ám az 1989. novemberi népszavazás ezt a kísérleteket megghiúsította, a szervezetet felszámolták. A hatalomból távozó állampárt átalakulása is jó példa a felülről alapított társadalmi mozgalmakra. Az 1990-es *Politikai bedekker* a Magyar Szocialista Párt (MSZP) kapcsán 26 tagozatot és platformot nevesít,³ a Fővárosi Tudománypolitikai Tagozattól a Szocialista Zöldekig.

TÁRSADALMI SZERVEZETEK ÉLETCIKLUSA

Ahogy egy terméknek vagy cégnek van életciklusa, úgy a társadalmi szervezetnek is. Az európai *Annus mirabilis* néven elhíresült 1989-es év a szabadság terének bővülését hozta a magyar társadalom számára. A már említett egyesülési törvény adta lehetőség számos addigi fél- és

² Szabó Máté: *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Budapest, Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem, Budapest, 1998, 22.

³ *Politikai bedekker*, 1990. Szerk. Farkasfalvi József. Budapest, Credit, 1990, 93–106.

illegális módon működő, vagy *ad hoc* kezdeményezést állított válaszút elé, ugyanis el kellett dönteniük, hogy élnek-e az intézményesülés adta lehetőségekkel.

Az intézményesülés bejegyzéssel kezdődő útja számos új adminisztratív feladat elé állította a spontán alakulástól az üzemszerű műdei irányába lépő társadalmi szervezeteket. Alapszabályt vagy alapító okiratot kellett elfogadniuk, szervezeti és működési szabályzatot alkotni, bankszámlát nyitni, valamint ügyvédet és könyvelőt fogadni. Le kellett küzdeniük az államhatalommal szembeni gyanakvásukat is, hiszen az államigazgatás addig az elnyomás eszköze volt.

Dolgozatunk korábbi részében a 20. századi magyar történelem már több olyan töréspontját azonosítottuk, amelyek az újonnan alakuló szervezetek számára viszonyítási pontként szolgáltak. Szabó Máté nyomán nevesítettük a bős-nagymarosi vízerőmű elleni tiltakozás és 1956 átértékelésének kérdéskörét, amelyekben az újonnan formálódó társadalmi mozgalmak egyetértettek. Ezt a konszenzust látva az állampárt is változtatott korábbi álláspontján. A Kádár-rendszer legitimitását biztosító 1956 kérdésében a Pozsgay Imre államminiszter által felkért történész bizottság 1989. januári óvatos állásfoglalása („forradalom, ami ellenforradalomba fordult át”) jelentett kopernikuszi fordulatot. Az erőmű-építkezésben a magyar kormány 1989. május 13-i döntése általi felfüggesztése hozott változást, amit az Országgyűlés június 2-án jóváhagyott. Az állampárt az „amit nem tudsz megakadályozni, annak állj az élére!” elv alapján letörte e két fő követelés életét. Az ellenzéki vagy nem állampárti szervezetek

A Hősök terén összegyűlt tömeg Nagy Imre és társai újratemetésén. A társadalmi mozgalmak 1956-tal kapcsolatos konszenzusa okán a hatalom már korábban, 1989 elején módosított az álláspontján.

Fotó: FORTEPAN / Kovacsik Tamás, 129855-ös számú fotó

viszonylag kevés közös pontjának kiüresedése után az egy téma köré csoportosuló társadalmi mozgalmak fragmentálódtak.

Ezt látva adja magát a feltételezés, hogy a töredezettség nyomán felszabaduló centrifugális erők a szervezeti és intézményi pluralizmust erősítették. Az újonnan létrejövő társadalmi mozgalmak pályáját az életciklus modell segítségével tartjuk leírhatónak. Már utaltunk a kiváltó okok fontosságára, amelyek akár egy korábbi történelmi korszakhoz, vagy egy rezsimváltás törésvonalához is kötődhetnek. Hipotézisünkben azt feltételeztük, hogy az átmenetet leginkább meghatározó antikommunista-poszt-szocialista törésvonal mentén alakuló szervezetek játszották a legnagyobb, és az első szabad választást leginkább meghatározó szerepet.

A társadalmi szervezetek tagságának tehát meg kellett hoznia a döntést, ami az addigi spontán vagy informális struktúra intézményesítését eredményezte. A korábbi aktivistákból tisztségviselők lettek, a hierarchikus

viszonyok szétválasztották az operatív döntéseket meghozó vezetést és a döntéseket végrehajtó tagságot. Kezdetben találkoztunk a nyugat-európai zöld mozgalmaktól ismert bázisdemokratikus megoldásokkal is, ám ezekről – ahogy ott, úgy Magyarországon is – hamar kiderült, hogy lassítják a döntéshozatalt, és akadályozzák a cselekvést. A tisztségek betöltésnek rotációs elve, a teljes tagság körében szavazásra bocsátott kérdések, a szövetséges szervezetekkel való széles körű és időigényes egyeztetés idővel kikopott a szervezeti életéből. Ennek nyomait máig látjuk a zöld és újbaldali pártoknál és mozgalmaknál, amelyek az ilyen bázisdemokratikus elvek érvényesülését a többi pártnál sűrűbben tartott kongresszusok által próbálják biztosítani.

Az intézményesülés további szakaszában a szervezet és tagsága, illetve a közvélemény közötti kommunikáció valamilyen formáját is megteremtették, amit 1989/90 fordulóján leginkább az MTI OS (Országos Sajtószolgálat) biztosított. A médiumok

kíváncsiak voltak az új szervezetek véleményére, ezért szívesen és gyakran közölték azokat. További lépésként szükségük volt egy központi irodára, ahol a szervezet vezetése ülésezhetett, a tagok, szimpatizánsok és érdeklődők tájékoztatást kaphattak a szervezet céljairól. Számos településen a korábbi állampárt és annak szervezetei által használt ingatlanokban biztosítottak ilyen irodákat.

Az így intézményesült szervezetek egy idő után elérték működésük zenitjét. Előbb-utóbb minden cél és követelés teljesült, a szervezet létrehozásának oka megszűnt, vagy az egy aktív (karizmatikus) vezető köré épülő szervezet az ő kilépése, kizárása, halála vagy távozása után már nem talált méltó utódot. Az 1990-es első szabad választás után a 386 fős Országgyűlés számos korábbi civil aktivistát szívott fel, és nem minden szervezet tudta a távozásuk által hagyott űrt betölteni.

A csúcsot elérve következhetett egy platófázis, amely akár magas szinten is biztosíthatta a szervezet működését. Fizetett aktivistákkal vagy külső cégekkel tudják az önkéntesek és tagok munkáját pótolni, ám a passzív tagság lemorzsolódását ez csak ideig-óráig tartja fel. Főként a korábbi történelmi korszakokhoz kötődő szervezetek számára jelentett és jelent máig kihívást a tagság fiatalítása.

Az ilyen szervezeti kiüresedés és fantomlét mértékére a KSH egy 2006-os felmérése alapján következtethetünk. Az akkor kb. 60 000 bejegyzett non-profit szervezet közül a politikai tevékenységet folytató szervezetek 16, a

környezetvédők 13 százaléka volt passzív.

A MAGYAR RENDSZERVÁLTÁS NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

A társadalmi változás két fő formája közül a demokratikus átmenetre a reform fogalma illik inkább. Az ugyanis felülről indult, tárgyalásos úton zajlott, kompromisszummal végződött, és a régi elit egy része korábbi politikai hatalmát gazdasági tőkére tudta váltani.

Magyarországra a lengyel események voltak leginkább hatással, ahol már korábban elkezdődtek a kerekasztal-tárgyalások, melyek az ottani állampárt számára kedvező eredménnyel zárultak. Az 1981-es államcsínyt levezénylő Jaruzelski tábornok, akkori államfő amnesztiát kapott. A lengyel alsóház (Szejm) képviselőinek harmadát, a Szenátus összes tagját szabadon választották, így az állampárt és szövetségesei a Szejmen keresztül hatással voltak az átmenet szabályaira. Az akkori körülmények között persze ez is óriási változást és eredményt jelentett. Ehhez képest a magyar ellenzék már a teljes Országgyűlés szabad választását el tudta érni, igaz, az MSZMP/MSZP nálunk is garanciákat követelt. Ilyennek tekintjük a kétharmados törvények széles körét, ami egyben csapdahelyzetet is teremtett az új parlament pártjai számára. Amennyiben az új parlament legalább két legnagyobb pártja szinte minden törvényt közösen szavazott volna meg, a közvélemény szemében ez a kvázi nagykoalíció nem sok változást jelentett volna az egypárti parlament működéséhez képest. A szükséges, de népszerűtlen törvények

közös megszavazása egyaránt koptatja a legnagyobb kormánypárt és potenciális váltópártja népszerűségét. Egy másik értelmezés szerint az állampárt azt remélte, hogy a szabad választáson megszerzi a mandátumok legalább egyharmadát, így a szélesen értelmezett kétharmados törvényeket nem lehet nélkülük, vagy ellenük módosítani. Az MDF–SZDSZ paktum ezt a csapdahelyzetet oldotta fel a sarkalatos törvények körének szűkítésével, és az állampárt utód-pártja sem szerzett 1990-ben a blokkoló kisebbséghez elegendő számú mandátumot.

A rendszerváltás megítélése harminc évvel az események után továbbra is vitatott, amit az annak intervalluma körüli vita is jól tükröz. A Bihari Mihály által szerkesztett tanulmánykötet⁴ címe a monori találkozó és első kettős jelölésű választás évétől (1985) a szovjet csapatok kivonásának évéig (1991) tárgyalja a többpártrendszer kialakulását hazánkban. Az ilyen tágabb értelmezés mellett találunk normatívabb megközelítések is, amelyek a kerekasztal-tárgyalásoktól az első szabad országgyűlési választásokig látják indokoltnak a fogalom használatát. Mások Ralf Dahrendorf elhíresült mondatát tartják igaznak, miszerint a politikai rendszert hat hónap alatt, egy gazdasági rendszert hat év alatt át lehet alakítani, egy társadalom átalakításához azonban hatvan évre van szükség. Utóbbinak e sorok írásakor még csak a felénél tartunk.

A HIPOTÉZIS VIZSGÁLATA

Hipotézisünkben azt valószínűsítettük, hogy az első szabad

⁴ A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991. Szerk. Bihari Mihály. Budapest, Kossuth, 1992.

választáson azok a pártok voltak eredményesek, amelyek – gyűjtőpártként – a legtöbb társadalmi szervezetet integrálták, illetve, amelyek az akkor meghatározó antikommunista–posztoszocialista törésvonal mentén tették ezt.

A társadalmi mozgalmak a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainál érték el társadalmi befolyásuk tetőpontját. Ez különösen az ún. harmadik oldal szervezeteire (például a Hazafias Népfrontra) igaz, amelyeket az állampárt kezdeményezésére vontak be a tárgyalásokba, és utána jelentős befolyásvesztésen mentek keresztül.

A választásokon a Magyar Demokrata Fórum 24,78, a Szabad Demokraták Szövetsége 21,29 százalékos listás eredményt ért el. A város–vidék törésvonal mentén elhelyezkedő Független Kisgazdapárt (FKgP) 11,78 százalékot, míg a posztoszocialista pólust képviselő Magyar Szocialista Párt 10,89 százalékot ért el. Az akkor generációs pártként leírható, antikommunista Fidesz 8,95 százalékot, a vallásos–nem vallásos törésvonal vallásos pólusát képviselő KDNP 6,46 százalékot ért el. Az MSZP kivételével a többi parlamentbe jutott párt az antikommunista pólushoz volt sorolható.

A számok tükrében a rendszer-váltó, magukat az antikommunista póluson elhelyező három fő párt (MDF, SZDSZ és Fidesz) eredményéhez a Stumpf István tanulmányában⁵ azonosított társadalmi mozgalmaktól érkező támogatás is jelentősen hozzájárult. Az MDF a népi írók, az SZDSZ a demokratikus ellenzék,

a Fidesz pedig a radikális ifjúsági mozgalmak intézményi és személyi háttérére építve politizált. Leginkább ezek a pártok tudták az átmenet éveiben alakuló és annak témáihoz kötődő társadalmi mozgalmakat integrálni.

Fricz Tamás a pártosodás *exogén* feltételeinek vizsgálatakor megjegyzi,⁶ hogy a magyar pártosodás folyamatában kevésbé az alulról építkező mozgalmak tömörültek pártba, hanem sokkal inkább felülről, ellenzéki politikai elitcsoportok kezdeményezésére alakultak a pártok. A köztük lévő konfliktusok idővel az ezeket a pártokat meghatározó elitcsoportok konfliktusait tükrözték.

Erre a folyamatra ad magyarázatot Mark Ganovetter – Csizmadia Ervin által idézett⁷ – elmélete a gyenge kötésekről, amelyek pártok és civilek, illetve ezek szervezetei között alakulnak ki. Idővel az aktivitás függvényében ezek a gyenge kötések erős kötéssé (párttagsággá vagy együttműködési megállapodássá) válhatnak.

Az általunk meghatározónak tartott törésvonal posztoszocialista pólusán elhelyezkedő MSZP maga is gyűjtőpártként alakult (át), nagyobb utódpártként élvezve az állampárti vagyoni és intézményrendszer átmentett részéből fakadó helyzeti előnyt. Az első szabadon választott parlamentben ráadásul egyedüli baloldali pártként képviselte ezt a pólust, amely az erre épülő társadalmi szervezetek számára jelentett kapcsolódási pontot.

KÖVETKEZTETÉSEK

Hipotézisünkben azt feltételeztük, hogy azok a politikai pártok voltak eredményesek az első szabad választáson, amelyek az akkor meghatározó antikommunista–posztoszocialista törésvonal antikommunista pólusán helyezkedtek el, és a legtöbb társadalmi mozgalmat (vagy annak aktív tagját) tudták – előbb gyenge, majd erős kötések által – integrálni. Ebben a *top-down* folyamatban az egyes politikai elitcsoportok játszottak meghatározó szerepet. A demokratikus átmenet kitejesedésével szétváltak a politikai és non-profit társadalmi szervezetek, előbbieik körében a parlamentbe jutott politikai pártok váltak meghatározóvá.

Hipotézisünk érvényességét az 1990-es választási eredmények által igazolva láttuk. Az MDF a népi írók, nemzeti radikálisok és más mérsékelt jobboldali mozgalmak, az SZDSZ a demokratikus ellenzék, míg a Fidesz a radikális ifjúsági mozgalmak és szakkollégiumuk bázisára építve ért el politikai sikert.

Hipotézisünket a szükséges módosításokkal az 1994-es választásra is alkalmazhatónak tartjuk. Ott ugyanis ugyanezen törésvonal posztoszocialista pólusa erősödött fel, és akkor az MSZP mint nagyobb utódpárt tudta a legtöbb társadalmi szervezetet, köztük leginkább a szakszervezeteket, integrálni.

⁵ Stumpf István: Pártosodás és választás Magyarországon. In: *Uo.* 44–46.

⁶ Fricz Tamás: *Pártrendszerek*. Budapest, Századvég, 2001, 294.

⁷ Csizmadia Ervin: Pártok és politikai hálózatok. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2001/3, 54.

Zsebők Csaba

Marxizmus–leninizmus oktatás a felsőoktatásban

Az egyetemeken és főiskolákon – 1950-től 1989-ig mindvégig jellemző módon – a marxizmus–leninizmus oktatása rendkívül sok időt elvett a szaktárgyaktól. Az is tény, hogy az ideológiai tárgyakhoz újabb és újabb struktúrát és tananyagot próbáltak rendelni, mert az állampárt vezetői nem igazán tartották átütőnek, hatásosnak a felsőoktatásban a marxizmus–leninizmus szerepét.¹

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Dialektikus Materializmus és Logika Tanszék, valamint a Történelmi Materializmus Tanszék 1966-ban Filozófia Tanszék néven egyesült, majd 1973-ban Filozófia I., Filozófia II., Filozófiatörténet, Logika Tanszékekre vált szét. „Az ötvenes években száműzött szociológia 1966-ban alakult újjá csoportként a Filozófia Tanszék keretében, majd 1970-ben önálló tanszékként.”²

1966–67-ben az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága (APB) behatóan megvizsgálta az egyetemi-főiskolai marxizmus–leninizmus oktatás fejlesztésnek a lehetőségét. A Művelődésügyi Minisztériumban működő Marxizmus–leninizmus Oktatási Főosztály 1967 tavaszán előterjesztéssel rukkolt elő, mégpedig az egyetemi-főiskolai ideológia oktatás új tematikáit illetően.³ A dokumentum emlékeztet rá, hogy az Agitációs és Propaganda Bizottság 1966. január 26-i ülésének állásfoglalása szerint az egyetemi-főiskolai ideológiai oktatás korszerűsítése érdekében szükséges megújítani a tematikákat, a programokat és a tananyagokat. A marxista-leninista társadalomtudományok erősödése, Magyarország termelési viszonyainak belső fejlődése, „és ezzel kapcsolatban a gazdasági mechanizmus átfogó reformjának kidolgozása”, továbbá az oktatási tapasztalatok növekedése lehetővé tette, hogy az Agitációs és Propaganda

Bizottság állásfoglalásának megfelelő javaslat készüljön a tematikák és programok jelentős továbbfejlesztésére – fejtegette a főosztály.⁴ A javaslatok amúgy – többek között – arra irányultak, hogy az ideológiai oktatás a marxizmus–leninizmussal szemben álló, illetve attól eltérő, aktuálisan ugyancsak ható nézettekkel harcoljon, ne az 50–100 évvel korábbiakkal.

Nyomatékosították, hogy a mellékelt tematika-javaslatok irányvonalát kívánják érvényesíteni minden felsőoktatási intézményben. Persze az Agitációs és Propaganda Bizottság állásfoglalásának megfelelően a különböző oktatási intézménytípusok jellegéhez igazodva készült el a marxizmus–leninizmus tárgyak programja. A konkrét javaslat is megszületett, egészen pontosan a tantárgyak – politikai gazdaságtan, filozófia és a tudományos szocializmus – tematikáit tekintve.⁵ A politikai gazdaságtant egyrészt a kapitalizmus politikai gazdaságtana, másrészt

¹ Ld.: Zsebők Csaba: „Helytartóságok” a felsőoktatásban. Jelentések és határozatok az egyetemi és főiskolai marxizmus–leninizmus oktatásról, 1951–1988. In: „*Tudják már a kisgyerekek is*”. *Tanulmányok a proletárdiktatúra ideológiai és kulturális alapjainak megteremtéséről*. Szerk. Máthé Áron. Budapest, NEB, 2017, 309–387.

² Ld.: Borsodi Csaba: *Az ELTE Bölcsészettudományi Karának története*. Budapest, ELTE, é. n.

³ *Marxizmus–leninizmus Oktatási Főosztály előterjesztés az egyetemi-főiskolai marxizmus–leninizmus oktatás új tematikáira* (1967. 04. 11.). In: Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai. MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) OL (Országos Levéltár) M-KS 288. f. 41. cs. 72. ő. e.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

a szocializmus politikai gazdaságtana „elemekre” bontották. A filozófiához sorolták egyrészt a marxista-leninista filozófia bevezető kurzusát, másrészt a dialektikus materializmus, harmadrészt a történelmi materializmus tananyagát. A tudományos szocializmus „címké alá” kerültek a következők: a szocialista forradalom elméletének alapkérdései; a munkásosztály történelmi hivatása; a proletariátus önálló osztállyá szerveződése; a forradalmi párt, a munkásosztály hatalmáért folytatott harc elméleti-politikai kérdései; a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet; a szocialista világforradalmi folyamat megindulása; a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” győzelmének világtörténelmi jelentősége; a szocialista forradalom népi demokratikus útja; a szocialista világforradalmi folyamat jelenlegi szakaszának fő kérdései; a szocializmus építésének társadalmi-politikai kérdései; a szocialista-kommunista társadalom lényege; a munkásosztály államhatalmi rendszere; a szocializmus építése a szocialista világtudományrendszer kialakulásának és fejlődésének keretei között; szocialista forradalom győzelméért vívott harc és a szocializmus építése Magyarországon.⁶

1971-ben az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar nappali tagozatos képzés szempontjából összehasonlította az 1963-ban és 1970-ben kiadott tanterveket.⁷

Az ELTE Bölcsészka a Március 15-e téren, 1962-ben. Az ideológiai oktatás több karon kiemelt szerepet kapott.

Fotó: FORTEPAN / Budapest Főváros Levéltára, Városrendezési és Építészeti Osztály fényképei, 102677-es számú fotó

1963-ban és 1970-ben politikai gazdaságtanból ugyanannyi előadást írtak elő, a gyakorlati órák száma viszont hét év alatt minimálisan csökkent. Filozófiából az előadások és a gyakorlati órák száma nem csökkent. A tudományos szocializmusból az előadások száma kevesebb lett, a gyakorlati óráké viszont több.

A jogi kar Tudományos szocializmus tanszékét 1972-ben állították fel. Az ezt megelőlegező, 1971. június 29-i kari rendkívüli ülésen⁸ a fő napirendi pont az „önálló Tudományos szocializmus tanszék létesítése az Állam- és Jogtudományi Karon” volt.⁹ Az önálló tanszék létrehozása mellett azzal is érveltek, hogy az ideológiai és a szakmai tárgyaknak minél inkább

harmóniába kell kerülniük. Márpedig, ha a szakmai oktatás kereteibe kiválóan beleilleszkedik az ideológia tárgyak anyaga, akkor az „jelentős segítséget” nyújt „az állami, jogi jelenségek jobb megértéséhez”. Mindezeket az elvárásokat hangsúlyosan megfogalmazták egy 1970-es művelődésügyi miniszeri utasításban, amelyben a képzési célok között leszögezték: „az állam- és jogtudományi karokon olyan szakembereket kell képezni, akik ismerik a társadalomban érvényesülő – a marxizmus-leninizmus által feltárt alapvető objektív törvényszerűségeket”.¹⁰ Az állam- és jogtudományi karok tantervi irányelveihez tartozó mellékletben rögzítették is a záróvizsga jellegét. E szerint politikai gazdaságtanból, filozófiából (s „a hozzá kapcsolódó” etikából,

⁶ Uo.

⁷ Meghívó a Kari Tanács ülésére; Melléklet – Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar nappali tagozata részére az 1963-ban és 1970. évben kiadott tantervek összehasonlítása (1971. 06. 01.). In: Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának ülései. ELTE Egyetemi Levéltár

⁸ Jegyzőkönyv az Állam- és Jogtudományi Kar 1970-71. tanévi II. rendkívüli üléséről (1971. 06. 29.). In: Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ A művelődésügyi miniszter 108/1970. /MK. 4./ MM. számú utasítása az állam- és jogtudományi karok nappali tagozatának tantervi irányelveiről. ELTE Egyetemi Levéltár

logikából) és tudományos szocializmusból egyaránt szigorlatot kell tenni.¹¹

Az ideológiai oktatás természetesen más karokon is kiemelt szerepet kapott. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán az 1972/73-as tanévben magyar-német szakon végzett hallgatók tanulmányi eredményének összesítéséből mindez például világosan látszik. Egy ilyen hallgatónak – az 1968/69-es tanévtől kezdve – első évfolyamon az első félévben kellett tanulnia politikai gazdaságtant, illetve logikát, a második félévben „dupla annyi” politikai gazdaságtant. A második évfolyamon az első félévben filozófiatörténetet, a második félévben dialektikus materializmust, a harmadik évfolyamon első félévben történelmi materializmust, valamint marxista-leninista esztétikát, a második félévben etikát írtak elő a számára. Negyedik évfolyamon mindkét félévben tudományos szocializmus dukált.¹²

1974. május 28-án az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága a pártállam szempontjából fontos ülést tartott.¹³ A szigorúan bizalmas anyagban kifejtik, hogy az állami felsőoktatási intézményekben folyó marxizmus-leninizmus oktatás helyzetéről készült jelentés szerint a pozitív változások ellenére nem mindenben sikerült eleget tenni az egyre növekvő követelményeknek. Ezért folytatni kell az

ideológiai oktatás tartalmi korszerűsítését „a szocialista építés és a nemzetközi osztályharc mai problémáinak középpontba állításával” – magyarázták.

A marxizmus-leninizmus oktatóit ugyanakkor fokozottabban szükséges bevonni az MSZMP előtt álló feladatok, s elméleti kérdések kidolgozásába. Mi több, a felsőoktatási intézményekben növelni kell az ideológiai oktatás „világnézeti nevelő erejét, politikai orientáló szerepét”. „Fő célunk az, hogy szilárd marxista-leninista világnézettel rendelkező szakembereket képezzünk, akik képesek eligazodni a hazai szocialista építés és a nemzetközi osztályharc bonyolult kérdéseiben, és megfelelően tudják képviselni hazánkat külföldön is” – egyértelműsítette az Agitációs és Propaganda Bizottság.¹⁴ Egyúttal felszólított, hogy a tanárokat jobban fel kell készíteni a vitákra, mindemellett múlhatatlanul szükséges fejleszteni a tudományos szocializmus oktatását, mivel „ez a tárgy kapcsolódik a legszorosabban a politikához”.

A Művelődésügyi Minisztérium biztosítsa a tantervi fegyelem betartását, saját hatáskörében gondoskodva a hatékonyabb oktatási formák és módszerek (például tanulócsoporthoz oktatás, speciálkollégiumok) kimunkálásáról, illetve elterjesztéséről – szól az utasítás. Más feladatot is kiszabott az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága:

mégpedig azt, hogy minden állami felsőoktatási intézmény pártbizottsága tűzze napirendre és vitassa meg az ideológiai oktatás helyzetét, és a mindebből következő helyi feladatokat. A megyei pártbizottságok illetékes osztályai pedig támogassák, és persze, ellenőrizték a feladat végrehajtását.¹⁵

1976. július 20-án az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság „megtárgyalta és elfogadta az Oktatási Minisztérium és a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentését az állami felsőoktatásban folyó marxizmus-leninizmus oktatás tartalmi helyzetéről, káderproblémáiról és az ezekkel kapcsolatos feladatokról”.¹⁶ A Bizottság leszögezte, hogy támogatja az oktatás színvonalának emelését célzó törekvéseket, ugyanakkor szükségesnek tartja az egyetemen és főiskolákon folyó ideológiai oktatás, valamint az MSZMP és KISZ politikai oktatása összhangjának a javítását. Az APB egyetért azzal is, hogy kidolgozzák az ideológiai oktatás törzsanyagát, így megbízza a minisztériumot, hogy szakemberek bevonásával tovább foglalkozzék a törzsanyaggal. „A marxizmus-leninizmus oktatásában különös gondot kell fordítani az időszerű kérdésekkel való foglalkozásra. Alapismereteket kell adni, s egyúttal ezek gyakorlati alkalmazására is fel kell készíteni a hallgatókat. Indokolt, hogy bevezessék a magyar munkásmozgalom

¹¹ A művelődésügyi miniszter 108/1970. /MK. 4./ MM. számú utasítása az állam- és jogtudományi karok nappali tagozatának tantervi irányelveiről – Melléklet az állam- és jogtudományi karok tantervi irányelveihez. Tanterv és vizsgarend. Uo.

¹² ELTE BTK 1972/73. tanév iratai; végzett hallgatók tanulmányi eredményei. Uo.

¹³ Az állami felsőoktatási intézményekben folyó marxizmus-leninizmus oktatás helyzete (1974. 05. 28.). In: Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 225. ő. e.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ A marxizmus-leninizmus oktatás tartalma és káderhelyzete az állami felsőoktatásban. (1976. 07. 20.). In: Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 267. ő. e.

történetének oktatását” – figyelmeztet a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága.¹⁷

Az APB ismét reformvágytól fűtötten ült össze 1982. augusztus 24-én.¹⁸ A cél megint az ideológiai oktatás új koncepciójának megalkotása volt. A marxizmus-leninizmus oktatásának helyzetéről, korszerűsítésének feladatairól az előterjesztést Köpeczi Béla művelődési miniszter és Kornidesz Mihály, MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály vezetője prezentálta.

Az Agitációs és Propaganda Bizottság a minisztérium és a KB illetékes osztályának a jelentését „alapul” elfogadta, leszögezve, hogy az oktatás az elmúlt időszakban is fejlődött: korszerűbb tananyagok láttak napvilágot, fejlődött az oktatók továbbképzése, „a tudományos kutatómunka a korábbinál jobban a mai kérdések felé fordult”, ráadásul előreléptek az oktatási formák fejlesztését, főleg a speciális kollégiumok rendszerének kiépítését illetően. Csakhogy érkezik a szokásos kritika is: az ideológiai oktatás az elért eredmények dacára sem tud minden

szempontból megfelelni a „fokozott” politikai és ideológiai követelményeknek.

Ilyen körülmények között az oktatás egészét átható lényeges változtatások szükségesek. „A fejlesztés alapvető feladata, hogy az oktatás képes legyen a szocialista társadalom fejlődési folyamatainak elmélyült elemzésére és meggyőző bemutatására” – jelölik ki a célt. Így kiemelt fontosságú a köz- és a felsőoktatásban folyó „világnézeti nevelés egységének az új követelmények szerinti megteremtése”.¹⁹ Írásba foglalják az utasítást is: a minisztérium szakértő testületek bevonásával alakítsa ki a marxizmus-leninizmus oktatás egységes programját, valamint a szakképzés, illetve a továbbképzés mindennek megfelelő új rendszerét. „A marxizmus-leninizmus tárgyak oktatását a főiskolákon és az egyetemeken egyaránt a szocialista társadalom fejlődésének alapvető kérdéseivel foglalkozó szakasz fejezi be” – olvasható a dokumentumban.²⁰ Hozzáteszik, hogy a magyar munkásmozgalom története tárgy átfarmálása révén – rövid történeti bevezető rész után

– lehet oktatni „felszabadulásunk utáni történelmünket”, s a szocialista építés legfontosabb kérdéseit, a fejlődés legfontosabb nemzetközi összefüggéseinek bemutatásával.

Az előterjesztéshez mellékeltek az országos kimutatást a marxizmus-leninizmus oktatóiról.²¹ Ebből többek között kiderül, hogy 1981-ben az országban politikai gazdaságtant 345 főállású oktató, s 12 tudományos munkatárs és segédmunkatárs tanított. Filozófiát, etikát, esztétikát, logikát 365-en oktattak főállásban, 24-en tudományos és segédmunkatársként. A tudományos szocializmusnak és a magyar munkásmozgalom történetének 321 főállású és 8 tudományos vagy segédmunkatárs oktatója volt Magyarországon. Meglehetősen jellemző képet ad az 1980-as évek első felének ideológiai oktatásáról egy vaskos kötet, amely 1987-ben látott napvilágot. A *marxizmus-leninizmus oktatók publikációinak jegyzéke 1981–1985 – Összesítés tanszékenként* című könyvben²² több ezer munkát sorolnak fel, számba véve azokat a szerzőket, akik az ország különböző

¹⁷ Uo.

¹⁸ *A marxizmus-leninizmus oktatásának helyzete és korszerűsítése az állami felsőoktatásban* (1982. 08. 24.). In: Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 394. ő. e.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai: *A marxizmus-leninizmus oktatásának helyzete és korszerűsítése az állami felsőoktatásban – 1. sz. melléklet: Kimutatás a marxizmus-leninizmus oktatókról /1981. október/* (1982. 08. 24.). MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 394. ő. e.

²² *A marxizmus-leninizmusoktatók publikációinak jegyzéke 1981–1985 – Összesítés tanszékenként*. Szerk. Szigeti Györgyné. Budapest, Művelődési Minisztérium Társadalomtudományi és Kutatásszervezési Főosztály Marxizmus-Leninizmus Oktatási Osztálya, 1987.

felsőoktatási intézményeiben ideológiai oktatást folytattak.²³

A művelődési miniszter az 1987. február 17-én összeülő Agitációs és Propaganda Bizottság részére előterjesztéssel élt.²⁴ A dokumentumban felidézük, hogy az MSZMP Politikai Bizottságának határozata előírja, hogy „a hallgatók világnézeti nevelésének eredményessége érdekében” szükséges gondoskodni az ideológiai oktatás színvonalának következetes emeléséről és a szakmai képzéssel való szervezettebb összhangjáról. Mint írják, a határozat nyomán széles körű elemző munka indult meg a marxizmus-leninizmus egyetemi-főiskolai oktatásáról. Emlékeztetnek arra is, hogy a helyzetelemzést 1982 augusztusában tárgyalta meg a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága, amely állást foglalt az ideológiai oktatás fejlesztésének elveiről, irányairól.

A minisztérium megnyugtatóan közli, hogy az állásfoglalást követően tartalmi, szervezeti változások is következtek.

Új tantárgyi alapprogramok készültek filozófiából, politikai gazdaságtanból és tudományos szocializmusból. Sőt, 1986. szeptember 1-től valamennyi felsőoktatási intézményben megkezdődött a Magyarország története 1918–1975 című tárgy oktatása, amihez összeállt a tankönyv és a szöveggyűjtemény. Tehát az elmúlt években az ideológiai oktatásban „megkezdődött a tartalmi korszerűsítés és ezzel együtt az oktatás színvonalának emelése, az oktatók felkészültségének javítása”.²⁵

Ám gondok is akadtak: „a hallgatók világnézetében, politikai arculatában, magatartásában, nézeteiben nem következett be kedvező változás; a társadalomban fellelhető ellentmondások nem egyszer hangsúlyosan érzékelhetők körükben”.²⁶ S nem elég, hogy ezen ellentmondások megjelentek, más probléma is adódott. Újfént megjelent az immár többévtizedes hiányosság: „továbbra is számottevő fogyatékoság a képzésben, hogy az oktatás egész folyamatában, a

szakmai tárgyakban nem kap megfelelő teret a világnézeti-ideológiai nevelés”.²⁷

Már azt követően, hogy 1988 májusában Kádár Jánost „felfelé buktatták” – főtitkárból pártelnökké –, az Agitációs és Propaganda Bizottsága még egyszer megkísérelte az ideológiai oktatás rendszerének korszerűsítését. Az APB 1988. június 21-i ülésén²⁸ – amelyen mások mellett részt vett Berecz János, MSZMP PB tagja és Lakatos Ernő, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály osztályvezetője is – megvizsgálta az új miniszteri javaslatot, amely az egyetemi-főiskolai marxizmus-leninizmus oktatás rendszerének korszerűsítése érdekében született. Az APB, megtárgyalva a javaslatot arra jutott, „hogy a marxizmus oktatásban az elmúlt években végrehajtott tartalmi korszerűsítés ellenére az oktatás presztízse csökkent, határfoka romlott”. Ebben szerintük a tananyagok korszerűtlen volta mellett „a társadalomban jelentkező feszültségek

²³ Csupán pár nagyobb lélegzetű mű címét is érdemes felidézni a kötetből: Földesi Tamás: *Dialektikus materializmus jegyzet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984.; Magyar György: *Tudományos szocializmus. Egységes jegyzet egyetemek és főiskolák számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1985.; Kelemen János – Lendvai L. Ferenc: *A marxista-leninista filozófia alapjai. Egyetemi jegyzet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984. Számos rövidebb munka ugyancsak figyelemreméltó. A megannyi példa közül pár: Ancsel Éva: A Lukács-viták változásai a felszabadulás után. In: *Az új Magyarország 40 éve. Társadalom – politika – gazdaság – kultúra*. Szerk. Kulcsár Kálmán – Pritz Pál. Budapest, Akadémiai – Kossuth, 1985, 301–307.; Hermann István: Demokratikus jelenségek. *Kortárs*, 1981/9, 1092–1095.; Simon Endre: Lenin a materializmus védelmében. *Propagandista*, 1981/2.; Almási Miklós: Marx és a kultúra nyitottsága. In: *Marx és a jelenkor. Emlékezés a Magyar Tudományos Akadémián*. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest, Kossuth – Akadémiai, 1983, 104–112.; Poszler György: A magyar marxista filozófia a két háború között. *Kritika*, 1981/11, 34–35.; Szakács Kálmán: A felszabadulás utáni történelem oktatásának feladatai a pártpropagandában és az állami marxizmus-leninizmus oktatásban. *Tájékoztató (Művelődésügyi-Oktatásügyi Minisztérium marxizmus-leninizmus oktatási főosztály)*, 1984/3, 73–126. Érdekességként megemlítenéd még Zoltai Dénes recenziója: Aczél György: Szocializmus, nemzet, kultúra. *Társadalmi Szemle*, 1985/6, 95–98. Az említett szerzők az ELTE marxizmus-leninizmus oktatóiként dolgoztak.

²⁴ *Jelentés az MSZMP Politikai Bizottságának 1981. február 3-i, a felsőoktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól szóló határozata állami feladatainak végrehajtásáról* (1987. 02. 17.). In: Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 482. ő. e.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ *Az egyetemi-főiskolai marxizmus-leninizmus oktatás rendszerének korszerűsítése* (1988. 06. 21.). In: Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 508. ő. e.

és ellentmondások, a társadalmi folyamatok tudományos elemzésében és az ideológiában mutatkozó lemaradás, valamint a felsőoktatás belső gondjai is közrejátszottak”.²⁹ Az APB mindebből azt a következtetést vonta le, hogy ilyen körülmények között a tartalmi és szerkezeti korszerűsítés elengedhetetlenül szükséges. Mindez megköveteli az új társadalomtudományi eredmények gyors, szerves beépítését a tananyagba, a marxizmus-oktatás és a szakképzés szorosabb kapcsolatát, továbbá az egyes szakképzési irányoknak megfelelő differenciált társadalomtudományi oktatást – szólnak az intelmek.

Az APB a „mélyreható korszerűsítési folyamat első lépéseként” támogatásról biztosította a Művelődési Minisztériumot, hogy rugalmasabb oktatási rendszert lehessen kialakítani. A bizottság kezdeményezte, hogy 1989. március 30-ig készüljenek el az új követelményeknek megfelelő tantárgyprogramok. „A tudományos szocializmus tárgy politikaelmélet tantárggyá alakuljon át. Ezzel párhuzamosan az intézményekben ki kell alakítani az új oktatási struktúrát, amelynek bevezetésére 1989 szeptemberétől kerüljön sor” – taglalták a teendőket.³⁰ Az APB egyúttal felkérte az egyetemi, főiskolai pártszervezeteket, hogy „a marxizmus-leninizmus oktatás korszerűsítésében, a követelményrendszer kialakításában, a tananyag tartalmi véleményezésében, az oktatásnak az

Kádár János, az MSZMP első titkára és Grósz Károly, akkor a Budapesti Pártbizottság első titkára a Váci út – Róbert Károly körút sarkán lévő SZOT irodaház előtt. Fotó: FORTEPAN / Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény, 41310-es számú fotó

intézmény sajátosságaihoz való igazításában aktívan vegyenek részt”.³¹ Hozzáfűzték: elengedhetetlen, „hogy a társadalomtudományi tárgyak oktatói a jövőben több segítséget kapjanak munkájukhoz a pártszervezetektől és a felsőbb pártszervektől”. Mi több, a pártszervek az oktatókat vonják be jobban az MSZMP „ideológiai tevékenységének alakításába, aktuális eszmei-politikai kérdések megvitatásába és gondoskodjanak megfelelő mélységű politikai tájékoztatásukról”.³²

Mindezek a célok, a lényegét illetően, már nem valósultak meg, hiszen a pártállamot elsodorták a változások. A marxizmus-leninizmus mint tantárgy 1990-re megszűnt, az ideológiai oktatás

azonban a közgondolkodásban meglehetősen nagy nyomot hagyott, sőt, a magyar elit jórészeének képzettségét illetően is évtizedekig érződött.

²⁹ Uo.

³⁰ „1990-ben változtatták a tanszék nevét politikaelméleti- és történeti tanszékre, és a következő tanévtől, 1991-től szervezettileg is megszűnt, beleolvadt a jogi karon 1988-ban felállított politológia tanszékbe.” Lásd: ELTE Egyetemi Levéltár. A Tudományos Szocializmus Tanszék története. ELTE Egyetemi Levéltár fond- és állagjegyzéke, repertórium.

³¹ Az egyetemi-főiskolai marxizmus-leninizmus oktatás rendszerének korszerűsítése i. m.

³² Uo.

Halmy Kund

A műveltségi viszonyok változásai a rendszerváltozást követően

Adalékok az alkotás és a befogadás viszonyának differenciálódásához 1990 után

A szándékosan tágas cím arra utal, hogy jelen írás egy jelenleg is zajló kutatás részleteiről igyekszik pillanatképeket bemutatni. Azt vizsgálom, hogy a rendszerváltástól egészen a jelenkorig mennyit változott a társadalom műveltségi, közművelődési állapota, mik a változások nyilvánvaló jelei, okai és következményei. Kissé rendszerezni, konkretizálni szeretném azt a benyomást, illetve határozott tapasztalatot, hogy ebben az időszakban a megfigyelő számára egyfajta műveltségi lejtmenet tapasztalható, egyben ez az eszmefuttatásom előfeltevése is. Ennek mibenléte, plaszticitása azonban nem ragadható meg egykönnyen.

A kulturális javak létrehozói, illetve befogadói oldala közül inkább a befogadói közegre koncentrálok, az alkotói (kibocsátói, „termelői”) oldalt már számos esetben körüljárták – elsősorban művészet-történeti, művészetszociográfiai irányokból.¹ A befogadói oldal azonban rólunk, hétköznapi emberekről szól, akiket elérnek,

akik számára tulajdonképpen készülnek a kulturális produktumok. A probléma, a kulturális folyamatok mutációja ezen az oldalon ragadható meg leginkább. Tapasztalataim és a célzott interjú-készítések során szerzett információk meglehetősen negatív közművelődési képet rajzolnak ki, bár az eredmények látszatra felemásak. Az 1990 előtti és utáni korszak mennyiségi, illetve minőségi szempontból is eltérő képet mutat. A mennyiségi változások könnyebben követhetők. A rendszerváltás előtti könyvkiadásról tudjuk, hogy adott szerzőtől a százazres példányszámok sem voltak ritkák (például Illyés Gyula vagy Nagy László),² de például a ma már a pop-kultúrába sorolt, de minőségi angol nagyregénynek, *A Gyűrűk Urának* is negyvenezres példányszámú első kiadása volt 1981-ben Magyarországon. A színháztámogatások is jelentősebbek, koncentráltabbak voltak. (Ennek az írásnak most nem tárgya a korabeli cenzúra és politikai pressziók működése.)³

1990 után kevesebb műalkotás kerül a nagyközönség elé, ugyanakkor változatosabb, szabadabb, a művészet teljes spektrumát lefedő művek születnek.⁴ Megjelentek a magánkiadók, a koncertszervezők, az önkormányzatok által támogatott színházak, előadóművészek, a képzőművészet terén is megjelent a magánmecenatúra.

A minőségi változások kevésbé szembeszökőek, az alkotói oldal kategorizálása ráadásul egy szubjektív, érzékenyebb terület. Lényeges, hogy az 1990-es évek már egy más kultúrtörténeti korszak, más követelményekkel és törvényszerűségekkal. A befogadói oldalon fokozatosan végbemenő folyamat az, ami a műveltségi lejtmenetet megvilágítja.

Úgy tűnik, a befogadó apránként távolodik a műalkotások, tudományos eredmények mélyrétegeitől, műélvezete felszínessé, tartalmatlanná válik, ezzel párhuzamosan a technológiai változások jelentette

¹ Lényegi észrevételek az alkotói oldal problematikájáról lásd: Nyilas Márta: *Festészeti alkotómunka vizsgálata pszichológiai szempontok alapján*. DLA disszertáció szinopszisa, 2004, 8. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15407/nyilas-marta-tezis-hun-2005.pdf?sequence=2&isAllowed=y>, (Utolsó letöltés: 2021. 02. 23.)

² *A magyar irodalom története, 1945–1975 I.* Szerk. Béládi Miklós. Budapest, Akadémiai, 1981. A könyvkiadás története c. fejezet. <http://mek.oszk.hu/02200/02227/html/01/46.html> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 23.)

³ Lásd bővebben: Halmy Kund: *Cenzúra?* Lakitelek, Antológia, RETÖRKI könyvek 8., 2015.

⁴ A piac és a médiumok (technológiák), a terjesztés fokozatos megváltozásának hatását figyelembe kell venni.

ingermennyiség és tudati széttagoltság együttesen szakadékokat kezd képezni a magas művészetek és a közönség között. Ezzel párhuzamosan a bulvár területek virágzásnak indultak.

Tekintsünk át az összes megvizsgált kulturális terület közül hármat. Az itt zajló folyamatok jól érzékeltetik a teljes közművelődési szcéna változásait, ha úgy tetszik, a rengeteg jó szándék ellenére jellemző devalválódását.⁵

SZÍNHÁZLÁTOGATÁS

A színjátszás és a színház területe talán az egyedüli művészeti ág Magyarországon, ahol nemcsak egyes darabok minősége, hanem a látogatószám is tartósan emelkedni tudott.⁶ Ha valaki ma színházjegyet szeretne vásárolni, adott esetben több hónappal az előadás előtt kell beszereznie, különben nem jut el az előadásra.⁷ Ez a kilencvenes években másként volt, sokszor az utolsó pillanatban is lehetett dönteni, és helyet foglalni egy élvonalbeli színházban.⁸ Mindez önmagában nem jelzi a minőség vagy az elterjedtség állapotát, de az, hogy ma pezsgő a színházi élet, kijelenthető. Más kérdés, hogy a hatalmas színházi színészgyéniség kevesebben vannak, nehéz bárkit ma együtt említeni például Bessenyei Ferencel, Sinkovits Imrével, Márkus Lászlóval és a többiekkel. Természetesen ma is köztünk vannak és színpadon állnak a korábbi generációk nagy

Fáklyás felvonulásra gyülekezők a Blaha Lujza téren a Színészkarnevál előestéjén, 1990-ben. Az előtérben Ráckevei Anna, Kubik Anna és Törőcsik Mari színművésznők. Még ma is láthatunk nagy egyéniségeket a színpadon, de nem ők a meghatározók.

Fotó: FORTEPAN / Gábor Viktor, 194666-os számú fotó.

egyéniségei (pl. Cserhalmi György, Haumann Péter, Bánsági Ildikó), de nem ők a meghatározók. A mozgókép és főleg a televíziós bulvárműsorok a színházi repertoárra is hatással vannak, népszerűek a könnyed, sokszor zenés darabok, és az abszurd műfajnak is van tere. A színházlátogatások száma azonban megtévesztő is lehet, ha a valódi érdeklődést és a darabok által hagyott mélyebb nyomokat vizsgáljuk. Ez leginkább a húsz-harminc évvel ezelőtt még virágkorát élő színikritikák, színházi újságírás világán mérhető le.⁹ 2018-ban nagyon gyakori volt, hogy egy-egy művel a kritikus vagy nem akart mit kezdeni, az elemzésben nem jutott el a lényegi magig, vagy nem is tudott, mert a darab kaotikussága és hatásvadász jellege nem is teszi lehetővé a helyes és elvárható megközelítést,

illetve nem hagy maga után mély nyomokat.

Ez talán a lényeg. Míg mondjuk a kilencvenes évek színjátékai, drámai művei katartikus élményt váltottak ki, a rendezés és színészi munka összhangban volt egymással (nem beszélve a dramaturgia létfontosságú mivoltáról), a kétezres évektől a klasszikus, illetve posztmodern színjátszás szabályai, alapkövetelményei oldódni, erodálódni kezdtek. Így észrevétlenül elmozdult a színházi világ egy része – a stíluselmosódás itt is érvényesülő hatásai miatt – a mesterkéltég, a kényszeres újszerűség keresése felé, ha pedig ez nem sikerült, akkor a modorosság és az önisméltés irányába. Ez nem önmagában a színház hibája.

⁵ Lásd: Halmy Kund: Stagnálás vagy devalválódás? *Rendszerváltó Archívum*, 2020/4, [2–11.] 2.

⁶ A helyzetkép a Covid-19 járvány előtti állapotokat mutatja.

⁷ A statisztikát lásd: Színházi szórakoztatás, 2016. *Statisztikai Tükör*, 2017. 12. 14. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/szinpad16.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 24.)

⁸ A nézőszámokról: *Pannon Enciklopédia – A magyarság kézikönyve*. Szerk. Halmos Ferenc – Kuszák Ágnes – Mézes Márta. Budapest, Pannon, 1993, 452–453. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/a-magyarsag-kezikonyve-2/film-es-szinhaz-14E8/musor-es-kozonseg-1688/milyen-a-mai-szinhazi-kozonseg-1699/> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 24.)

⁹ A probléma alapvető és jól érzékelhető, lásd: Szabó István: Adalékok a magyar színikritika helyzetéhez. *Színház*, 2010/10, 21–30. <https://szinhaz.net/2010/10/28/szabo-istvan-adalekok-a-magyar-szinikritika-helyetehez/> (Utolsó letöltés: 2021.02.24)

A Corvin köz a József körút felől, 1990-ben. Más funkciót tölt be a film műfaja ma, mint harminc évvel ezelőtt, vagy azt megelőzően bármikor.
Fotó: FORTEPAN / Erdei Katalin, 76422-es számú fotó

Az eddig taglaltak rávilágíthatnak arra a globális átalakulásra, amely a társadalmi kérdések mesterkéltté válásához, és a lelki-tartalmi együtthatók ellaposodásához vezet. Vagy éppenséggel ellenkező előjelű folyamatként szélsőséges pszichés, mentális kérdések „vájká-lásához”, és szükségtelen, művés-zinek nevezett hisztériakeltéshez vezet. Mintha a színművészet is letért volna arról az útról, mely a művészetet a hétköznapi valóság fölé emelte, mely egyaránt távol-ságot tartott a profántól, a gyakor-latástól, egyben a dagályostól és a modorostól. Évtizedekkel ezelőtt megfigyelhető volt, hogy a színház óvakodott az irreá-listól, mesterkélttől, a mondvacsi-nált problémák generálásától és bemutatásától egyaránt.

Ettől még nagy alkotások, komoly darabok természetesen születnek, a befogadás is megtör-ténik, azonban a rögzülés, a beágyazottság mértéke változott az elmúlt harminc évben. A „mély nyom hagyása” hiányzik. A napokig, pláne hetekig tartó

színházi élmény véleményem szerint eltűnt, a kilencvenes évek *Balkáni gerléje* és a kétezres évek *A funtineli boszorkánya* vagy a felújított *A vágy villamosa* már a múlté. Vagy sokáig játszott zenés darabokat (például: *Én, József Attila*, *Az operaház fantomja*), vagy könnyű komédiákat, illetve kistár-sulatok kísérletező útkereséseit láthatjuk, melyeknek egyébként szintén helye van egy gazdag színházi palettán.

A kritikák ellenére és a többi kultu-rális területtel összehasonlítva, az internet térhódítása mellett örven-detes, hogy a 2010-es években a színházlátogatás, a nézők fizikai jelenléte növekedni tudott.¹⁰ A befogadáshoz szükséges általános műveltség szintjének taglalásától most kénytelenek vagyunk eltekinteni.

MOZILÁTOGATÁS, FILMMŰVÉSZET

Ha statisztikai méréseket olvasunk arról, hogy melyik évben mennyi filmet tekintenek meg az

emberek, folyamatosan emelkedő tendenciát észlelünk.¹¹ A pozitív görbét azonban árnyalja, hogy rekordokat döntöget az úgyneve-zett letöltött és „streamelt” filmek mennyisége, és természetesen a szintén otthon, pendrive-ról vagy dvd-ről megtekintett filmek száma. Ismét a mennyiségi prob-lémánál járunk. Más funkciót tölt be a film műfaja ma, mint harminc évvel ezelőtt, vagy azt megelő-zően bármikor. Elsősorban a kikapcsolódás, a „kikapcsolás”, az időeltöltés és az időkitöltés funkciójaként működik az otthoni filmnézés. Mint ilyen, tökéletes műfaj, a vizuális világ teljes palet-tájáról, ízlés szerint választhatnak a nézők, a természetfilmtől a legkeményebb thrillerig. Az eddig érintett területek közül itt a legnagyobb a kavalkád. A jelentkező problémát két irányból lehet megközelíteni.

Egyrészt az értékes, tartalmas filmek – minden előzetes felmérés nélkül is sejthetően – csekély százalékát teszik ki a szórako-zásra, „kikapcsolódásra” használt filmeknek. Mindenekfelett nagyon erőteljes az amerikanizáció hatása, amitől az egész európai filmművészet és a szórakozta-tóipar szenved. A hagyományos francia, olasz filmipar szinte teljesen kapitulált Hollywood előtt. Mindez a nyolcvanas években még egyáltalán nem volt érezhető, sőt a hetvenes években az olasz „spagetti westernek”, továbbá olyan nagyszerű művészek, mint Federico Fellini, Alain Delon és a többiek gyakoroltak hatást az amerikai filmvilágra. Az 1990-es évektől, a fogyasztói társadalom kiterjedésével viszont az amerikai

¹⁰ Erre utaló adatok Dr. Vencel Sándor színházi közgazdától: Venczel Sándor: Tények, 2005. <https://www.szinigazdasag.hu/tanulmanyok/23006-tenyek-2005> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 24.)

¹¹ Lényegi statisztikai adatok a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság friss tanulmányából: Online filmnézés – egyre többet, megállás nélkül és magányosan. NMHH, 2020. 10. 07. https://nmhh.hu/cikk/215182/Online_filmnezes_egyre_tobbet_megallas_nelkul_es_maganyosanszamsz (Utolsó letöltés: 2020. 02. 24.)

„rágógumikultúra” és filmvilág letarolta nemcsak Európát, hanem Ázsiát is, olyan hadállásokat formálva magához hasonlatossá, mint az indiai Bullywood, mely – helyi jellegzetességekkel és az ottani tömegigények kiszolgálásával – Hollywood groteszk karikatúrájává kezdett válni. A hagyományos stúdiók Kínában is (melyek még a legendás Bruce Lee előtt is – elsősorban Hong Kongban – a kínai tradíciókra építve folytatták a munkát) átvették a hatásvadász vizuális eszközök és a digitális technika nyújtotta lehetőségeket. Kitűnő kínai származású tehetségek (mint John Woo rendező) is tudnak érvényesülni Hollywoodban – de kizárólag amerikai eszköztárral!

A terjesztés könnyebbé válásával együtt tehát nem a minőségi filmalkotások, hanem a tömegfilmek terjedése lendült fel, noha a minőségi filmek és a művészfilmek is ugyanígy elérhetők a világhálón. A probléma másik oldala, hogy maguk a jelenkori filmkészítők is máshogyan állnak a minőség kérdéséhez: mondhatni, jelentős hangsúlyeltolódások tapasztalhatók ezen a téren. Vagy a jegybevétel és a digitális kiadás kasszasikere a filmkészítő célja, vagy egészen elszabadult, már-már aberrált lélektani, szociológiai problémák végletes boncolgatásával próbál a nézőre hatni, annak érdeklődését felkelteni. A művészi témakeresés és interpretáció tehát egy befelé gyűrűző spirálba fordul. A legkétségesebb verzió talán a fenti két ellentétes irány ötvözése és valamiféle öszvérmegoldás kicsiholása. Ezáltal nehezen emészthető, rövid életű,

a filmtörténeti hagyományok folyamatába be nem illeszthető művek jönnek létre, igaz, nem nagy számban (pl. Lars von Trier, Shyamalan, Ferzan Özpetek egyes munkái). A hagyományos esztétikai, gondolati értékek mentén haladó filmesek esetében félő, hogy önisméltlésekbe, esetenként modorosságba, sőt giccsbe hajló produkciók jönnek létre. Ennek oka lehet, hogy egalizálódó, politikailag korrekt és a valódi problémákat szőnyeg alá söprő társadalmainkban nehéz újat mondani anélkül, hogy ne sértenénk súlyos egyéni, de főként csoportérdekeket. Ezt a kockázatot pedig kevesen vállalják.

A mondanivaló kiüresítése óhatatlanul vezet a „kasszás” felfogáshoz. Mindennemű esztétikai értéket nélkülöző „gagyival” árasztják el a piacot, a filmipar értékromboló hatásával pedig csak a popipar vetekedhet. A fogyasztó ezáltal még nagyobb gondban van: „azt eszi, amit kap”. A médiavilág nagy kérdése tehát a filmmel kapcsolatban is felmerül: vajon ilyen a tömegigény, vagy a tömeg valóban csak azt tudja fogyasztani, amit kap, amit elé tesznek?¹² Az internet csak a látszólagos szabadságot hozza el, a tömegkultúra hirdetői, reklámozói óriási energiát fektetnek be termékeik eladásába, a közízlés orientálásába. Hiába elérhető az összes Fellini- vagy Michelangelo Antonioni-film ingyen a világhálón, a társadalom elenyésző – az idő elteltével ráadásul egyre kisebb – része ismerkedik meg ezekkel a maradandó műalkotásokkal.

Az elmondások szerint a kilencvenes években a moziba járás

kiemeltebb társadalmi esemény volt, még – a színházhoz hasonlóan – szinte kiöltöztek az emberek, megválogatták a filmes eseményeket, mert volt miből válogatni. Ez még a VHS képmagnó korszaka, amit eleve kevesen engedhettek meg maguknak, így az otthoni filmnézés sokkal szűkebb kört érintett (ez a videotékák, a filmkölcsönzők felvirágzásának ideje). A művészfilmek, dogmafilmek világa így is kevés embert érdekelt, de a mozi, mint külön érdeklődésre számot tartó esemény, még létezett. Egy-egy nagy film hetekig beszédtema lehetett.

A 2000-es évek a filmfesztiválok virágkorát hozták el Magyarországon is (Filmszemle, Titanic, Mediawave). Ekkor még a „streamelt”, valós időben játszódó filmek nem voltak elérhetők a világhálón, de a letöltési kalóziprogramok (Torrent, Pirate Bay stb.) egyre inkább kezdtek elterjedni. A filmfesztiválok még éppen be tudták tölteni azt az űrt, amelyet a világháló megjelenésével a mozi, mint intézmény kezdett elszenvedni.

Ez az időszak az, amikor a nagy plázák teljes gőzzel kezdik üzemeltetni soktermes mozi-jait. A kétezres évek végére viszont a már letöltött vagy DVD-formában kapható filmek vették át az egyre dráguló moziba járás helyét. Valóban, egyre több panasz érkezett amiatt, hogy egy négyfős család szombat esti mozi programja nagy megterhelést jelent a családi kasszáknak. A 2010-es évek elejére éppen ezért a fogyasztás visszaszorulása kezdett jellemzővé válni, a filmbemutatók

¹² A médiafogyasztás kapcsán ellenvéleményen van Bajomi-Lázár Péter az alábbi tanulmányában, különösen a 2.7. *Használat és kielégülés-modell* c. részében: Bajomi-Lázár Péter: Manipulál-e a média. *Médiakutató*, 2006/2 (nyár), 77–96. https://www.mediakutato.hu/cikk/2006_02_nyar/04_manipulal-e_a_media/ (Utolsó letöltés: 2021. 02. 24.)

A Ki nyer ma? Játék és muzsika tíz percben, a Magyar Rádió déli zenei vetélkedőjének felvétele. A mikrofonnal Boros Attila (1984). A generációs törésvonal már érzékelhető.

Fotó: FORTEPAN / Szalay Zoltán, 197967-es számú fotó

közötti vetítésekre előfordul(t), hogy két-három ember ül(t) be.¹³

Ezzel együtt a film fő tömegbarát irányvonala ma már a „nyári” limonádé, a könnyed, felszínes vígjáték, amelyet világszerte még sikerrel lehet forgalmazni, illetve a nagy volumenű, és hatalmas költségvetésű mesefilmek világa, amely a kétezres évek elején uralta a téli filmpiacot. A konklúzió itt is más műfajokhoz hasonló: sekélyes művek, tömegfogyasztás, csekély tudati és társadalmi hatás, a „popcorn” és a „rágógumi” stílusa uralkodik, melynek következménye a befogadók közötti minimális interakció a „művekről” és az általuk keltett hatásról. Még az igényesebb filmeket nézőkben is kevés rezonancia keletkezik, legalábbis az elmondottak alapján erre következtethetünk. A katarzis volumene és az élmény csökken. Az ok a tömegtermelésben keresendő, melyet egyetlen művészeti ág sem visel el következmények nélkül.

KOMOLYZENEI KONCERT LÁTOGATÁSA

Rétegműfajról lévén szó, a terület feltérképezése az összetettebb feladatok közé tartozik. A társadalom leginkább igényes tíz százaléka ismeri, hallgatja és látogatja a komolyzenei koncerteket, ez nem igazán változott az utóbbi harminc évben.¹⁴ Figyelmeztető tény, hogy mivel a műélvezők nagy többsége az idősebb generációból érkezik, ennek a korosztálynak a legidősebb tagjai – a biológia törvényei szerint – folyamatosan távoznak körünkől, a fiatalabb „idős” korosztály pedig már kevésbé fogékony a komolyzenei palettán megjelenő zenedarabokra.

Ráadásul komolyzenén nemcsak a teljes klasszikus zenei hagyatékot (a 20. század elejével bezárólag), de a teljes kortárs komolyzenei világot is értjük, amely a fiatalabb generáció számára különösen emészthetetlen műveket kínál.

Ennek jelei sokak véleménye szerint lépten-nyomon tetten érhetők. Az Arnold Schönbergtől, Karlheinz Stockhausentől ívelő 20. századi klasszikus zene csak a kivételesen „vájtfülűeknek” okoz valódi műélvezetet, és a kötelező lerótt tiszteletkörikön kívül, illetve a sznobok tiszteletreméltó mecenatúráján túl kevesek számára értékelhető.

A 20. század komolyzenei világán is megmutatkozik korunk jellemzője, a társadalmi széttágoltság, szétesettség és atomizáció. Eszerint a művek mintegy előreszaladva, vagy éppen statikusan tükrözve jellemzik korunkat. Az 1950-es évek komolyzenéje (például John Cage) – majdhogynem váteszi módon – előre jelezte a kétezres évek kaotikusabb hangulatát, jóval az internet megjelenése előtt, a televíziózás hajnalán. (Valószínűleg a tv megjelenésének mélyebb értelme és jelentősége is visszatükröződik a korszakon, egyébiránt a reményteljes úrkorszak és a vészterhes hidegháború kezdetekor.) Ezt akár pozitív jelenséggént is felfoghatjuk.

Az összes művészeti ágra vonatkozhat ugyanakkor az a kívülről fakadó igény, hogy a művész ne csak visszatükrözze az adott kor állapotát, jelenségeit, hanem fényt mutasson, szellemi-lelki megoldást kínáljon, vagy legalábbis tudatosan ne rombolja a környezetét. A szellemi tengely felállítása – a kiútmutatással egyetemben – minden művészettörténeti korban alapvető követelmény volt a művésszel szemben.

¹³ Magyarország, 1989–2009. A változások tükrében. Szerk. Bélyó Pál. Budapest, KSH, 2010. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo1989_2009.pdf (Utolsó letöltés: 2021.02.24.)

¹⁴ Dudás Katalin – Hunyadi Zsuzsa: *Találkozások a kultúrával 6. A hagyományos (színház, hangverseny, kiállítás) és a modern tömegkultúra (mozi, könnyűzenei koncert) helye és szerepe a kulturális fogyasztásban.* Budapest, Magyar Művelődési Intézet, 2005. <http://mek.oszk.hu/15900/15905/15905.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 24.)

Persze az is vitán felül áll, hogy a műalkotás szerzőjének nem szabható meg kívülről, hogy mit alkosson (még akkor sem, ha tudjuk, hogy a régi idők megrendelése, mecenatúrája kifejezetten az alkotási folyamat meghatározott irányba terelését is szolgálta). A 20. században már a teljes és korlátlan alkotói szabadság érvényesül. Ezzel együtt a befogadó is szabadon fogalmazhatja meg ízléséből fakadó meglátásait és művekkel kapcsolatos igényeit.

A 20. század második felétől a komolyzene világa drasztikus átalakuláson ment keresztül. Ennek részben a már taglalt történelmi, társadalmi, modernizációs, illetve poszt-modernizációs okok mellett a zenei paletta populáris irányba történő eltolódása is az oka.

A jazz, majd a könnyűzene számos irányzata tömegek figyelmét fordította a népszerű tánczene felé, ezzel az addig az elit műélvezetéhez tartozó zenei világ kitágult, mondhatni, „demokratizálódott”. A kortárs komolyzene művelői és hívei aligha fogadnák örömmel és egyetértéssel ezt az összegzést, de ettől az időszaktól kezdve a komolyzenét alkotók egyfajta művészi elefántcsonttoronyba vonultak, és egyre inkább a legszűkebb közönségnek, illetve a szakmának írták műveiket.

A műfajt bár mindenki ismeri, egyre kevesebb az őszinte kedvelője a mindig jelen lévő – a sokszor jobb híján „sznob” jelzővel illetett, de pozitív hatású –, támogatónak fellépő zenerajongókön túl.

Személyes hangvételi interjúim egyikében egy, a komolyzenében évtizedekig meghatározó vonós-nyégyes vezetője nyilatkozta, hogy bár játsszák, játszaniuk kell a legmodernebb zenedarabokat, de ők maguk sem szeretik azokat. Így aztán érthető (és itt nem szükséges a sokat emlegetett internetet kárhozatni), hogy a hangverseny-látogatások száma az utóbbi harminc évben is csökkenőben van.

Ez a folyamat tehát kettős: általában a műélvezet igénye és az iránta való valódi érdeklődés csökken, de a művek jellege és minősége is jogos kívánnivalókat hagy maga után (legalábbis a laikus érdeklődők nagy hányada számára). Csökken a befogadható művek száma (ez egyébként az irodalom terén is megemlíthető, de talán más arányban). A professzionális zeneszerzők a műfajon belül, a művészet törvényszerűségeinek megfelelően versengenek, éppen ezért a harmónia világa felé való visszalépés az atonalitás és a diszharmónia világából szinte elképzelhetetlen. Egyébiránt ez sajnos természetes és érthető. Bizonyos megközelítések szerint egy diszharmonikus világban nem lehet harmóniát tükrözni. Ez elfogadható akkor, ha – mint fentebb említettük – a művészetnek kizárólag a tükrözés a feladata. Egyértelmű, hogy a környezet befolyásoló tényező, de az egyén belső világa produkálhat a környezet állapotától eltérő előjelű műveket is.¹⁵ Alapvetően kivételt képez az opera világa, mely a 2010-es években a reneszánszát éli, teltházak előadások

nagy sikert aratnak, sőt a felújított Erkel Színház nagy nézőtérrel sokaságot vonz. Mivel az opera műfaja mindig egyfajta eleganciát, hovatovább a társadalmi „elit” szórakozását és művelődését jelentette a szakmai érdeklődők mellett, hétköznapi, szélesebb körű diskurzus vagy beszédtema nem is várható el az opera műfajáról. Ennek ellenére a különböző nemzetközi előadások magyar előadótermekben történő bemutatása, és külföldi sztárok fellépései – a média híradásain kívül is – jelentősebb társadalmi eseményt és beszédtemát jelentenek. Hasonló sikereknek örvend a klasszikus zene örökérvényű darabjainak műsorra tűzése, akár hazai, akár külföldi művész az előadó.¹⁶

A művelődés és a kultúra területén az elmozdulás lassan megy végbe, éppen ezért nehezen érzékelhető. Az, aki nem szemléli tudatosan, folyamatosan a módosulásokat, a változást csak bizonyos túlcsoportulás, illetve korszakhatár átlépése során észleli. Összegzésként elmondhatjuk: az utóbbi harminc éves periódus során a következő folyamatok zajlottak, és vannak döntő hatással a jelenlegi helyzetre: technológiai fejlődés; információdömping; stíluselmosódás; zavarok, tanácsatlanság, sporadikusság, kaotikusság az alkotói oldalon; a klasszikus művek élnek, ugyanakkor ismétlődnek; értékrelativizáló korszak jött létre, a kapaszkodók eltűntek, esetlegessé váltak; a befogadók a harsány, vibráló, felületes „termékek” irányába mozdultak el.

¹⁵ Lehetőségként kínálkozik az emlékekből való táplálkozás. Lásd: Bánfoldi Zoltán: *Emlékezés-próba. Művészi kísérletek az emlékek felé vezető utak akadálymentesítésére*. Magyar Képzőművészeti Egyetem Doktori Iskola, DLA értekezés, 2012. http://doktori.mke.hu/sites/default/files/attachment/tezisek_banfoldiz.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 02. 24.)

¹⁶ Ezen kívül azonban lejtmenet tapasztalható, ami alátámasztja korábbi megállapításaimat. Lásd: Csengery Kristóf: Az iskolai zeneoktatás válsága. Nemes László Norbert a zenekultúráról, zenepedagógiáról. *ZENE-kar*, 2014/2, 20–23. <https://mzmsz.hu/index.php/hu/elmeleti/2975-meghivoiza> (Utolsó letöltés: 2012. 02. 24.)

Csatári Bence

Az Országos Rendező Iroda (ORI) útja az 1991-es felszámolásáig

Egy kulturális monopolvállalat végórái

AZ ORSZÁGOS RENDEZŐI IRODA (ORI) HELYE A KULTÚR-POLITIKAI MEZŐBEN

A Kádár-rendszer monolit kultúrpolitikai rendszerében különleges hely illette meg a populáris zenét, aminek több oka is volt. Egyrészt a nyugati behatások ezen a területen érték a legintenzívebben a hazai művészeti életet: itt volt kitapintható szinte azonnal, ha valaki az angolszász mintához nyúlt, ideértve nemcsak a zenei megoldásokat, hanem a szövegvilágot is. Mivel ez gyakorta, mondhatni menetrendszerűen bekövetkezett, e művészeti ág eleve „gyanús” számított a pártállam szemében. Másrészt a műfaj természetéből fakadóan annak művelői a színpadon relatív szabadságot élveztek, hiszen műsoraikban számos spontán elemet találunk, a konferálás szövegétől a zeneszámok közötti összekötő „bemondásokon” keresztül a dalok megszerkesztéséig vagy akár a szolisztikus improvizációig bezárólag. Ezért fordulhatott elő, hogy egyes zenekaroknak voltak olyan dalaik, amelyek más szövegekkel szólaltak meg a nagylemezeken, és mással az élő fellépéseken, mivel ez utóbbi alkalmakon sokkal nehezebb volt a cenzúrát érvényesíteni,

mint egy rádió- vagy egy televíziófelvételen. Erre eklatáns példa a P. Mobil együttes *Lőj rám!* című száma, amely már a címében is változtatásra kényszerült a lemezstúdióban, így lett belőle *Billy, a kölyök*, de az ebben megjelenő szöveg is legalább három variánssal futott az évek során. Igaz, ennek egy része volt csak a cenzúra hatása, a másik fele a szövegírói, alkotói kreativitást dicséri (jelen esetben Vikidál Gyuláét, ahogy a zenei dallamok is hozzá köthetők), nem beszélve arról, hogy az alap harmóniamenetek figyelembevételével még a dallamvilág is jelentősen módosult.¹

A cenzúra tehát közvetlenül hagyott nyomot a könnyűzenei termékeken, döntő mértékben befolyásolva a közízlést, ugyanakkor intenzívitása eltérő volt az egyes intézményekben. Mivel Magyarországon – a Szovjetunióval vagy Lengyelországgal ellentétben – nem működött központi cenzurális hivatal, a kádári-aczéli kultúrpolitikáról általában elmondható volt, hogy a pártállami kontrollt rendkívül sokszínűen valósította meg a könnyűzenei szcénában. Több mint féltucat hivatal (Táncdal- és Sanzonbizottság, Magyar Hanglezgyártó

Vállalat, Nemzetközi Koncert Igazgatóság, Országos Rendezői Iroda, Magyar Rádió, Magyar Televízió, Zeneműkiadó, Szerzői Jogvédő Hivatal, Országos Szórakoztatózenei Központ) foglalkozott cenzúrával fő- vagy melléktevékenységként ezen a szakterületen, de ezek közül éppen tevékenységéből fakadóan az ORI volt a legelnézőbb (ha ebben a kontextusban lehet erről egyáltalán beszélni). A volt ÁVH-s tisztekből álló vezetői garnitúra a turnékat, hankákat, élő műsorokat szervezte és követte figyelemmel, de értelemszerűen nem volt akkora súlya egy periférián lévő kisfaluban tartott koncerten elhangzott esetleges rendszerkritikus megjegyzésnek, mint egy másik fórumon, akár egy televíziós vagy rádiós műsorban, illetve egy lemezen. Mindezeket figyelembe véve ilyen értelemben kell beszélünk az ORI cenzurális tevékenységéről, valamint arról, hogy milyen fokozatokban adta fel kultúrpolitikai hídfőállásait a rendszerváltáshoz közeledve.

LÉPÉSRŐL LÉPÉSRE A RENDSZERVÁLTÁS FELÉ

A könnyűzenei életben bizonyos értelemben már jó néhány esztendővel a fordulat éve előtt megkezdődött a Kádár-rendszer

¹ Állítólag a dalba Várszegi Gábor javaslatára került be a „Lőj rám!” kifejezés, amely így lett egyenesen a nóta címadója. A szám történetéről bővebben: Andrassy Bálint: *A dal ugyanaz marad. Az első hangtól az utolsóig*. Budapest, Szerzői kiadás, 2016, 131–136.

lebontása,² amelyet azonban a legfelsőbb vezetés csupán a kultúrpolitikai tér lazításának szánt annak érdekében, hogy a társadalmi béke megmaradjon, és az állampolgárok lássák a változásokat. Ezek azonban túlmutattak önmagukon, és elindították nemcsak az erjedés, hanem a rendszer megváltoztatásának, majd megdöntésének a folyamatát. Nem kevesebbről volt itt szó, mint az ORI koncertszervezési monopóliumának megnyirbálásáról, majd megszüntetéséről. A szervezet már 1982-ben megkapta – igaz, felemás módon, felsőbb utasítás nyomán, a KISZ KB által végrehajtva és felügyelve – első vetélytársát az Ifjúsági Rendező Iroda (IRI) képében.³ 1986-ban már az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya (TKKO) által írt, és az Agitációs és Propaganda Bizottsághoz eljuttatott, a Politikai Bizottság utasítására készített referátum is világossá tette, hogy a legelementárisabb változás az ORI-t 1983-ban érte, amikor végképp elvesztette monopóliumát, és ezen keresztül kizárólagos cenzurális hatalmát a hazai koncertszervezésben: „A könnyűzene tisztán piac-elvű szabályozásban működik. Az 1983-tól bevezetett

A P. Mobil együttes koncertje 1983-ban, Miskolcon. Az élő fellépéseken sokkal nehezebb volt érvényesíteni a cenzúrát, mint a rádió- vagy televíziófelvételen. Fotó: FORTEPAN / Urbán Tamás, 18818-as számú fotó

újítások egyik fő vonása, hogy a belső igények impresszálásában a monopolhelyzet megszűnt.⁴ Ma már sok szervezet működhet. [...] A sok új rendező szerv között kialakult verseny jelenleg igen éles, és szabályozási zavarok miatt a hagyományos állami impresszáló szervnek (ORI) nem kedvez, mert a gazdasági szabályozás itt »keményebb« mint másoknál, így a versenyfeltételek nem egyformák.”⁵ Ez a szöveg utal a pártállami monopolhelyzet megszüntetésére, ami esetünkben egyértelmű lépést jelentett a korábbi kultúrpolitika feladására, és előkészítette a terepet a további változásoknak.

Szabadabbá vált ugyanis a műsorrendezés joga a 19/1983 /VI. 15./ MT számú rendelet⁶ 47. §-ának /1/ bekezdése alapján, amely hatályon kívül helyezte a korábbi megkötéseket, azaz a 17/1968 /IV. 14./ kormányrendelet⁷ 156. §-ának c. és d. pontjait. Ezzel lehetőséget kaptak a rendező szerv alkalmazásában nem álló személyek, hogy külön díjazás ellenében műsoros előadásokat szervezhessenek. 1983-ban azonban még sem a döntéshozók, sem a változások haszonélvezői nem sejtették, hogy néhány esztendő múlva a teljes politikai rendszer és vele együtt a kulturális intézmények hálózata

² Erről mondja el véleményét Kóbor János a vele készített interjúban. Csatári Bence – Poós Zoltán: *Azok a régi csibészek*. Budapest, Jaffa, 2016, 124–125.

³ Az IRI 1982. június 15-én jött létre a KISZ KB Expressz Ifjúsági és Diák Utazási Irodájának szervezeti keretein belül önálló gazdasági egységként, országos hatáskörrel. Központjuk a Budapest VI. kerületi Székely Mihály utcában volt, könnyűzenei csoportjuk pedig a Harmincettesek terén működött. Saját bemutatkozásuk alapján a szervezet a tevékenységét „elsősorban az ifjúság szórakozási igényeinek felmérésében és kielégítésében fejt ki. [...] Célja, hogy a tömegpolitikai rendezvényekhez, országos és megyei kulturális találkozókhoz színvonalas programot szerkesszen és valósítson meg. Az ifjúsági táborok, építőtáborok és az ifjúsági klubok programjainak szervezésében segítséget kívánunk adni mindenkinek, akik igénylik munkánkat.” Bemutatkozásukkor azt is tisztázták, hogy a budapesti nemzetközi countryfesztivált ők szervezik. Mint írták, „folytatni kívánjuk azokat a szórakozási formákat, melyek évek alatt jól beváltak, de konkrét terveink is vannak új rendezvények, eseménysorozatok beindítására is”. Nemzetközi Country Találkozó. (Szerkesztő nélkül) Műsorfüzet. Budapest, 1982. 08. 21., 41.

⁴ A könnyűzenei együttesekkel kapcsolatban a TKKO bizonyos szempontból 1981-ben különösen liberális hangot ütött meg, amikor javasolta, hogy olyan polgári társaságokat alakíthassanak, amelyek menedzseléssel is foglalkoznak, fizetésüket pedig a társaság tagjai szabhassák meg. Az MSZMP KB TKKO iratai. MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) OL (Országos Levéltár) M-KS 288. f. 36/1981. 11. ő. e. 171–199.

⁵ Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága iratai. MNL OL M-KS 288. f. 41/1986. 462. ő. e. 94.

⁶ *Magyar Közlöny*, 1983. 06. 15. 371–378.

⁷ *Magyar Közlöny*, 1968. 04. 14. 350–354.

semmisül meg vagy döntő módon alakul át, és alkalmazkodik a piaczgazdaság elvárásaihoz.⁸

A GAZDASÁGI VÁLSÁGRA ADOTT VÁLASZOK

Az 1973-as és 1979-es nagy olajárrobbanások miatt bekövetkezett gazdasági világválság – a kezdeti kommunista lózung ellenére, miszerint az „nem fog begyűrűzni” a keleti blokkba és így Magyarországra sem – a nyolcvanas években egyre erőteljesebben érezte negatív hatását a kulturális szférában is, sőt, ezen a téren vált leg hamarabb és leginkább kitapinthatóvá. Az életszínvonal-politika csődöt mondott, már a hivatalos retorika szintjén is csak az addig elért életrívó⁹ megtartásáról harsogtak a párttaggyűlések. Egymást érték a megszorítások, és a legnagyobb problémát az ORI-nak a gazdasági helyzet rohamos romlása és az ezzel együtt járó állami támogatás-csökkenés jelentette, amiről az 1987 júliusában kinevezett új megbízott igazgató, Bulányi László panaszkodott Simon Lászlónak, a Művészeti Szakszervezetek Szövetsége titkárának 1987. december 28-án. Mint írta, emiatt a koncertjegyek árát egyre nagyobb arányban kellett növelniük, miközben az értékeket

létrehozó szakmai műhelyek működési költségei rohamosan emelkedtek. Mindehhez járult egyfajta művészeti dekadencia, aminek kézzelfogható jele volt egyebek mellett a lakodalmas rock óriási sikere. Az ORI vezetője éppen ezért – még mindig nem érezve a változás szelét – az „igazi értékek”, azaz az MSZMP ideológiai irányelveinek megóvására intett. (Ebben az időben éppen kidolgozás alatt állt egy új, idevonatkozó csomag, aminek megvalósítására azonban már a rendszerváltás miatt nem került sor.) Bulányi László másfelől viszont igyekezett haladó szelleműnek látszani, amikor modellértékűnek mondta a könnyűzenészek szakszervezeti alapszervezetének megalakulását,¹⁰ ugyanakkor tartott attól, hogy ezen a szakszervezeti egységen kívül is alakulnak újabb mozgalmak, amit saját szemszögéből nézve érthető módon nemkívánatosnak nevezett.¹¹

A gazdasági nehézségek leküzdése érdekében írt Bulányi László a Művelődési Minisztérium közművelődési főosztályvezetőjének, Kormos Sándornak 1987. augusztus 5-én, azt kérve, hogy az ORI 1988-as költségvetési előirányzatát emeljék fel. Indoklásul felhozta, hogy az ORI maradványérdekeltségű

önfenntartó költségvetési intézmény volt, amely kiadásait bevételeiből fedezte, és bevételeik rendszerint felülmúlták kiadásait. Az előadások számát alig tudták már emelni, és a munkatársaik sem voltak eléggé motiváltak, ami fékezően hatott a bevételek alakulására. A nehézségek között említette, hogy alkalmi foglalkoztatottaik bére tovább emelkedett, az energiaárak úgyszintén, és az 1988-as „ár- és adóreform” is hátrányosan érintette őket. Emiatt kérte, hogy az előirányzatban alkalmazottaik bruttó bérének 12 százalékát prémiumként tervezhessék, ami jobban érdekeltté tette volna őket. A 12 százalékból 8-at negyedévenként fizettek volna ki az eleve betervezett munka elvégzése után, míg a maradék 4 százalékot az egyéni teljesítmény ösztönzésére használták volna fel. Ezáltal szerintük igazságosabb és differenciáltabb lehetett volna az ORI-n belüli jövedelemelosztás.¹² A bevételt növelendő 1987. augusztus 10-én az ORI pályázatot írt ki munkatársainak, amelyben biztatta őket, hogy találjanak ki olyan módszereket, amelyek sikeresek lehetnek a cég üzletpolitikájában. Többek között arra kértek javaslatokat, hogy miként tudnák növelni külföldi kapcsolataikat az export és az import területén, továbbá a takarékosagra, helységek

⁸ Ennek eklatáns példája, amikor a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat egykori igazgatója, Bors Jenő, immáron az EMI-Quint vezetőjeként az általa is üldözött Nagy Feróval és zenekarával, a Beatricével kötött szerződést, melynek keretében 1991-ben kiadták az *Utálom az egész XX. századot* című lemezüket. Quint – QUI 106002.

⁹ A „legvidámabb barakk” korabeli kádári terminológiája azonban még az életszínvonal tekintetében sem állta meg a helyét. Bár előkelő helyen szerepeltünk ebből a szempontból a szocialista országok között, ám elsőszégre soha nem futotta: az egy főre eső GDP-t illetően az NDK mindig Magyarország előtt állt, és Csehszlovákia is megelőzte a nyolcvanas években. Márki-Zay Péter: *Magyarország 20. századi fejlődésének összehasonlító elemzése*. PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2005, 69. és 76.

¹⁰ Ennek kézzelfogható nyoma a tatai rocktanácskozáson mutatkozott meg 1981. március 23–25-én, amikor a pártállami hivatalnokok egyeztettek a pop-rockzenészekkel a szakma sorsáról, jövőjéről. *Könnyűműfaj '81 – Popzene és környéke egy tanácskozás tükrében*. Szerk. Boros Lajos – Czippán György – Földes Péter – Sebők János. Budapest, A KISZ Budapesti Bizottságának Politikai Képzési Központja kiadványa, 1981.; Csatári Bence: Üvöltöző miniszterhelyettes Tatán – A párt és a rock katonái 3. *Múlt-kor*, 2012/2, 86–91.

¹¹ ORI-iratok. MNL OL XXVI-I–67 7. d. 7019. 1–3.

¹² Uo. 6. d. 4129.

célszerű felhasználására, reklám-szolgáltatásaik terjesztésére szóló módszereket, valamint új típusú műsorok felkutatását is kérték tőlük.

A PIACGAZDASÁG ÚTTÖRŐI: A KISVÁLLALKOZÓK

A Kádár-rendszer végóráiban a megszorítások egyik pozitív hozadéka lett, hogy a költség-hatékonyság jegyében különböző feladatok végrehajtására nem vettek fel állandó munkaviszony-nal alkalmazottakat, hanem megoldották azokat külső megbízásokkal, ezzel is segítve – önnön akaratukon kívül – a magán-kézben lévő kisvállalkozások megerősödését, egyszersmind aláásva a pártállam tekintélyét. Az ORI osztályvezetője, Németh Ferencné 1987. január 3-án azzal bízta meg Zimmermann Pált, hogy készítse el a Dolly Roll és a Z'Zi Labor együttesek koncertjeihez szükséges dobogókat január 27-ig, illetve február 28-ig. Kalkulációt kértek tőle, majd közösen kialakított összegért dolgoztak a beszállítók az állami vállalatnak. Ez egyúttal részben a tervgazdálkodás megkérdőjelezését is jelentette, hiszen nem ORI-al alkalmazottak, hanem egy Gyömrői úton dolgozó kőbányai kisiparos teljesítette a feladatot.¹³ Az ORI írógépeit és számológépeit is ugyanígy kisvállalkozók javították.¹⁴ Ugyancsak külsőssel, Papp György vállalkozóval

készítették el 1987-ben egyebek mellett a Maxim Varieté műsorához a szárazjég tárolására alkalmas ládát, egy kardládát, illetve egy, a színpadképben szereplő medencét lefedő műanyag tetőszerkezetet.¹⁵ A Dolly Roll 1987-es koncertjeihez – a többihez hasonlóan – külső bedolgozókat kértek fel plakát és szórólap grafikai tervezésre is.¹⁶ Érdekességként és újdonságként hatott, hogy voltak külső szolgáltatók, akiket már nem „elvtársztak” a hivatalos levelekben sem, hanem „úr” volt a megszólításuk. Így bízták meg Pincehelyi Károly „urat” 1987-ben a balatoni nyári SZOT-üdülőkben tartott műsorok reklámtechnikai és kivitelezői feladatainak ellátásával, amiért a három nyári hónapra havonta 10 ezer forintot fizettek neki.¹⁷

Az ORI az idő előrehaladtával egyre többet fizetett kiszervezett munkákért különböző alvállalkozóknak, így egyebek mellett reklámszervezésért, lézerszolgáltatásért, hangosításért, plakátkészítésért. A fellépésekhez, például az Erkel Színházban rendezett 1986. december 31-i *BÚÉK '87* című produkcióhoz is béreltek műszaki hangosító berendezéseket zeneipari vállalkozóktól.¹⁸ Közülük az Omega Gmk járt az élen, amely 1.563.000 forintot keresett berendezéskölcsönzéssel 1986-ban az ORI adatközlő lapja szerint, amelyet az ORI a

Pénzügyminisztérium Ellenőrző Főigazgatósága fővárosi igazgatóságának küldött meg 1987. január 7-én. Rajtuk kívül összesen 14 gmk, kissovetkezet és egyéb társas vállalkozás állt szerződéses kapcsolatban az ORI-val.¹⁹ Az Omega Gmk pedig 80 ezer forintért vállalta az ORI-nak az 1986. szilveszteri Neoton koncert hang- és fénytechnikai eszközeinek biztosítását.²⁰ Az is előfordult, hogy a Z'Zi Labornak hirtelen lett szüksége 1986. november 11-én és 30-án is az Omega Gmk hangosítási berendezéseire, ám az ORI nem tudta a gmk szolgáltatásaiért kért összeget utalni az Omegának, így még rendelkezésükre bocsátottak „természetbeni szolgáltatásként” egy Suncraft típusú keverőpultot a gmk által hangosított Toto Cutugno-koncerthez, amelyre 1986. december 4-én került sor a BS-ben. Úgy tűnik, a gmk jól sáfárkodott technikai berendezéseivel, ráadásul az ORI-t is lekötölezték.²¹ Az ORI azonban nemcsak bérelt hangtechnikát vállalkozásoktól, hanem több alkalommal is megbízták azzal, hogy hang- és fénytechnikai szolgáltatást nyújtson. Ez történt 1987-ben a június 5-i Petőfi Csarnok-beli Edda Művek-koncerten is, amikor 10 ezer forintot adtak azért, hogy az ORI a hangtechnikát biztosítsa,²² vagy a Kertészeti Egyetem Klubjában a *Roxinpad* című produkcióban, amikor a világítás biztosítására kérték fel

¹³ Uo. 4. d. 31.

¹⁴ Uo. 54.

¹⁵ Uo. 5. d. 2030.

¹⁶ Uo. 4. d. 164.

¹⁷ Uo. 5. d. 3225. Ugyanígy Balassa Tamást is „művész úrként” szólították az ORI-vizsgákra való felkérő levelekben. Uo. 3226.

¹⁸ Uo. 4. d. 60.

¹⁹ Uo. 239.

²⁰ Uo. 7. d. 6282.

²¹ Uo. 6029.

²² Uo. 5. d. 3233.

őket.²³ Ezzel az egykorvult pártállami monopolszervezet a maga módján végképp belépett a kialakulóban lévő vállalkozói szférába.

ANYAGI VISSZAÉLÉSEK AZ ORI-NÁL

A fokozatosan lazuló állampárti diktatúra tette lehetővé, hogy a könnyűzenei szcéna legbefolyásosabb szereplői munkájuk értékének sokszorosát realizálhassák hivatalos papírokkal legalizálva, ám erkölcsileg meglehetősen megkérdőjelezhető módon. Erdős Péter, aki akkor már a változások előszeleként az MHV-n belül kialakíthatta saját Pro menedzserirodáját, az 1986. december 31-én a BS-ben tartott *Neoton szilveszter* elnevezésű koncert megszervezéséért 10 ezer forintot (ez egy tanár akkori kéthavi keresete) kapott az ORI házipénztárából a jelképes, mondhatni mondvacsínált szerkesztői és rendezői munkájáért.²⁴ Feladatai közé tartozott, hogy kiválassza a műsorban elhangzó számokat, adja le a műsortükröt december 15-ig, valamint vezesse le a helyszínen a december 27-i és 28-ai próbákat. Ezenkívül korrigálnia kellett volna a próbákon felmerült problémákat, és végül irányítania az előadást – nyilvánvalóan ezeket a munkákat mind a zenekar maga végezte el. Erdősnek a Népstadion-beli SZÚR-on (Színész-Újságíró Rangadó) is biztosítottak technikai asszisztensi (ál)szerződést,

melynek fejében 1987. május 24-én 7 ezer forintot kapott az ORI-tól.²⁵ Ezért a pénzért biztosítania kellett egyebek mellett a produkcióhoz egy kismalacot (!), 30 kakast, 6 futball-labdát és egy medicinbiciklit. Ezzel a megbízással tehát olyan jogcímekeket kerestek, amire még pluszban fizethettek neki pénzt. Ugyanígy kapott 20 ezer forintos szerződést a Neoton együttes 1987. július 1–31. közötti balatoni turnéjának szerkesztői és rendezői feladatának ellátására,²⁶ valamint a zenekar 1987. november 21-e és december 18-a közötti, vidéki sportcsarnokokban tartandó turnéjának szerkesztéséért és rendezéséért, ez utóbbiért azonban már előadásonként 15 ezer forint volt a tiszteletdíja.²⁷

Hasonló fals szerződést kötöttek a *Szívdobbanás* című koncertre egyszeri alkalomra Wilpert Imrével a műsor színpadra állítására, megszerkesztésére, műsortükrök elkészítésére, a zenei próbák irányítására és az előadás „levezénylésére”, mindezért 10 ezer forintot adtak neki. A koncerten felléptek: Kovács Kati, Soltész Rezső, Turi Lajos, Demjén Ferenc,²⁸ Karácsony János, Szánti Judit, Faragó Judy István, illetve az Első Emelet együttes.²⁹ Novai Gáborral, a Dolly Roll gitárosával és szervezőjével is hasonló jellegű kontraktus született, melynek értelmében az 1987-es ORI-turnéjuk szerkesztésével bízták meg, amiért

előadásonként ezer forintot kapott. Nehéz elképzelni, hogy a zenekar többi tagjának nem volt arra nézve koncepciója, hogyan kell egy turnén az előadásokat megszerkeszteni, illetve hogy egy-egy koncerten mely számok kövessék egymást, mindenesetre ez jogcím volt a külön fizetésre. Novainak feladatai közé tartozott „a próbák levezetése” és a műsortükrök elkészítése, holott ez is kollektív tevékenység volt. Kicsit életszerűbb volt ennél, hogy a díszlet tervezése és építésének figyelemmel kísérése is hozzá tartozott.³⁰

Kirívóan, sőt irreálisan magas javadalmazású rendezői munkának számított, amelyet Verebes István végzett, egyetlen előadásért. Ezt 1986. december 19-én tartották, és 30 ezer forintot kapott érte, ami akkori félvnyyi átlagkeresetnek felelt meg.³¹ Sas Józsefet is megbízták rendezői feladattal, nyolc *Józsai, hol vagy?* című, 1987. május-júniusban az Operettszínházban tartott előadásért 20 ezer forintot kapott. Mindez „természetesen” a rendes, a művésznek járó gázsín felül.³² Kabos László is kapott a fellépti díjon felül plusz pénzt az ORI-tól, így például 1987. május 29-én, amikor fellépett Rétságán. A gázsiját kiegészítették egy szerződéssel úgy, hogy még a műsor szerkesztéséért is kaphasson pénzt, ez esetben 5 ezer forintot. Ebben olyan kitételek szerepeltek feladatként Kabos számára, hogy

²³ Uo. 3234.

²⁴ Uo. 4. d. 30.

²⁵ Uo. 5. d. 2914.

²⁶ Uo. 3947.

²⁷ Uo. 7. d. 6902.

²⁸ Demjén Ferenc karrierjéről lásd: Sz. Koncz István: *Demjén – félszáz év*. Budapest, Szerzői kiadás, 1996.

²⁹ MNL OL XXVI-I-67 4. d. 578. Az Első Emelet zenekarról lásd: Zétényi Zoltán: *Első (az) emelet?* Budapest, Zrínyi, 1989.

³⁰ MNL OL XXVI-I-67 5. d. 2305.

³¹ Uo.

³² Uo. 2413.

válassza ki a szereplőket, beszélje meg a műsort a fellépőkkel, vegyen részt a próbákban (!), illetve orvosolja az ott felmerülő esetleges problémákat. Világos, hogy ez esetben is a művész további anyagi igényeit igyekeztek kielégíteni egy formális megállapodással.³³

Az Omega 1986. november 19–28. közötti ORI-turnéjára a látványterv elkészítésére a zenekar három tagját, Mihály Tamást, Molnár Györgyöt és Debreczeni Ferencet kérték fel. A hét előadásért fejenként 18.767 forintot kaptak, és az ORI kikötötte, hogy a színpadkép nem lehet hasonló, mint az előző turnéjukon, valamint hogy 15 számhoz új hangeffekteket kell készíteniük.³⁴ Hasonló megbízást kapott az Omega ezen három tagja az 1987. augusztus 14-e és 17-e közötti időszakra is, de mivel kevesebb előadásra vonatkozott a megbízás, kevesebb pénzt, 11.300, illetve 11.400 forintot kaptak fejenként.³⁵ Ugyanígy Korda Györgyöt is megbízták, hogy a feleségével, Balázs Klárral együtt tartandó

mintegy 50 perces fellépésüket szerkessze meg, amiért 3500 forintot kapott.³⁶ Nem volt ez másként a prózai szereplőknél sem az ORI-ban, Nagy Bandó András a saját műsorának szerkesztésére vehetett fel 12 ezer forintot.³⁷ Már a heavy metal zenekarokkal is megengedőbben bánt az ORI: 1987. december 2-án a BS-ben rendezett Pokolgép-koncertet mások mellett Pazdera György, az együttes basszusgitárosa hangosította 1200 forintért, amire a koncert előtt egy nappal az ORI-val kötött szerződést.³⁸ Ugyanebben a munkálatban vett részt Gellért Tibor hangmérnök, az Edda Művek³⁹ és a Rockwell korábbi gitárosa,⁴⁰ illetve Szolnoki Pál⁴¹ és Fehér Attila, a Varga Miklós Band gitárosa.⁴² Míg Pazdera Györgynek a szerződés szövege szerint kifejezetten a hangosítással kellett foglalkoznia, addig másik három társa és a Pokolgép együttes további tagjai Marshall-erősítőket, hangfalakat, valamint a dobos a saját dobfelszerelését kölcsönözte a fellépéshez, amiért fejenként 1200 forintot kaptak, kivéve a dobost, aki 2000 forintot kapott.⁴³

Ehhez hasonló módszert alkalmaztak Dobos Attilával, aki 1987. január–februári koncertjeire az ORI-nak kölcsönözte a saját mikrofonjait, a keverőasztalt, a végerősítőt és a visszhangosító berendezést, amiért előadásonként 4500 forintot kapott az ORI-tól.⁴⁴ Patkó Bélának, azaz Kikinek, az Első Emelet énekesének pedig az ORI 1986. december 27-i szerződéssel előadásonként 2500 forintot fizetett az URH-mikrofonjáért, amelyet szintén a saját műsoraikban használt.⁴⁵ Összehasonlításképpen: egy Yamaha dobkomputer kölcsönzéséért ugyanebben az évben Molnár Eriknek a C. C. Catch koncertre (!) mindössze 850 forintot fizetett az ORI naponta.⁴⁶ Fonyódi Péter, az akkor már nem létező Corvina együttes dobosa⁴⁷ is kölcsönzött az ORI-nak felesége, Esztergályos Cecília 1987. január 8-i hévízi koncertjéhez műszaki berendezéseket,⁴⁸ míg Galambos Lajos a fővárosi Nagyszombat utcai áruházban rendezett Skálaműsorainak hangosításáért 1500 forintot kapott előadásonként.⁴⁹ Ezekkel a bűjtatott, „ráadásként”

³³ Uo. 2733.

³⁴ Uo. 4. d. 422.

³⁵ Uo. 6. d. 5446–5448.

³⁶ Uo. 4391.

³⁷ Uo. 7. d. 6141.

³⁸ Uo. 6563.

³⁹ Az Edda Művek történetéről lásd: Riskó Géza: *Edda Művek – Miskolc*. Budapest, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1984, Pataky Attila – Karizs Tamás: *Edda Művek – „Mi vagyunk a rock...”* Budajenő, Szerzői kiadás, 2016.

⁴⁰ MNL OL XXVI–I–67 7. d. 6564.

⁴¹ Uo. 6565.

⁴² Uo. 6566.

⁴³ Uo. 6567–6569.

⁴⁴ Uo. 4. d. 467. Hogy mennyit változott a világ, jól példázza, hogy hasonló tevékenységéért Németh Lehelt 1963-ban az ORI fél évre eltiltotta a színpadtól, mert előadásonként 150 forintért kölcsönözte saját mikrofonját a produkcióhoz.

⁴⁵ Uo. 7. d. 6508.

⁴⁶ Uo. 5. d. 2460.

⁴⁷ Fonyódi Péter volt az első történeti szemléletű, néhány korabeli dokumentumot is felvillantó megközelítés a hazai rocktörténetírásban. Fonyódi Péter: *Beatkorszak a pártállamban, 1963–1973*. Budapest, XX. Század Intézet, 2003.

⁴⁸ MNL OL XXVI–I–67 4. d. 70.

⁴⁹ Uo. 5. d. 2772. Az irat VIII. kerületet ír, ám Nagyszombat utca csak a III. és a XVIII. kerületben volt akkoriban.

adott fizetésekkel igyekezett az ORI megtartani maga mellett a művészeit, akik ekkoriban már egyre inkább a magánszervezésű fellépések irányába mozdultak el.

A RENDSZERVÁLTÁS HOZADÉKA: AZ ORI MEGSZÜNTETÉSE

A változások szelét jól érzékelteti, hogy az ORI tehetetlenségét, illetve a helyi programok silány-ságát látva több megyei szervezet kérelmet nyújtott be már 1987-ben a művelődési tárcához, hogy rendezhessen programokat hivatalos állami engedéllyel. Erre példa a siófoki Dél-Balaton Kulturális Központ és a nyíregyházi Váci Mihály Megyei és Városi Művelődési Központ. Utóbbi különösebb akadály nélkül megkapta az engedélyt Pusztai Ferenc miniszter-helytettől,⁵⁰ előbbi kérelméhez pedig szintén pozitívan álltak hozzá, csak azért húzódott az ügy, mert több megyére is meg szeretnék volna szerezni az állami beleegyezést a Balaton kiterjedtsége miatt, ezért az engedély megadása előtt kikérték a másik két megye (Zala és Veszprém) véleményét.⁵¹ A Váci Mihály Megyei és Városi Művelődési Központ 1987-ben megküldte a minisztériumba programját, amelyben többek között a KFT, a Dolly Roll, az Edda Művek és a 100 Folk Celsius együttesek koncertjei szerepeltek.⁵²

A változásokat jelzi az is, hogy a művelődési miniszter a 9/1988. IV. 1./ M.M számú rendeletével⁵³

hatályon kívül helyezte az addigi díjazás alapjául szolgáló 1958-as művelődésügyi miniszteri utasítást, s ennek értelmében a zenészek és menedzsmentjeik szabad kezet kaptak, az együttesek jogi képviselői pedig esetenként állapodhattak meg a rendező szervekkel. A zenészek által felszabadulásnak megélt „gázsiszabadság” azt jelentette, hogy megszűntek a kőbe vésett, de addigra már szinte tarthatatlanná vált ORI-bérkategóriák, ami jót tett a zenei piacnak, mert annak minden résztvevője tisztában volt azzal, hogy kinek mennyit ér a produkciója, viszont innentől kezdve a fellépti díjak árszínvonalában volt egyfajta mozgástér, mindig alkalmazkodva a helyi lehetőségekhez. Kemény Győző, a Bojtorján együttes vezetője úgy emlékezik, hogy volt, ahol engedtek az árból, de olyan is volt, ahol többet is elkérhettek, amit a piacgazdaság előszeleként értékelte.⁵⁴ Szintén 1988-ban megváltoztak a művelődési házakra vonatkozó adójogszabályok is, amelyek viszont megnehezítették a koncertszervezést, mert fokozatosan egyre többet kellett fizetnie a felléptető helyszíneknek az állam felé.⁵⁵

Miután a koncertszervezés 1988 közepétől nemcsak anyagi, de fokozatosan ideológiai szempontból is szabadabb légkörben zajlott, sor kerülhetett néhány olyan koncertre, amelyek tematikája elütött az addig megszokottól, és előrevetítette a változásokat, vagy már éppen a

változások közepette zajlottak, sőt azokra reflektáltak. Az ORI ezekben már vagy csak nagyon kis energiabefektetéssel, illetve közvetve, egykori munkatársai révén vett részt, vagy egyáltalán nem folyt bele a szervezési munkálatokba. 1988. szeptember 6-án a Népstadionban az *Emberi és Polgári Jogok Egyetemes Nyilatkozata* elfogadásának negyvenedik évfordulója alkalmából zsúfolásig telt házban koncertet tartottak. Az eseményen a szenegáli Youssou N' Dour, az éppen első nagylemezét ünneplő Tracy Chapman, valamint Peter Gabriel, Sting, Bruce Springsteen, illetve Bródy János és Hobo lépett fel. A megmozdulás politikai súlyát bizonyítja, hogy az MSZMP PB tagja, a KB-titkára, Berecz János volt a fővédnöke, aki ez alkalomból hivatalosan találkozott Bródyval.⁵⁶ Az úgynevezett *Cél* koncertet az Erdélyből Magyarországra települt fiatalok továbbtanulásának megsegítésére szervezték 1989. szeptember 30-án a BS-ben. Az East együttes itt játszotta el először ekkora tömeg, 12 ezer ember előtt a rendszerváltás egyik emblematikus dalává vált 1956 című számát, amelyet egy ország ismerhetett meg ezt megelőzően három héttel, amikor a dal videoklipjét 1989. szeptember 10-én, az osztrák–magyar határnyitás apropóján leadta a Magyar Televízió *A Hét* című műsorban.

1990. február 24-én az Olimpiai Csarnokban a Ceaușescu-házaspár kivégzése fölött érzett

⁵⁰ A Művelődési Minisztérium Közművelődési Főosztályának iratai. MNL OL XIX-I-9-dd 39. d. 67067/1987.

⁵¹ Uo. 67222/1987.

⁵² Uo. 67858/1987.

⁵³ *Magyar Közlöny*, 1988.05.01. 513–515.

⁵⁴ Kemény Győző, a Bojtorján együttes vezetőjének személyes közlése (2018. január 5.).

⁵⁵ A. N.: Bojtorján: előttük a múlt. *Népszabadság*, 1988. 08. 06. 18–19.

⁵⁶ Koncert: Human Rights Now! 1988. 09. 06., Népstadion. https://sting.blog.hu/2010/06/20/koncert_human_rights_now_1988_09_06_nepstadion (Utolsó letöltés: 2020. 10. 09.).

eufóriát egy koncerttel juttatták kifejezésre a szervezők és a zenészek. A Drakula Fesztiválra szóló belépőjegyeket a véreskezű román diktátor vámpírfogú arcképével díszítették, s a beengedésre váró többezres tömeg már félelem nélkül skandálhatta egy emberként a „Ruszkik haza!” akkorra már jól bejáratott rigmusát. A megmozduláson, talán a téma brutalitása miatt is, inkább a keményrock zenekarok és metalbandák léptek fel: a Beatrice, Deák Bill Gyula, a Lord, a Moby Dick, az Ossian, a Sing Sing és a Szekeres Tamás Project.⁵⁷ (Ugyanezen és a rákövetkező napon a Bikini együttes adott két legendás koncertet Temesváron,⁵⁸ az első erdélyi fellépő pedig a Hobo Blues Band volt 1990. január 29-én, Aradon.)⁵⁹

A rendszerváltás hevületétől indítva immáron Nagy Feró szervezte meg a *Rendszerzáró házibulit* az első szabad parlamenti választások előestéjén, ugyanakkor a rossz emlékű Tanácsköztársaság évfordulóján, 1990. március 21-én az úgynevezett kis Sportcsarnokban. Itt szintén a Beatrice kultikussá vált számát, az *Azok a boldog szép napok* erre az alkalomra aktualizált szövegű változatát énekelte a közönség ovációja közepette a feltörekvő új politikugeneráció,

A Hobo Blues Band – P. Mobillal közös – koncertje 1981. április 6-án, Tiszaligeten. Előbbi együttes volt az első magyar zenekar, amely a romániai forradalom után fellépett Erdélyben. Fotó: FORTEPAN / Gábor Viktor, 194661-es számú fotó

Orbán Viktor, Szájer József, Fodor Gábor és Szelényi Zsuzsa a Fidesz képviselőjében, valamint D. Nagy Lajos, Kovács Ákos, Nagy Feró, Pataky Attila, Vikidál Gyula és Vincze Lilla.⁶⁰ A folyamat betetőzéseként, a szovjet katonák búcsúztatása alkalmából az Aurora együttes slágeréből átvett *Viszlát, Iván!* címmel 1991. június 28–30-án megrendezték az óbudai Hajógyári-szigeten és a Felvonulási téren az I. Kelet-európai Rockfesztivált, amely három napig tartott, és szinte a teljes magyar pop-rock zenei élvonal szerepelt rajta. Ezzel időben párhuzamosan rendezték meg a *Budapesti Búcsút* 1991. június 30-án a Tabánban, az elnevezés a szovjet csapatok kivonulására utalt. Rocktörténeti

kuriózum, hogy az 1993-ban elhunyt Frank Zappa életében legutoljára a magyar fővárosban, ezen a rendezvényen muzsikált közönség előtt úgy, hogy már tisztában volt halálos betegségével.⁶¹

Az ORI kezéből tehát kicsúszott a gyeplő, ezzel együtt nem menekültek meg az erkölcsi összeomlás elől sem. A folyamatos pénzügyi manipulációkkal való gyanúsítások közrejátszhattak abban, hogy Bulányi László ORI-igazgató 1988. november 4-én öngyilkos lett.⁶² A *Magyar Nemzet* 1989. január 17-i számában a 7. oldalon Borenich Péter *Az ORI fizeti a Maxim takarítónőjét* című cikkében az ORI körül kialakult anyagi

⁵⁷ <https://www.setlist.fm/festival/1990/drakula-fesztival-1990-63d7baab.html> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 09.).

⁵⁸ Németh Alajos, a Bikini együttes vezetőjének személyes közlése (2020. 03. 09.).

⁵⁹ Lehoczky Attila: A kisebbségek szerepe az 1989-es forradalomban és az azt követő önszerveződésekből. Arad példája. In: *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Szerk. Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2014, 68.

⁶⁰ A felvételt lásd: FIDESZ – Rendszerzáró házibuli. https://www.youtube.com/watch?v=R6VK_VVsBFI (Utolsó letöltés: 2020. 10. 09.).

⁶¹ Takács Róbert: Az oroszokat „haza kellett küldeni”? *Tényleg.com*, 2019. 05. 14. <https://tenyleg.com/2019/05/14/az-oroszokat-haza-kellett-kuldeni/> (Utolsó letöltés: 2020. 11. 09.).

⁶² Bulányi László öngyilkosságát a kommunista titkosszolgálatral való szoros kapcsolatával hozza összefüggésbe a mai napig a zenész szakma. Közmondásos, hogy ujján volt egy olyan pecsétgyűrű, amelyről előszeretettel hangoztatta, hogy mérge van benne, és alkalomadtán annak tartalmát kiüríti. Szőnyi Tamás: *Nyilván tartottak – Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest, Magyar Narancs – Tihany Rév, 2005, 645.

Az Omega – LGT – Beatrice siófoki koncertjére érkező fiatalok, 1980-ban.
Fotó: FORTEPAN / Urbán Tamás, 125261-es számú fotó.

visszásságokat taglalta.⁶³ Mint írta, a pártállami államberendezkedésnek megfelelően az ORI üzleti visszaéléseit a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság (KNEB) 1988. október 24. és december 5. között megvizsgálta, amelynek során megállapította, hogy a szervezet gazdálkodásában a legcsekélyebb jeleit sem tapasztalták a takarékoságnak. Az ORI zavaros ügyeiről többek között cikkezett a *Népszabadság* 1989. január 26-i és január 28-i száma, megemlítve, hogy a szokatlanul magas honoráriumú művészek és szerkesztők ennél nagyságrenddel nagyobb bevételt termeltek a korábban állami monopolhelyzetben lévő intézménynek. A vizsgálat során azonban nemcsak az került napvilágra, hogy a kommunizmus általános egyenlőségének elvét meghazudtolóan nagy összegeket fizettek ki a fellépőknek és szerkesztőknek, hanem az is, hogy sokszor valóban nemcsak etikátlanul, hanem törvénybe ütközően is jártak el. Például az ORI és

az OKISZ Labor 1987-es közös rendezésű szilveszteri rendezvényén fiktív számlákkal fedték el a valós bevételt, más alkalmakkor – az adózást megkerülendő – nyugdíjasok nevére utalták a pénzt, megint máskor a művészek hozzátartozóit szerkesztőként tüntették fel, holott gyakorlati munkájuk nem, vagy csak alig volt a produkciókban.⁶⁴

A KNEB-vizsgálat sajtóban közölt végkövetkeztetése szerint a társadalmi vagyon hűtlen kezeléséről volt szó. A KNEB vizsgálatára 1989. január 10-én Gál Iván sebtében kinevezett ORI-igazgató reagált, amelyben többnyire a vállalat becsületét védte. Hangoztatta, hogy a művészek gázsiját már nem kötötték jogszabályok, ugyanakkor a szabálytalanul felvett előlegeket, csakúgy, mint az utalványozások szabálytalanságait, elismerte. Az eseményekből következően az ORI élére 1989 tavaszán Gödöllői Lajost nevezték ki miniszteri biztosnak, aki 1990

májusában már mint igazgató írta alá az ORI hivatalos leveleit. Mintegy utolsó utáni felvonásként a *Művelődési Közlönyben* egy szűkszavú közlemény erejéig megjelent az ORI 1991. június 30-i megszüntetéséről szóló tájékoztató az immáron Művelődési és Köznevelési Minisztériumnak átkeresztelt tárca Közművelődési Főosztálya részéről, 37.355/1991-es iktatási szám alatt.⁶⁵ Mivel az ORI tevékenysége fokozatosan épült le már a nyolcvanas évek közepétől – ami egyenes arányosságban egyre gyorsuló ütemben és látványosan folytatódott a rendszer-váltáshoz közeledve – a könnyűzenés társadalomnak jóformán fel sem tűnt, hogy megszűnt a szervezet, hiszen ők akkor már magánkézben lévő – a mai viszonyokhoz képest többé-kevésbé kezdetleges módon működő, gombamódra szaporodó, de sok esetben ugyanilyen gyorsan meg is szűnő – menedzsmentek irányításai szerint működtek. A művelődési tárca Közművelődési Főosztályának tájékoztatójából kiderül, hogy az ORI egészen 1991 februárjáig adott ki ideiglenes és állandó működési engedélyeket, amit azzal összefüggésben említettek meg, hogy ha a zenészeknek és énekeseknek, továbbá a parodistáknak, a konferansziéknak, a zongorakísérőknek és a „játékvezetőknek” bármilyen további hivatalos ügyből kifolyólag dolguk lenne ezekkel az okiratokkal, akkor a VI. kerület Gorkij fasor 38. szám alatt lévő Országos Szórakoztatózenei Központhoz fordulhatnak.

⁶³ Borenich Péter: Az ORI fizeti a Maxim takarítónőjét. *Magyar Nemzet*, 1989. 01. 17. 7. Az ORI-botrány végigsöpört a magyar sajtón: Gyűrűzik az ORI-botrány. További vizsgálatot sürget a népi ellenőrzés. *Magyar Hírlap*, 1989. 01. 26. 6.; Gyűrűzik az ORI-botrány. Két interjú – egyben. Szót kap a minisztérium. *Magyar Nemzet*, 1989. 01. 21. 9.; M. M. L.: Fő a bizalom. *Népszabadság*, 1989. 01. 25. 6.; Jogtalan haszon, okirat-hamisítás... KNEB-sajtótájékoztató az ORI-botrányról. *Népszabadság*, 1989. 01. 26. 8.; Árkus József: Kiborítva. *Népszabadság*, 1989. 01. 28. 12.; Tamás Menyhért: ORIás(z)ok. *Népszava*, 1989. 01. 18. 6.; 168 óra (Magyar Rádió), 1989. 01. 08.

⁶⁴ Borenich i. m. 1989, 7.

⁶⁵ *Művelődési Közlöny*, 1991. 11. 12. 1151.

Máthé Áron

A kádárista nemzetfogalom: egy történész–vita tanulságai

Kádár János Csémi Lajoshoz, az egyik karhatalmi ezred parancsnokához intézett elismerő szavait – melyek az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésének időszakában (egészen pontosan a Nyugati pályaudvarnál lezajlott sikeres provokációt követően) hangzottak el – sokszor szokták idézni. Ezúttal azonban nem a megtorlás vonatkozásaira, hanem egy ennél mélyebb jelentésrétegre szeretnék utalni. Ha ugyanis szavak mélyére tekintünk, azok fontos megállapításokra juttathatnak bennünket. „Csémi elvtárs, maguk talán nem is tudják, hogy december 6-án mit csináltak. Maguk csak annyit tudnak, hogy teljesítették a kötelességüket, szétverték a fölvonuló ellenforradalmárokat. Ez így igaz. De ennél jóval többet tettek. Alapjaiban megmutatták a magyar fegyveres erők erejét, a karhatalom erejét. A tevékenységük után, akik golyóval a lábukban vagy összetört orrcsonttal mentek haza, nem az oroszokat szidták, hanem a magyarokat. Ennek megfelelően a magyar karhatalmisták december 6-án a nacionalizmus lába alól húzták ki a talajt. Lehet, hogy maguk még nem értik, talán mások sem, de mi már értjük.”¹

Ez tehát az első kulcsidézet, amely a témánk megértéséhez vezet

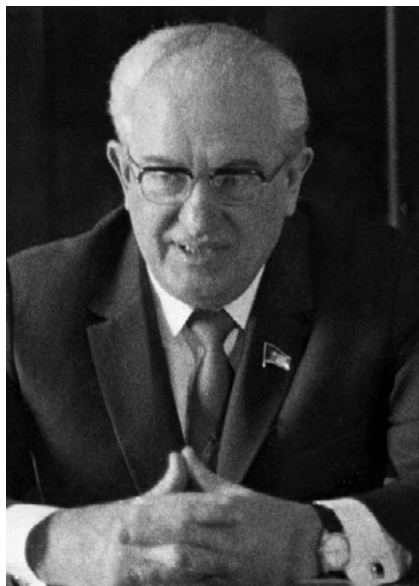
minket. Miről beszél itt Kádár? Arról a felismerésről, hogy 1956 nem egyszerűen forradalom volt, hanem alapvetően egy nemzeti szabadságharc. Ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni. Vagyis 1956 egyértelműen a szovjet hatalmi rendszerből való kiszakadásért és a magyar nemzeti szuverenitás helyreállításáért vívott függetlenségi küzdelem volt. Tito marsall november 11-én az isztriai pártaktíván a maga kétkulacos módján ezt világosan ki is fejezte: „Látható, hogy milyen szörnyű ellenállásra képes egy nép, még ha kell, pusztá kézzel is, ha a szabadság és a függetlenség kivívása a célja. Már az sem érdekli, hogy milyen függetlenségért harcol, hogy az országba visszajön a burzsoázia és visszaáll a régi reakciós rendszer, csak hogy kivívja nemzeti függetlenségét.”²

Ehhez járult hozzá még egy alapvető probléma, mely 1956 után hatványozottan jelentkezett. Egy kicsit nagyobb lélegzetvétel erejéig adjuk át a szót Andropov elvtársnak, aki a Szovjetunió Magyarországra akkreditált nagykövete volt a forradalom időszakában és a megtorlás elején: „Az ellenforradalmi agitáció hatására, amely a régi Rákosi–Gerő-vezetésnek a nemzeti politikában elkövetett hibáit, valamint a szovjet–magyar

kulturális kapcsolatok szervezésében meglévő hiányosságokat is igyekszik kihasználni, az ország lakosságának jelentős részében a nemzeti érzések még mindig szerfölött kiélezett állapotban vannak. [...] A magyar nép körében széles körben népszerű a Kossuth-címer szimbolikája, amelynek értelmében »Nagy-Magyarország« magában kell, hogy foglalja a jelenleg Romániához, Csehszlovákiához és Jugoszláviához tartozó földeket. Erősen propagálják a háromszínű zászlót és Szent István koronáját mint a magyar nép szimbólumait és relikviáit. A reakciós propaganda saját céljai érdekében igyekszik felhasználni az 1848–1849-es »felszabadító időszak« magyar antifeudális forradalmának régi magyar nemzeti hagyományait, Petőfi verseit, Kossuth és a forradalom más résztvevőinek kijelentéseit. [...] A munkásság nacionalista érzelmű részének nyomására a kormány nemzeti ünneppé nyilvánította március 15-ét (ekkor kezdődött az 1848-as forradalom). A lakosság újra énekelni kezdte a vallásos és nacionalista színezetű magyar himnuszt Kölcsey szövegével (eddig a himnuszt szöveg nélkül játszották). A nacionalista érzelmek jelentős mértékben Magyarország szomszédai, Románia és Csehszlovákia ellen

¹ *Visszaemlékezések, 1956.* Szerk. Berecz János. Budapest, Zrínyi, 1986, 265.

² Idézi: Farkas Lajos: A titkos brioni találkozó. *Rubicon*, 2016/10–11, 161.

Jurij Vlagyimirovics Andropov (1914–1984) budapesti szovjet követ. 1957. január 31-ei jelentésében így fogalmazott: „A nacionalista érzelmek jelentős mértékben Magyarország szomszédai, Románia és Csehszlovákia ellen irányulnak. De ezen érzelmek fő, meghatározó momentuma a szovjetellenes irányultságuk.”
Fotó: Wikimedia Commons / RIA Novosti archive, Eduard Pesov, 101740-es számú fotó

irányulnak. De ezen érzelmek fő, meghatározó momentuma a szovjetellenes irányultságuk.”³

A forradalom utáni helyzetben írt, 1957. január 31-i, Hruscsovnak címzett Andropov-jelentésben már szinte minden, ami a magyar nemzeti összetartozást jelképezi, gyanús, illetve a szovjetellenesség bizonyítéka. Andropov annyiban tévedett – sőt, arra is gyanakodhatunk, hogy nem

mondott igazat –, hogy 1956-ban egészen biztosan nem bukkant fel semmiféle irredenta jelszó vagy programpont. Az ő kommunista világképében azonban a magyar szuverenitási törekvések ezzel logikusan kapcsolódtak össze. A „magyar” itt tehát a „békebontóval” volt egyenlő.

Mindez nemcsak az 56-os forradalomra vezethető vissza, hanem annál jócskán korábban, hiszen Molotov külügyi népbiztos már 1943-ban leszögezte brit tárgyalópartnereinek: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott [...], a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben *a magyar népnek is viselnie kell* [Kiemelés tőlem – M. Á.]”⁴ Edvard Benešnek pedig Molotov csak annyit jegyzett meg: „A magyarokat is meg kell büntetni.”⁵ Nehezen képzelhető el, hogy a Sztálin szócsövének tekinthető Molotov saját kútfőből beszélt volna. Tizenhárom évvel később Hruscsov pedig ezt megerősítette Titonak: „Magyarország a Nyugat szövetségeseként kétszer viselt hadat Oroszország ellen, s ezért a szovjet hadsereg hangulata magyarelles, mivel Magyarország megint a Nyugattal akar szövetkezni.”⁶

A második világháború után kialakuló rendben tehát Magyarország nem egyszerűen csatlós állammá vált, hanem „ellenséges csatlóssá”. Rákosi szállóigévé vált szavait kifordítva használva olyanná, ami esetleg nem bástya, hanem rés a béketábor frontján. Ezért a magyar nemzetfogalommal szemben szándékoztak felépíteni a szocializmust, hiszen a második világháború után helyreállított határok ismét csak Magyarország rovására rendezték Délkelet-Európa rendjét. Ami „magyar” volt, az fasisztának számított – nem véletlenül panaszkodott Rákosi Mátyás is, hogy neki kilencmillió fasisztával kell építenie a szocializmust.⁷ A magyarságnak tehát nemzeti csoportidentitás szempontjából a szocializmus és a szovjet uralom nemhogy semmit nem kínált, de inkább ezek ellenében munkálkodott. Mindezt már Nagy Imre is felismerte snagovi tépelődéseiben: „A népek és országok a szocializmust is csak úgy hajlandók elfogadni, ha az biztosítja vagy meghozza nemzeti függetlenségüket, szuverenitásukat, egyenjogúságukat. A magyar tragédiának az a lényege, hogy a szocializmus és a nemzeti függetlenség eszméje szembeke-rültek egymással.”⁸

³ Jurij Andropovnak, a Szovjetunió magyarországi nagykövetének jelentése Nyikita Hruscsovnak, az SZKP KB első titkárának és Dmitrij Sepilov külügyminiszternek az 1956-os forradalom után Magyarországon kialakult kulturális helyzetről és a szovjet-magyar kulturális kapcsolatok erősítésének szükségességéről (Budapest, 1957. január 31.). In: *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika a hruscsovi korszakban*. Szerk. Babus Antal – Müller Gabriella – Seres Attila. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019, 358.

⁴ V. Molotovnak a Szovjetunió külügyi népbiztosának levele Sir A. C. Kerrhez, a moszkvai brit nagykövethoz. In: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Szerk. Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1978, 159.

⁵ Az 1943. decemberi Beneš–Sztálin–Molotov megbeszélés dokumentumai. Fordította és sajtó alá rendezte: Gulyás László. Szeged, JATE Történelem Diákkör, 1993, 18.

⁶ *Top Secret – Magyar–jugoszláv kapcsolatok – 1956. Dokumentumok*. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Kiss József – Ripp Zoltán – Vida István. Budapest, MTA Jelenkorkutató Bizottság, 1995, 156.

⁷ „Eltársak, Önöknek könnyű a dolguk – de nekem kilencmillió fasisztával kell a szocializmust felépítenem.” Idézi: Kodolányi Gyula: „Kilencmillió fasisztával”. A magyar forradalom szellemisége és gyökerei. *Magyar Szemle*, 2017/1–2, [6–24.] 7.

⁸ Idézi: Rainer M. János: Nagy Imre külpolitikai nézetei. Nemzeti függetlenség, semlegesség és dunavölgyi együttműködés. *Társadalmi Szemle*, 1998/6, [104–117.] 116.

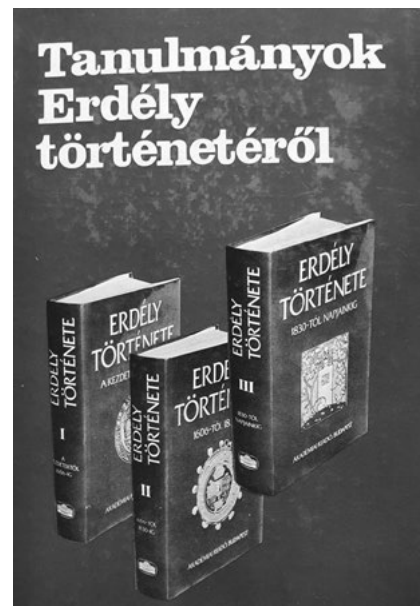
Azt mondhatjuk tehát, hogy a szovjetek közép-európai történelmi galaxisában Magyarországnak a csatlós államok között is a másodrendű, „másodosztályú” csatlós szerepe jutott. Ezt hívják a baloldali történeti műhelyekben „antinationalista nemzetépítésnek”.⁹ Fából vaskarikát azonban nem lehet csinálni, ahogyan az „antinationalista nemzetépítésnek” is a közösség amortizációja lett a következménye.

Ez az alárendeltség az első időkben nemcsak a „nagy testvérrel”, a Szovjetunióval, hanem érdekes módon a románokkal szemben is megnyilvánult. Hosszabb kifejtést igényelne, és nem is tartozik jelen témánkhoz annak a román stratégiai törekvéseknek a felvázolása, amelyben Magyarország, általában a magyarok és a magyar nemzeti eszme a főellenség, s amelynek a rovására kell megvalósítani a román nemzeti kiteljesedést. Azt a folyamatot is csak említeni tudjuk, melynek keretében a román kommunisták mindenáron biztosítani igyekeztek Erdélyt, mert ott motoszkált a fejükben nemcsak az, amikor 1944 őszén–1945 telén Észak-Erdély négy hónapig tartó balos különúton járt,¹⁰ hanem az 1940-es esztendő különálló Erdélyre vonatkozó szovjet tervei is kísértették őket.¹¹ Végül arra is csak utalni szeretnék, hogy 1956 után a román Securitate

Wilhelm Einhorn¹² vezetésével több száz munkatársat küldött magyar földre, hogy segítse a belső reakció elleni elhárítás újjáépítését. Nem lehetnek kétségeink afelől, hogy ez mit jelentett valójában.

Lassanként elérünk a fő témánkhoz, már csak arra a folyamatra kell kitérni, amely Romániában végül is a szocialista abszurdból a nacionalkommunista szürrealitásba vezetett. Itt Ceaușescu politikai-gazdasági irányvonalára gondolok, amely az 1970-es évektől kezdve nemcsak befelé eredményezett teljes gazdasági leépülést, hanem a magyarok történelmi bűnbakká tételével még az ügyben teljesen botfűlő MSZMP legfelső vezető szerveit (PB, KB) is arra készítette, hogy foglalkozzanak a kérdéssel, sőt, hogy állást foglaljanak a határon túliak ügyében. Az élesedő romániai magyarellenes kampányra, pontosabban annak történeti vetületére választ adni a Magyar Tudományos Akadémia vállalkozott. Ez lett az egy évtizedig tartó monumentális munka, a háromkötetes *Erdély története* című könyv.¹³

1987-ben, nem sokkal a grandiózus mű megjelenése után szakmai konferenciát tartottak a kötetéről, amelynek anyagát közre is adták. 33 előadást, illetve hozzászólást szerkesztettek egybe. A névsorban a későszocializmus

A debreceni konferencia anyagát közreadó könyv címlapja

korszakának legnagyobb magyar történészeit láthatjuk: Pach Zsigmond Pál, Kristó Gyula, Kubinyi András, Benda Kálmán, Perjés Géza, Szabad György, L. Nagy Zsuzsa, Korom Mihály, R. Várkonyi Ágnes és természetesen Köpeczi Béla. Mások – például Fülöp Mihály vagy Raffay Ernő – még nem érték pályájuk delelőjére. Most mindössze három, eszmei mondanivalóval bíró előadást fogok idézni, ugyanis a többiek megmaradtak a szigorúan szakmai-tudományos mondanivalónál.

A legveretesebb kommunista elkötelezettségű történészek, Pach Zsigmond Pál és Korom Mihály vállalták a feladatot, hogy az úgymond „valódi” marxizmus alapján kritizálják a

⁹ Lásd például Földes György: Ívek és töréspontok Kádár János politikai pályáján. In: Uő: *Ívek és töréspontok. Gazdaság, politika, ideológia 1945 után*. Budapest, Napvilág, 2018, [194–210.] 205–206.

¹⁰ *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. Szerk. Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor. Kolozsvár–Csíkszereda, Erdélyi Múzeum Egyesület – Pro-Print Könyvkiadó, 2003, 19–33.

¹¹ A kérdéstről bővebben lásd: Zeidler Miklós – L. Balogh Béni: Az „Erdély-kérdés” a magyar–szovjet külkapcsolatokban. 2000, 2002/4, 41–53. <http://ketezer.hu/2002/04/az-erdely-kerdes-a-magyar-szovjet-kulkapcsolatokban/> (Utolsó letöltés: 2020. 11. 13.)

¹² Wilhelm Einhorn (Einhorn Vilmos, 1911–?): erdélyi magyar-zsidó származású állambiztonsági tiszt. Harcolt a spanyol polgárháborúban, majd a Szovjetunióban élt. 1944 előtt az NKVD tisztje, 1945 és 1948 között a kolozsvári rendőrkapitányság politikai részlegének főfelügyelője volt. 1948-tól a Népvédelmi Hatóság titkárságának igazgatója, 1951-től a Securitate elhárító osztályának helyettes vezetője volt. Ebben a minőségében diplomáciai fedőállással került 1956 végén Budapestre.

¹³ *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig; II. 1606-tól 1830-ig; III. 1830-tól napjainkig*. Szerk. Köpeczi Béla. Budapest, Akadémiai, 1986.

A „román hősi emlékmű” felavatása 1958-ban, a debreceni Bocskai téren. „Tudja-e a magyar közvélemény, hogy a román hadsereg sok-sok ezer főt vesztett Magyarország felszabadításáért? Önszembesülő identitásra van szükség.” (Irinyi Károly hozzászólása). Fotó: FORTEPAN / Zsivkov Anita – Koós Árpád adományozó, Kocsis András fényképei, 101149-es számú fotó

román sovinszta, Ceaușescu-féle nacionálkommunista ámokfutást. Előbbi leszögezte: „mi, mai magyar marxista történészek szót emelünk mindenfajta nacionalizmus ellen”.¹⁴ A nacionalizmust abban az értelemben használta, amely „szerint az egyik nép a saját boldogulását csak a másik nép rovására és sérelmére látja megvalósíthatónak”.¹⁵ Ezzel szemben áll a hazafiság, s a románok, amit maguknál hazafiságnak könyvelnek el, azt másoknál nacionalizmusnak.

Korom tovább is ment, szerinte a marxizmus-leninizmus „az úgynevezett »történelmi jogokat« egyértelműen elveti. Ezen az alapon, vagyis a vélt vagy valóságos történelmi múlt jogán

sehol nem szabadna a marxizmus leple alatt mai birtoklási állapotot vagy igényt, és főleg nem nemzetiségi politikát folytatni.”¹⁶ Kitért arra is, hogy „a marxizmus-leninizmus helyes nemzetiségi politikájának a valóságos kiteljesedésére éppen a térségben lenne igen nagy szükség”.¹⁷

A nagy marxisták mellett a társutas pozíciójára ezúttal kiszemelt, egyébként jelentős munkásságú és nagy tekintélyű Irinyi Károly professzor szólalt meg. Előadásának már a címe is beszédes: *Tudatcsere kellene*. Ebben több fontos dolgot is megfogalmazott: „A magyar történettudomány '56 után jelentős és pozitív szerepet töltött be a közgondolkodás irányításában.

[...] '56 tanulságaként joggal tekintette veszélyesnek a nacionalizmust. De ma már tudjuk: országaink 1945 utáni történetében az én-személyiséget és a nemzet-személyiséget is védelmezni kellett, és nem alaptalanul. Tudományos és politikai szempontból egyaránt helyes volt a hungarocentrikus szemlélet meghaladása. Az antinacionalista koncepciónak jelentős érdemei voltak a magyar történettudomány megújításában. De: talán nem voltak teljesen indokoltanok azok a vélemények sem, amelyek korántsem nacionalista, hanem nemzeti oldalról bírálták ezt a koncepciót. [...] '56 után közömbösséget sugallt a nemzeti eszmével szemben ez az új szemlélet.”¹⁸ Felhívta arra is a figyelmet, hogy mindenkinek vállalnia kell a tájhoz, a néphez, az etnikumhoz, a közösséghez való szoros kötődést. Már csak azért is, vélte, mert a nemzeti-nemzetiségi kérdésben tanúsított indifferentizmus akár a nacionalizmus forrásává is válhat. Ámde ezt megelőzően még leszögezte: „Tudja-e a magyar közvélemény, hogy a román hadsereg sok-sok ezer főt vesztett Magyarország felszabadításáért? Önszembesülő identitásra van szükség.”¹⁹

Legvégül Köpeczi Béla, a konferencia tárgyát képező háromkötetes mű főszerkesztője zárta le az eszmecserét. Az akkori oktatásügyi miniszter kiemelte: „mindannyiunkat fűtött az a vágy, hogy szabaduljunk meg a nacionalista történetírás

¹⁴ Pach Zsigmond Pál: Miért írunk Erdély-történetet? In: *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10.* Szerk. Rácz István. Debrecen, Csokonai, 1988, [18–22.] 19.

¹⁵ Uo. 21.

¹⁶ Korom Mihály: A második bécsi döntéstől a fegyverszünetig. In: *Tanulmányok Erdély történetéről... i. m.* 1988, [167–180.] 167.

¹⁷ Uo. 168.

¹⁸ Irinyi Károly: *Tudatcsere kellene*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről... i. m.* 1988, [23–32.] 24.

¹⁹ Uo.

hagyományaitól”.²⁰ Köpeczi három dolgot szögezett le: 1. „Érdemes és szükséges a tudományos igazság mellett kiállni.” 2. A tudományos igazság mellett kiállítás segít abban, „hogyan olyan nemzeti tudatunk legyen, amely erősíteni tudja ennek az országnak a nemzeti kohézióját. Ez a nemzeti tudat talán keményebb, kritikusabb kell, hogy legyen, mint ahogy azt sokan nosztalgikus módon elképzelik.” 3. „A történésznek nagy emberi és nemzeti felelőssége van.”²¹

Nos, az kétségtelen, hogy az utóbbival teljes mértékben egyetérthetünk. De mi a helyzet a többivel? Milyen láttelepet adott ez a konferencia a magyar – ha úgy tetszik: magyarországi – történetírás állapotáról 1987-ben, gyakorlatilag a rendszerváltás, a diktatúra bukásának küszöbén?

Ennek a megértéséhez egy szociológiai vizsgálatot szeretnék az Olvasó figyelmébe ajánlani. 1983-ban hatszáz „értelmiségit” kérdeztek meg a nemzeti identitásukról. A vizsgálatban budapestiek, Budapest környékiek és pécsiek szerepeltek. A felmérést kérdőíves *survey* képezte, nem-reprezentatív mintavétellel. Elsősorban olyanokkal vették fel a kérdőíveket, akik vagy a tömegkommunikációban dolgoztak, vagy tanárok voltak. A kontrollcsoportot agrárértelmiségiek képezték. Az eredmények feldolgozása és közlése alaposan elhúzódt – talán a téma érzékenysége miatt is –, s csak

1986-ban jelent meg a Huszár Tibor szerkesztette *Magyar értelmiség a '80-as években* című tanulmánykötetben.²² A vizsgálat végül Csepeli György – később, a rendszerváltás után a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) politikusa – szavaival a „kettős kötéses magyar nemzeti identitás” mintáját mutatta ki, azt, hogy a magyarság egyszerre pozitívan és negatívan kötődik a saját történelméhez, amely az identitás legfontosabb építőanyagát jelenti. Csepeli néhány megállapítását szeretném idézni az eredményeket összegző tanulmányából. Az előfeltételre vonatkozóan leszögezte: „A nemzeti történelemre vonatkozó közlések befogadás-lélektani előfeltételeit elsősorban a politikai kultúra mikéntje határozza meg.”²³ Úgy tűnik, hogy a kutatástól függetlenül már volt egy koncepciója a helyes történelemszemléletet illetően, s ezt becsomagolta egy valóban fontos probléma tárgyalásába: „A kérdés valójában az, hogy mit vár a személy a nemzeti történelmétől: felmentést, önigazolást, felelősségelhárítást, sikert mindenáron vagy szenvedést, kétséget, felelősségtudatot, a jelen cselekvéseiben mérvadó mintát. Egy-egy nemzet történetírásának próbája, hogy miként képes szembenézni a közönség történelemmel szemben táplált elvárásaival, s mely alternatíva kielégítését vállalja fel. Ha nem hárulnak a történetírásra fölös ideológiai funkciók, s a jelen feszültségeit orvosolni

képtelen hatalomgyakorlók nem várják el a történettudománytól, hogy muníciót szállítsanak a társadalom múltbamenekítése végett, akkor nőnek a második alternatíva választásának esélyei.”²⁴ Csepeli szerint „összeállítható azoknak a köztudati elemeknek a listája, amelyek egységes rendbe kapaszkodva egy negatív, önmagával elégedetlen, »mazochista« magyar identitás meglétéről árulkodnak. Ám ezzel szemben létezik egy másik, a romantika kelléktárából örökölt, pozitívásra hangolt, apologikus nemzetkép is, ahol a negatív elemek mint a magyarságtól függetlenül ható objektív, illetve pusztán pszichológiai jellegű szubjektív tényezők jelentkeznek. Úgy gondolom, hogy e változatok minden nemzet önmagára vonatkozó képeiben előfordulnak, s megvitatásra csak az szorul, hogy mikor s milyen feltételek közepette jut egyik vagy másik túlsúlyra a társadalmi kommunikációban, s ölti magára a karakter, a mentalitás uniformisát. A kérdés csak az, hogy mit kezdünk az egymásnak ellentmondó történelmi-nemzeti információs irányok keltette feszültséggel.”²⁵ A szerző úgy látja, ha egy társadalom tagjai egyéni sikereiket és kudarcaikat átélhetik, kompetenciáikat kiélhetik, akkor nem fogják azt kivetíteni a nemzetre, vagyis lényegében feloldódik a kollektív sors. A nemzet Csepeli számára ugyanis nem „nyelvileg teremtet világ” és nem is közös sors, hanem mindössze szociológiai,

²⁰ Köpeczi Béla: A vita tanulságai. In: *Tanulmányok Erdély történetéről... i. m.* [251–258.] 252.

²¹ Uo. 256.

²² Csepeli György: „Kettős kötéses” nemzeti identitás. Értelmiségeik nemzeti identitása és attitűdjei. In: *A magyar értelmiség a '80-as években*. Szerk. Huszár Tibor. Budapest, Kossuth, 1986, 55–89.

²³ Uo. 70.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 86–87.

gazdasági és politikai struktúrák kerete.

Meg kívánom jegyezni, hogy a szóban forgó kutatás lebonyolítása után öt, és a publikálás után egy évvel írt tanulmányában Csepeli így fogalmazott: „a negatív értékelés prédájává lett maga a nemzeti kategória is, hiszen a dogmatikus marxizmus által lengetett »osztályharcos-hazafias« lobogó nem feledtethette a sötét vádat: Magyarország mint a nemzetiszocialista Németország »utolsó csatlósa«, a magyar nép feje felett ott feketéllett a »fasiszta nép« szörnyű, az igazságot féligazsággá torzító, ilyen megfogalmazásban tisztázhatatlan bélyege.”²⁶ Ebben a kérdésben, különösen is, ami a magyarok és szomszéd népek történelmszemléletének viszonyrendszerét illeti, mindössze Cseres Tibor *Vérbosszú Bácskában* című könyvéből szeretnék idézni: „kezdettől fogva azt reméltem, hogy az énáltalam szégyenkezve megírandó, megírt három kegyetlen nap [t. i. a *Hideg napok* – M. Á.] felmutatása után akad lelkiismeretes szerb író is, aki az 1944-es bácskai 45 nap véres bűneit műalkotásban megbánja népe nevében. Erre a bűnvalomásra azonban évtizedeken át hiába vártam, vártunk.”²⁷ Ez a helyzet – sajnos – azóta sem változott. Vagyis az önkritizáló versenybe, a dekonstruktivista történetírásba, eleddig rajtunk kívül más jelentkező nem akadt.

Vessük mindezt össze a kádári antinacionalizmussal, az „objektív” és „elfogulatlan”, valójában az önostorozást felmárgasztáló hivatalos történetírással! Így kirajzolódik előttünk a kép, amely a kádári világ történetírását jellemzi, amely komoly szerepet töltött be a magyar identitás és a nemzeti imázs alakításában.

Ezután mindössze néhány kérdést szeretnék feltenni. Vajon a „nacionalizmus” elleni harcról gondolkozva ma felmerül-e, hogy a fürdővízzel a gyerek kiöntése is megvalósult ennek keretében? Vajon az úgynevezett „tudományos igazság” és a „magyar igazság” közeledett-e egymáshoz az elmúlt három évtizedben?²⁸ És leginkább, vajon hol tartunk annak a megértésében, hogy a tudományos igénnyel felépült „antinacionalista paradigma” alapja nem az *objektív tudomány*, nem a nagybetűs *történelmi igazság*, még csak nem is a történészek igazságkeresése volt, hanem egyszerűen a csatlósállam politikai keretrendszeréből adódó feladat-cél összefüggés? Egy olyan keretrendszer, amelynek a vezetője – vagyis Kádár – több alkalommal nyíltan kimondta, hogy ismeri a problémát, de nem törődik vele. És azért nem, mert ahogyan 1964-ben a PB-ben elvtársai körében megjegyezte: a trianoni béke igazságtalanságain majd a kommunizmus fog segíteni.²⁹ Ma már tudjuk: nem segített, mert a „lenini nemzetiségi

normák” éppúgy nem érdekeltek senkit, mint manapság az „európai értékek”.

²⁶ Csepeli György: Negatív identitás Magyarországon. *Társadalomkutatás*, 1988/4, [27–38.] 32.

²⁷ Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Budapest, Magvető, 1991, 64.

²⁸ Csepeli idézett tanulmányában rámutatott egy fontos különbségre, ami el szokott sikkadni: „A történelem tudományos feldolgozása és megismerése ugyanis lényegileg összeegyeztethetetlen a jelenben élő ember társadalomra és történelemre vonatkozó tudásának törvényeivel. [...] Amikor egy nemzet tagja saját nemzete történelmével szembesül, nem kérhető számon tőle a tudományos megismerés módszere.” (Csepeli i. m. 1986, 69.) Vajon nem létezhet-e mégis közelítés? Vajon a „kettős kötéses” identitásból fakadó feszültséget, a múltunkhoz való kétarcú viszonyunkat nem ez az abszolúttá váló „akadémiai” és a „köznapi” tudás szétválása okozza?

²⁹ MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) OL (Országos Levéltár), 288. f. 5. cs. 324. ő.e., 15-b

Orosz Tímea

Magyar médiarendszerváltás a 20. századi amerikai és európai médiafejlődés tükrében

A demokratikus politikai rendszert működtető társadalmakban közszolgálati és kereskedelmi médiumok egyaránt helyet kapnak. Ezek kialakulásának sorrendje azonban tengeren innen és túl eltérően alakult.¹

A technikai fejlődés az információ terjesztésének új lehetőségeit nyitotta meg a 20. században. A rádióhullámok a vezeték nélküli sugárzással új médiumok megjelenését és elérhetőségét tette lehetővé, amelyek jogi státuszáról is gondoskodni kellett. A nyomtatott média mellett megjelenő rádiózás, majd néhány évtizeddel később a televíziózás új szabályozási területként jelentkezett, amely Európában és a tengerentúlon különböző koncepción nyugodott. Az európai államokban kezdetekben a közszolgálati alapon szerveződő, döntően központi forrásokból finanszírozott műsorszolgáltatás volt jellemző, míg az amerikai médiarendszer piaci elvű szisztémából indult, amely minimális

állami szerepvállalást tett lehetővé.

1.) NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Nagy-Britannia

Az európai típusú rendszer alapjai az Egyesült Királyságban alakultak ki. 1922-ben hat magánvállalat hozta létre a *British Broadcasting Companyt*, azaz a BBC-t,² amely a technikai fejlődés lehetőségeit kihasználva műsorszolgáltatási tevékenységbe fogott. Az évtized második felében azonban államosították a társaságot és nemzeti közintézményként működött tovább, a pártatlanság, a tárgyilagosság és a hiteles tájékoztatás követelményével.³ A politikától való függetlenséget a költségvetéstől való függetlenséggel is igyekeztek biztosítani, lévén, hogy kezdettől fogva az előfizetési díjakból finanszírozták a működési költségeket. A társaság kizárólagos műsorszolgáltatási jogosultságot kapott az államtól, és a valós társadalmi

igényekhez képest magasabb színvonalú műsorokkal igyekezett megfelelni az *education and elevation* elvének.⁴

A brit közszolgálat még évtizedekig harcolt monopóliuma megőrzéséért: e küzdelem magyarázza, hogy csak 1973-ban adták ki az első sugárzási engedélyt egy, a BBC-től független, magántulajdonú társaság számára. Ez volt az LBC, azaz a London Broadcasting Corporation, amely ugyan csak korlátozott vételkörzetű adót működtethetett, létrehozása mégis óriási lépés volt a brit elektronikus média történetében. Országos vételkörzetű kereskedelmi rádióadás azonban csak újabb évtizedekkel később, 1992-ben indult meg Nagy-Britannia területén.

Az 1981-ben elfogadott műsorszolgáltatási törvény szigorú közszolgálati követelményeket támasztott a kereskedelmi műsorszolgáltatókkal szemben, műsorkvótákkal és szerkesztési

¹ Koltay András: *A szólásszabadság alapvonalai – Magyar, angol, amerikai és európai összehasonlításban*. PhD értekezés. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2007; Hapman, Jane: *Comparative Media History*. Cambridge, Malden, Polity, 2005; Emery, Edwin: *The Press and America*. London – Tokyo – Sydney – Paris, Prentice-Hall. Inc., 2. ed., 1963, 651–669.; Wheeler, Mark: *Politics and the Mass Media*. Oxford-Cambridge (Massachusetts), 1997, 85–112.; Meyn, Hermann: *Massenmedien in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin, Edition Colloquium im Wissenschaftsverlag Volker Spiess GmbH, 1994, 241.; Gyuricza Péter: *Maradjanak velünk! Az RTL Klub és a TV2 története*. Budapest, Pont Jó Nekem Kft., 2016.

² Gosztonyi Gergely: A közszolgálati médiafelügyelet Európában és Magyarországon, 2003. *Jel-Kép*, 2003/4, [3–25.] 10.

³ Uo.

⁴ Klein Tamás: A médiaszabályozás történetéről. In: *A magyar és európai médiajog*. Szerk. Koltay András – Nyakas Levente. Budapest, Complex, 2012, [39–84.] 47. (Elektronikus könyv)

A BBC 1922-ben alakult, a '20-as évek második felében államosították, és nemzeti közintézményként működött tovább. Fotó: Flickr

követelményekkel igyekeztek keretek közé szorítani az adók piacorientált tevékenységét. Igaz, később az 1990-es médiareform mérsékelte a követelményeket, és szélesebb teret engedélyezett a kereskedelmi adóknak – remélve, hogy az élesedő verseny törvényi előírások hiányában is biztosítani fogja a polgárok számára a színvonalas műsorszolgáltatást.

Az 1990-es években a helyi érdekeltiségű közösségi műsorszolgáltatók megjelenésével alakult ki végül a *hárompillérű brit médiarendszer*, amelynek része volt a továbbra is szigorú közszolgálati követelményeknek eleget tenni kívánó BBC, a piacorientált, inkább szórakoztató tartalmakra koncentráló kereskedelmi média, illetve a bizonyos területi, etnikai és kulturális csoportok igényeit kiszolgálni kívánó közösségi műsorszolgáltatók. Ez a modell

volt az, amelyhez később Európa többi országa is csatlakozott.⁵

Az Amerikai Egyesült Államok

Az *amerikai rendszerben* a brit modellől eltérően az elektronikus média az állam közreműködése nélkül, magánkézben lévő csatornákkal kezdődött, és csak több évtized elteltével, 1967-ben⁶ került sor arra, hogy az USA szövetségi kormánya olyan csatorna létrehozásáról döntsön, amely közszolgálati tartalom közvetítésére koncentrál.⁷

A *laissez faire* elve szerint a kormányzat a piaci mechanizmusokra akarta bízni az új médiumok sorsát, bízva abban, hogy az új ágazat megszervezi és szabályozza majd önmagát.⁸ Ez felelt meg az Egyesült Államokban jellemző, alapvetően korlátlan sajtószabadság-köve-

telményének is. Az 1920-as évek második felére azonban mind az állam, mind a szakma számára nyilvánvalóvá vált a jogi szabályozás szükségessége, így az évtized közepén folytatott, lényegében sikertelen szakmai tanácskozásokat követően, illetve egy 1926-ban született bírósági ítélet nyomán, 1927-ben elfogadták az első rádiózásról szóló törvényt.⁹ A jogszabály hatóságot hozott létre a piac felügyeletére, és bevezette a *közérdekűség, alkalmasság, szükségesség* szabályozási doktrínáját.¹⁰

A törvény által létrehozott struktúra azonban később működésképtelennek bizonyult, így az 1934-ben elfogadott új törvény olyan szövetségi szintű, független közigazgatási hatóság felállításáról döntött, amely jogalkalmazói feladatai mellett sajátos szabályozói funkcióval is rendelkezik. Mivel közigazgatási hatóságként működik, nem a végrehajtó hatalomnak, hanem a Kongresszusnak felelős, és olyan hatáskörökkel bír a mai napig, amelyeket az európai rendszerben a törvényhozás általában saját magának tart fent.¹¹

Az elnöki adminisztrációk ennek a hatóságnak a függetlenségét nem mindig tartották tiszteltben, sok esetben igyekeztek a befolyásolás minden lehetséges eszközét latba vetve saját politikájukat érvényesíteni.

⁵ Szekfű András: A közmegegyezés esélyei a médiapolitikában. *Társadalmi Szemle*, 1991/6, [17–26.] 20.

⁶ Klein i. m. 2012, 46.; Szilády Szilvia: Közszolgáltatás és társadalmi felügyelet. A német és az osztrák modell. *Beszélő*, 1997/8–9, 102–108. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kozszolgaltatasag-es-tarsadalmi-felugyelet> (Utolsó letöltés: 2020. 03. 22.)

⁷ Klein i. m. 2012, 34.; Cseh Gabriella – Sükösd Miklós: *A médiatörvény és ami utána következik. Fogalmak, intézmények és vitakérdések a médiatörvényben*. Budapest, Alkotmány és Jogpolitikai Intézet, 1997, 31–32.

⁸ Szekfű i. m. 1981, 20.

⁹ Davis, Stephen B.: *The law of radio communication*. New York, McGraw-Hill, 1927, 84.

¹⁰ Uo. 186.

¹¹ Rosenbloom, Joel: On the Sixtieth Anniversary of the Communications Act of 1934. *Federal Communications Law Journal*, 1994/2, Volume 47. Issue 2., 365–371.

Németország

Mivel hazánkban az elektronikus média rendszere az európai modell szerint alakult, de elsősorban a német szabályozást vette alapul, röviden összefoglalom Németország, illetve a második világháború után Nyugat-Németország műsorszolgáltatási rendszerének történetét és szabályozási rendszerének jellegzetességeit.

Az 1920-as években a Birodalmi Posta játszotta a döntő szerepet a sajtószabályozásban.¹² A német rádiózás 1923-ban indult, mégpedig szórakoztató tartalmakkal, a harmincas évektől kezdődően azonban egyre inkább a nemzetiszocialista propaganda szócsövénév vált.¹³ A győztes hatalmak a második világháború után – a történelem megismétlődésétől tartva – a brit típusú közszolgáltatás mintájára épülő, a központi hatalomtól mind szervezeti, mind finanszírozási tekintetben független médiastruktúrát kívántak kiépíteni Nyugat-Németországban. Az egyes politikai pártok és a társadalmi reprezentáció kiegyenlített jelenlétével igyekeztek megakadályozni, hogy bármilyen politikai ideológia a műsorszolgáltatás támogatásával ismét túlsúlyba kerülhessen. Ennek nyomán alakult ki egy olyan jellegzetes német modell, amely egyfelől a közszolgáltatás és a kereskedelmi média kettősségére épült, másfelől a közszolgáltatás nem szövetségi szinten szervezett intézményrendszerben működött, hanem tartományi szintű szolgáltatók egyidejű működéséből állt fel.

Az intézmények finanszírozása is teljesen független a központi költségvetéstől, hiszen a brit modellhez hasonlóan előfizetési díjakból és a reklámokból származik minden műsorszolgáltató bevétele.

A győztes hatalmak megszállási övezeteikben eredetileg saját nemzeti modelljüket példaként állítva hoztak létre új rádióállomásokat. Az amerikaiak négy, az angolok és a franciák egy-egy központi adót telepítettek, de nem minden struktúra bizonyult működőképesnek a háborúsújtotta Németországban. Az amerikai modellhez nem volt meg a megfelelő gazdasági háttér és pénzügyi erő, a franciák központosított rendszere pedig erősen emlékeztetett a nem sokkal korábban megsemmisített goebbelsi rádió szervezetére,¹⁴ így azt sem merték elültetni a német médiában. Maradt tehát az ekkorra komoly közszolgálati hagyományokkal bíró brit modell, amely a legbiztonságosabban volt átültethető.

A médiaszabályozás is elsősorban a tartományi szintű hatóságok kompetenciája lett, amely 15 különböző tartalmú szabályozást eredményezett Nyugat-Németországban. A jogbiztonság biztosítása érdekében a koncepcionális szabályokat a tartományok szerződésben rögzítették. Fontos hangsúlyozni, hogy a tartományi szintű hatóságok csak a kereskedelmi műsorszolgáltatók felett örködték, a közszolgálati felügyelet az intézményeken belül zajlott, sajátos ellenőrzési mechanizmusok szerint.

A győztes hatalmak kezdetben aktív nyugat-németországi médiapolitikája hozzájárult ahhoz, hogy a pártoknak nem volt lehetőségük rá, hogy jelentős politikai befolyást gyakoroljanak a médiumokra. Az ötvenes évek második felétől kezdődően azonban a szövetségesek visszavonultak a német belpolitikától, és a Német Szövetségi Köztársaság megalakulásával megkezdődött a politikai nyomásgyakorlás és a testületek politizálódása.

A '70-es évek végére ez odáig fajult, hogy a pártpolitikai képviselőlet a testületek egy részében már meghaladta a megengedett arányt, ami egyre komolyabb feszültségekhez vezetett. Ennek a politikai „túlburjánzásnak” vetett véget Bajorországban egy 1973-ban kiírt népszavazás, amely végül egyharmadban maximálta a grémiumon belül a pártok képviselőinek arányát. Ez az esemény Németország többi tartományában is elindította a lassú depolitizálódást, és valóban pluralista szemléletű, jelentős társadalmi képviselőlet is magukba foglaló testületek álltak fel, különösen a német újraegyesítést követően, a régi NDK területén alapított adók tanácsaiban.¹⁵

2.) MÉDIARENDSZER-VÁLTÁS A KILENCVENES ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

A kommunista rendszer összeomlásával új politikai rendszerek jöttek létre Közép- és Kelet-Európában, amelyek működő piacgazdaságot kívántak. A politikai rendszerben és gazdaságban végbemenő

¹² Klein i. m. 2012, 50.

¹³ Meyn i. m. 1994, 18–21.

¹⁴ Szilády i. m. 1997.

¹⁵ Cseh – Sükösd i. m. 1997, 31.

Tamási Eszter, Endrei Judit és Radványi Dorottya tévébemondók az MTV stúdiójában (1980). A politikai rendszerben és gazdaságban végbemenő demokratizálódási folyamat a médiarendszert is érintette.

Fotó: FORTEPAN / Gábor Viktor, 194104-es számú fotó

demokratizálódási folyamat a médiarendszert is érintette. Később az Európai Unióhoz való csatlakozásnak is egyik alapfeltétele volt a működő duális média-rendszer kiépítése,¹⁶ illetve a szólásszabadság biztosítása, bár előbbi ekkor még nem volt napirenden, és a plurális médiarendszer kialakításának sem ez volt a mozgatórugója.

Első lépésként térségünk országaiban privatizációs folyamat indult el, amelynek során a pártállami felügyelet alól felszabaduló közszolgálati médiumok mellett megjelentek az úgynevezett kereskedelmi csatornák, újságok, rádiók és televíziók. Ezzel párhuzamosan sorra születtek

meg a médiatörvények, amelyek megteremtették a plurális média jogi kereteit. Ebben a tekintetben azonban Magyarország még a szomszédos államoktól is messze elmaradt, mert a széthúzó politikai akarat káoszba fullasztotta az idevágó törvény születését, és az első demokratikus választásokat követően még hat évet kellett várni e tárgyban a parlamenti döntésre.

A műsorszolgáltatást végző elektronikus médiumok feletti ellenőrzés kezdetektől fogva végeláthatatlan politikai csatározásoknak volt tárgya, nemcsak Magyarországon, hanem mindenütt a világon. A közszolgáltatóság kontra kereskedelmi

műsorszolgáltatás, illetve a művelődési normák és nemzeti értékrend képviselete kontra „a nép szórakozni akar és pontosan tudja, mit szeretne” felfogás közötti szakadék áthidalhatatlan, közös nevezőre, vita nélküli közös álláspontra nem hozható. A technikai fejlődés és ennek következtében a frekvenciaszűke miatti állandó vita megszűnése a műsortartalmak széles skáláját kínálja a fogyasztónak. Ugyanez a technikai fejlődés teszi a rádió- és televíziószolgáltatásokat és az internethasználatot igen nehezen szabályozhatóvá, ami egyre inkább kiveszi az állam kezéből a szabályozási lehetőségeket, és a 21. századra az általa képviselt kulturális paternalizmus egyre szűkebb körben érvényesülhet.

Az elektronikus médiumok működését szabályozó média-törvényt az első szabadon választott Országgyűlés mandátuma idején nem sikerült elfogadni, sőt az 1992 decemberében lezavazott törvényjavaslat a magyar politikatörténet egyetlen olyan szavazásán bukott meg, amelyen egyetlen igen szavazat sem született.¹⁷

Az 1994-ben kétharmados többséget elnyert MSZP-SZDSZ-koalíció egyik fő feladatának tekintette a médiatörvény elkészítését, de a jogszabály a második ciklusban is a vártnál lényegesen hosszabb idő alatt, több mint egy évig tartó tárgyalássorozat után született meg 1995 végén, és 1996. február 1-jén lépett hatályba.¹⁸ A törvény elsődleges

¹⁶ Kertész Krisztina: A média szabályozása az Európai Unióban és Magyarországon. A jogharmonizáció folyamata az audiovizuális szektorban. *Médiakutató*, 2001 tavasz. https://mediakutato.hu/cikk/2001_01_tavasz/07_a_media_szabalyozasa_az_euban_es_magyarorszagon/ (Utolsó letöltés: 2020. 03. 22.).

¹⁷ Mihancsik Zsófia: Hasonlóságok, különbségek, mélyebb értelmek: 1993–2000. Beszélgetés Haraszti Miklóssal. *Beszélő*, 2000/4, [80–85.] 80.

¹⁸ 1996. évi I. törvény a rádiózásról és televíziózásról. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99600001.TV> (Utolsó letöltés: 2020. 03. 22.).

célja a szabad és független rádiózás és televíziózás, a véleménynyilvánítás szabadságának, a tájékoztatás függetlenségének, kiegyensúlyozottságának és tárgyilagosságának, valamint az egyetemes és nemzeti kultúra támogatásának, a vélemények és a kultúra sokszínűségének érvényesülésének biztosítása, illetve a tájékoztatási monopóliumok kialakulásának megakadályozása volt.¹⁹

A vita elsősorban nem a kormánypártok és az ellenzék közötti véleménykülönbség miatt húzódott el ennyire, hanem az MSZP és az SZDSZ között dúló koalíciós küzdelem következménye volt. A két párt eltérő elképzelésekkel bírt a közszolgálati médiumok és általában a magyar médiapiac ellenőrzésével kapcsolatosan: míg utóbbi a minél szélesebb körű és minél gyorsabb médiaprivatizációban volt érdekelt, amely pénzügyi érdekeket a médiumok politikai függetlenségének követelése mögé rejtett, addig az előbbi kormányra kerülve már távolról sem tartotta annyira elvetendő gondolatnak a közmédia politikai ellenőrzésének lehetőségét, és egy sokkal lassúbb, megfontoltabb magánosítást tartott reálisnak.²⁰ A kompromisszumot nagyon nehezen találták meg: az SZDSZ a médiaprivatizációért

cserébe elfogadta a médiakuratóriumok politikai paritásos alapon történő felállítását. Így született meg Európa egyik leghosszabb műsorszolgáltatási jogszabálya, az 1996. évi I. törvény, amelyet Göncz Árpád 1996. január 11-én írt alá.²¹

A tárgyalások eredményeire nemcsak a belpolitikai csatározások voltak hatással, hanem figyelemmel kellett lenni bizonyos multinacionális vállalatok, illetve a nagytőke érdekeire, amelyek óhatatlanul befolyásolták a törvény legalapvetőbb rendelkezéseit is. Az országos és regionális sajtó ekkorra már többségében külföldi tulajdonba került, és a befektetők élénk érdeklődést mutattak a magyar elektronikus médiában rejlő piaci lehetőségek iránt is, tehát igyekeztek akár diplomáciai eszközökkel is nyomást gyakorolni a tárgyaló felekre, hogy a számukra lehető legkedvezőbb eredmény kerüljön kodifikálásra.²²

A POLITIKAI FÜGGETLENSÉG PROBLEMATIKÁJA

A törvény hatásairól született tanulmányok egyöntetűen leszögeznek, hogy a közszolgálati médiumokban a politikai befolyás nem szűnt meg, habár a törvény formálisan tiltja, és a finanszírozás módjával ezt kizárni

igyekeznek.²³ Hozzá kell tenni, hogy a politikai befolyás megszüntetését annak ténye is akadályozta, hogy a pártok által delegált kuratóriumi tagok egy része „végigvívta” a médiaháború csaknem hat évét, tehát szakmaiság ide, paritás oda, ezek a delegáltak, ha akartak, se tudtak volna politikailag semleges döntéseket hozni. Az elfogultság már a kinevezés pillanatában előre borítékolható volt.²⁴

A politikai függést elkerülni kívánó finanszírozási rendszer ugyancsak nem működött az első években, részben amiatt, hogy a Műsorszolgáltatási Alap a törvényi előírás (77. §) ellenére sem jött létre, részben azért, mert a Magyar Televízió szerkezeti átalakítása ugyancsak nem történt meg, így azonban folytatódott a pazarló gazdálkodás,²⁵ illetve a jelentős mértékű intézményen belüli korrupció.²⁶

A gazdasági függetlenség azonban elválaszthatatlan a politikai függetlenségtől, lévén amíg egy intézmény nem képes önálló gazdálkodás formájában fenntartani magát, és a költségvetés támogatására szorul (78–84. §), addig nem nevezhető függetlennek. Különösen nem egy olyan fiatal demokráciában, ahol a politikai hagyományok egy, a központi hatalom által

¹⁹ Cseh – Sükösd i. m. 1997, 7.; Monori Áron: Médiaháborúk. In: *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Szerk. Bajomi-Lázár Péter. Budapest, Akadémiai, 2005, 277.; Vásárhelyi Mária: Az alkalmatlanság intézményesülése: médiatörvény két éve. In: *Médiakönyv, 1998*. Szerk. Cseh Gabriella – Enyedi Nagy Mihály – Soltészky Tibor. Budapest, Enamiké, 1998, 103.

²⁰ Molnár Péter: Telefonüzenet kis kockás papíron. Bevezetés a médiatörvény születésének történetébe. *Beszélő*, 1998/4, [16–20.] 16.; Farkas Zoltán: Médiaháborúból médiaválságba? In: *Magyarország politikai évkönyve 1997*. Szerk. Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1997, [211–219.] 213.

²¹ Horváth Attila: A magyar média a rendszerváltástól 1998-ig. In: *A magyarországi médiaháború története. Média és politika 1989–2010*. Szerk. Paál Vince. Budapest, Complex, 2013, 52. (Elektronikus könyv); Cseh–Sükösd i. m. 1997, 13.

²² Cseh – Sükösd i. m. 1997, 24–25., 134.

²³ Monori i. m. 2005, 276.; Cseh – Sükösd i. m. 1997, 42.; Farkas i. m. 1997, 214.

²⁴ Farkas i. m. 1997, 214.; Gellért Kis Gábor: Médiamágia. In: *Médiakönyv, 1998... i. m.* 1999, 298.; Molnár i. m. 1998, 302.

²⁵ Farkas i. m. 1997, 211.; Gellért Kis Gábor: Ékszer és játékszer. Másfél év után a médiatörvényről és egyebekről. *Jel-Kép*, 1997/2, 70.

²⁶ Molnár i. m. 1998, 16.

évtizedeken át gúzsba kötött tömegtájékoztatást hoztak magukkal.²⁷

Maga az ORTT sem volt politikailag függetlennek tekinthető, hiszen speciális státuszú, kvázi államigazgatási szervként költségvetését a parlament fogadta el, elnökét a köztársasági elnök és a miniszterelnök közösen jelölte, illetve tagjainak jelölése is az országgyűlési frakciók jelölésétől függött (33. §). A politikai függetlenségre való törekvéssel ellentétben az a tény, hogy a törvény a tagok delegálása során a jelöltekkel szemben szinte semmilyen szakmai követelményt nem fogalmazott meg, és így politikai pártok által delegált személyektől várta a preambulumban megjelölt célkitűzés megvalósítását, mely szerint a jogszabály elsődleges célja a szabad és politikailag független rádiózás és televíziózás megteremtése lett volna.²⁸

Az ORTT tagjait is elsősorban politikai szempontok szerint delegálták, illetve az általuk felállított intézményi apparátus ugyancsak politikai érdekek mentén jött létre.²⁹ Ennek a következménye volt az, hogy a rendkívül komoly szakmai felkészültséget igénylő médiaprivatizációt nem voltak képesek megfelelően lebonyolítani, illetve a politikai bizalmatlanság okozta állandó feszültségek is nagymértékben rányomták bélyegüket az ORTT szakmai teljesítményére.

A szakmai hiányosságok már a privatizációs pályázatok kiírásánál jelentkeztek. Az országos

tévéfrekvenciákra vonatkozó pályázatokat a 1996. május 1-jei határidő helyett 1997. január 10-én, a rádiós frekvenciapályázatokat pedig még ennél is nagyobb késedelemmel írták ki.³⁰ A pályázatok kiírásának jelentős késedelve a helyi televíziócsatornákat is nehéz helyzetbe hozta, mivel a szerződések hiánya gyakorlatilag törvényen kívül helyezte őket, illetve a pénzügyileg amúgy is nagyon bizonytalan körülmények között működő stúdiók helyzete még inkább megrendült, holott a helyi civil társadalmak fejlődésében, megerősödésében ezek a kis társaságok túlértékelhetetlen szerepet játszottak a rendszerváltoztatás után.³¹

TULAJDONLÁS ÉS MONOPÓLIUM – MÉDIAPLURALIZMUS ÉS MÉDIATARTALOM

A tömegkommunikációs eszközök szabadsága függ a tulajdonlásra vonatkozó előírásoktól, illetve a hozzáférés egyenlő esélyeinek biztosításától is. Egy adott ország médiatörvénye ezeket az értékeket a monopóliumokkal kapcsolatos szabályozáson keresztül hivatott kifejezésre juttatni.

A rendszerváltás utáni első ciklusban a kormány a külföldi tőke beengedésének minél nagyobb mértékű korlátozásán és szigorú műsortartalmi kvótákon keresztül igyekezett ezeket az értékeket biztosítani. A második ciklusban viszont már más jellegű demonopolizálásra vonatkozó szabályozási törekvések jelentek

meg, amelyekkel megakadályozni igyekeztek a médiapiac tulajdoni koncentrációját. Az 1996. évi I. törvény 85. § (5) bekezdése értelmében „aki szerződés vagy bejelentés alapján műsorszolgáltatásra jogosult, az egyidejűleg legfeljebb a) egy országos műsorszolgáltatás, vagy b) két körzeti és négy helyi műsorszolgáltatás, vagy c) tizenkét helyi műsorszolgáltatás végzésére rendelkezhet jogosultsággal.”

A kérdés az, hogy ez a rendelkezés képes-e megakadályozni a tájékoztatási monopóliumok kialakulását. Cseh Gabriella és Sükösd Miklós szerint a válasz egyértelműen nem. A példa értelmezéséhez pontosan definiálnunk kell az országos, körzeti és helyi műsorszolgáltató fogalmát. Helyi műsorszolgáltatónak olyan szolgáltatókat minősít a törvény, amelyek vételkörzetében éves szinten legfeljebb százezer, illetve egy városon belül legfeljebb ötszázezer lakos él. Körzeti műsorszolgáltatók esetén egy vételkörzetbe az ország lakosságának kevesebb, mint fele eshet. Tehát, ha valakinek a tulajdonában van két körzeti televízió és négy helyi rádió az ország másik végében, akkor extrém esetben akár hétmillió lakos is hozzáférhet az általa nyújtott szolgáltatáshoz, ami jelentős előnyt jelent a többi szolgáltatóval szemben. Ebben a törvény monopóliumellenes rendelkezései önmagukban nem akadályozták meg, viszont az ORTT megfelelően körültekintő pályázati elbírálással

²⁷ Monori i. m. 2005, 277.

²⁸ Vászárhelyi i. m. 1998, 103.; Gellért Kis i. m. 1999, 298.; Gellért Kis i. m. 1997, 71.; Molnár i. m. 1998, 301.

²⁹ Halmai Gábor: Médiaháború: szabadság és szabályozás. *Beszélő*, 1997/8–9, [92–101.] 99.

³⁰ Az Országos Rádió és Televízió Testület 1997. évi beszámolója a Magyar Köztársaság Országgyűlésének – A kiegyensúlyozott tájékoztatás, a véleményszabadság helyzetéről és a Testület tevékenységéről, 9.

³¹ Megalapozatlan volt a derűlátás. *Népszabadság*, 1997. 03. 01. 11.

megelőzhette (volna) a műsor-szórás engedélyek megítélésé-
kor.³²

A médiakoncentráció kialakulását a méret- és választékgazdaságosságon kívül befolyásolják a médiavállalatok jövedelmezőség rovására is erőltetett növekedési ambíciói, a piaci kockázat csökkentésére, illetve a kedvezőtlen gazdasági hatások kivédésére szolgáló törekvés.³³ Az üzleti szempontok mellett azonban mérlegelendő az egy adott társadalmon belüli erkölcsi és politikai befolyás, amely szintén fontos motiváló erő a médiatársaságok számára. Az emberek gondolkodására, vásárlási és fogyasztási preferenciáira, illetve akár politikai döntéshozatalára és kultúrájára gyakorolt hatás a pénz mellett óriási társadalmi és kapcsolati tőkét is helyez ezeknek a vállalkozásoknak a kezébe, ami áttételesen nyilván ismét financiális erőre váltható. Itt tehát nemcsak a gazdasági hatalom növeléséről van szó, hanem a társadalmi környezettel való kölcsönhatás sem téveszthető szem elől.

A médiaszíntér pluralizmusa és a mediakínálat sokszínűsége olyan kulcsfogalmak, amelyek eltérő formában és hangsúllyal jelennek meg az egyes országok jogszabályozásában. A mediakínálat sokszínűsége visszatükrözi a források változatosságát, amely függ a rádiózásban és televíziózásban működő tulajdonosi kör szerkezetétől, illetve ezek és a műsorokat előállító műhelyek értékrendjétől.³⁴ Ebből adódóan minél kevésbé koncentrált egy médiarendszer tulajdonosi szerkezete, annál változatosabb lehet

a műsor- és tartalomkínálat, mindazonáltal erre negatív hatást gyakorol az elektronikus médiát is érintő globalizációs trend, amely a műsortartalmak egységesüléséhez és erőteljes bulvárosodáshoz vezet, és csökkenti a sokszínűség, illetve egyediség lehetőségeit, nem beszélve a hagyományos kulturális értékek érvényesülésének nehézségeiről.

A monopóliumellenes szabályozás elsődleges feladata a gazdasági erőfölénnyel való, a médiapluralizmus és mediakínálat rovására történő visszaélés megakadályozása, ezzel lehetővé téve és segítve az emberek minél sokoldalúbb információszerzési lehetőségeit.

Az 1996-os médiatörvény 85. § (5) bekezdése nemcsak a műsorszolgáltatóra vonatkozik, hanem a háttérben, a műsorszolgáltató tulajdonosi szerkezetében megjelenő vállalatokra is: „123. § (1) A szakosított műsorszolgáltató kivételével az országos műsorszolgáltatásra jogosult és az abban befolyásoló részesedéssel rendelkező nem szerezhethet befolyásoló részesedést más műsorszolgáltatást, vagy műsorrelosztást végző vállalkozásban. (2) Ugyanaz a vállalkozás műsorszolgáltatásra jogosult szervezetben a 86. § (5) bekezdésben foglalt korlátok között szerezhethet befolyásoló részesedést.” Tehát nemcsak a műsorszolgáltatóban közvetlen tulajdonosi joggal rendelkező vállalkozást kell figyelembe venni, hanem az ezekben a vállalkozásokban tulajdonosként szereplő további vállalkozásokat is. Csakhogy, mint már említettem, ezek nyomán követése szinte lehetetlen,

mert a kereszttulajdonlás olyan bonyolult tulajdonosi szerkezetet eredményezhet, amely a törvény eszközeivel nehezen vagy egyáltalán nem lekövethető, részben amiatt, hogy az adatbejelentési kötelezettségeiknek a multinacionális vállalatok egyszerűen nem tesznek eleget, és ennek kikényszeríthetősége nem biztosítható pusztán a törvény erejével és a hatóság jogi eszközeivel. Ennek következtében a közvetlen és közvetett tulajdonlással az egyes médiatársaságok több műsorszolgáltatóban is befolyást szereznek, messze nagyobb mértékig, mint amit a törvény eredetileg lehetővé tenne.

A KÖZSZOLGÁLATI MŰSORSZOLGÁLTATÁS FINANSZÍROZÁSA

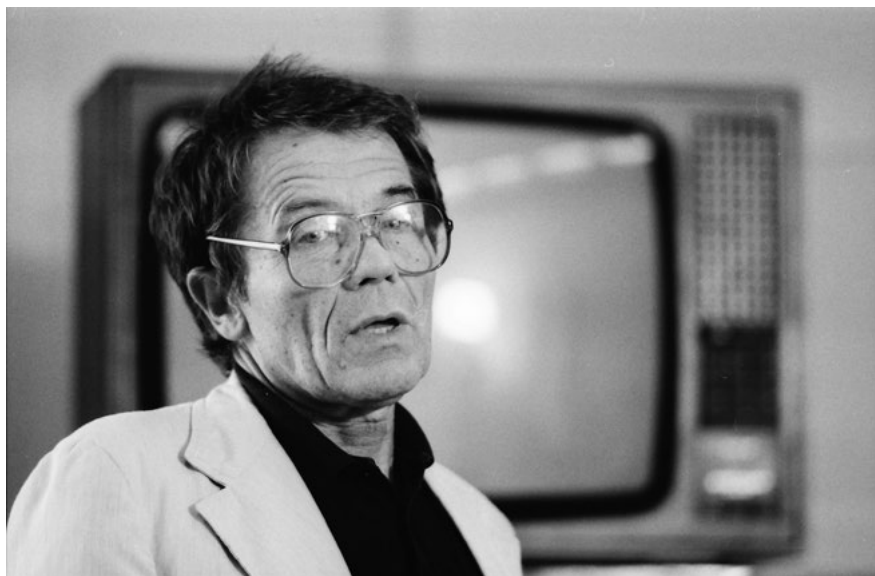
A rendszerváltás óta a központi költségvetés támogatásának megítélése, illetve megvonása politikai fegyver volt az Országgyűlés kezében a Magyar Rádióval és a Magyar Televízióval szemben. Az Antall-kormány az 1991-es költségvetési vitában politikai okokból utasította vissza a Magyar Televízió többlettámogatási igényét, egy évvel később pedig a megszavazott költségvetési támogatást is zárolták, ugyancsak politikai okokból, hogy elérjék végre Hankiss Elemér távozását a Televízió éléről. 1994-re a Magyar Televízió olyan mértékig eladósodott, hogy az intézmény működése is bizonytalanlanná vált.

A médiatörvény egyik elsődleges célja volt ezért, hogy a közszolgálati médiumokat megszabadítsa a pénzügyi kiszolgáltatottságtól, és olyan finanszírozási rendszert

³² Cseh – Sükösd i. m. 1999, 195.

³³ Gálik Mihály – Polyák Gábor: *Médiaszabályozás*. Budapest, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., 2005, 323.

³⁴ Gálik – Polyák i. m. 2005, 326.

Hankiss Elemér, a Magyar Televízió 1990 és 1993 közötti elnöke. Hosszas viták után távozott az MTV éléről.

Fotó: FORTEPAN / Szigetváry Zsolt, 152432-es számú fotó

hozzon létre, amely az állami büdzsétől a lehető legnagyobb mértékig függetleníti a közmédiumokat, mégpedig olyan formában, hogy az intézmények pénzügyi forrásai évekre előre tervezhetőek és kiszámíthatóak legyenek. Ennek nyomán alakult ki egy komplex rendszer, amely a készülék-üzembentartási díj bizonyos hányadából, a műsorterjesztési költségek megfelelő összegű állami támogatásából, vállalkozói tevékenységből és reklámbevételekből állt össze.

A finanszírozás tekintetében a törvény célja az volt, hogy a pénzügyi lehetőségeket az egyes intézménytípusokhoz igazítsa. A műsorszerkezeti követelmények teljesítéséhez olyan pénzügyi támogatásokat biztosított, ami nem jelentett közvetlen állami dotációt, de a Műsorszolgáltatási Alapból történő részesedés biztosításával, illetve bizonyos pénzügyi kötelezettségek elengedésével egyfajta biztonságot igyekezett nyújtani a

közműsorszolgáltatók számára.³⁵

A legjelentősebb bevételt a reklámok jelentik minden médium számára, azonban a törvény a nemzetközi trendeknek megfelelő mennyiségi és tartalmi korlátok közé szorította ennek lehetőségét. Meghatározta a reklámok lehetséges arányát a műsorszerkezetben, és adott esetben tartalmi tilalmakat vezetett be egyes témákra.

Még a hatpárti tárgyalásokon is világos volt mindenki számára, hogy az 1996-os átmeneti időszak lesz, amelyben a közszolgálati médiumok a túlélésért küzdenek majd, és finanszírozásuk teljesen bizonytalan. 1996 végén mind a Magyar Rádió, mind a Magyar Televízió továbbra is komoly adóssághalmazt görgetett maga előtt. Problémát jelentett, hogy a készülék-üzembentartási díjat a fogyasztók egyre kevésbé fizették be, a tartozás pedig nehezen volt behajtható, illetve túltervezték a reklámbevételeket

is, amelyeknek csupán a töredéke folyt be végül.³⁶ A reklámpiacból ugyan komoly szegmenst sikerült a Televíziónak kihasítania, de olyan mennyiségű kiegyenlített számla és adótartozás gyűlt fel az évek folyamán, hogy ezek a bevételek egyelőre nem tudták kiegyenlíteni a hatalmas hiányt, és az intézmény lényegében folyamatosan a fizetési képtelenség határán lavírozott.³⁷ Hozzá kell tennünk, hogy 1996-ban a két intézmény még nem számolhatott a koncessziós díjakkal, amelyek lélegeztetőgépen tartották volna a büdzsét, hiszen a pályázatok ekkor még nem zajlottak le.

Az első évben tehát a részvénytársasággá alakult közmédiumok igen ingatag lábakon álltak, és lényegében a kormányzat jóindulatán múlt, hogy csődbe mennek, tömeges létszámleépítésre kényszerülnek, vagy a műsorkínálatot, illetve a műsoridőt kénytelenek leszűkíteni. A médiatörvény elfogadása rövidtávon egyedül a Duna Televíziónál eredményezett egyensúlyi állapotot, ahol a készülék-üzembentartási díjakból való jelentős részesedés és a műsorterjesztési költségek nagyarányú állami támogatása megnyugtató kezdetnek bizonyult.

³⁵ Cseh – Sükösd *i. m.* 1997, 27.

³⁶ Farkas *i. m.* 1997, 216. Jegyezzük meg, hogy a készülék-üzembentartási díjat 2002-től nem kellett a polgároknak befizetniük, ugyanis a kormány átvállalta a fizetési kötelezettséget.

³⁷ Farkas *i. m.* 1997, 217.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A törvényt értékelő, rádiós és televíziós szakemberekkel végzett mélyinterjúkra épülő, Cseh-Sükösd-féle kutatás³⁸ azt állapította meg, hogy a jogszabály a magyar médiarendszer szempontjából koraszülött, a nemzetközi sztenderdek szempontjából azonban elavult volt már elfogadásának pillanatában is. Korán jött abban az értelemben, hogy nem egy évtizedek alatt kialakult rendszert foglalt jogszabályba, hanem az organikus fejlődési folyamatot átugorva, a nyugati médiarendszereket mintául használva (de a politikai érdekegyezkedés nyomán azt is erősen megcsonkított formában átvéve) született egy olyan eredmény, amely a szerzők szerint számos tekintetben nem volt képes megfelelő válaszokat adni a magyarországi médiarendszert érintő kihívásokra. A politika és a jogalkotás közötti kompromisszum nyomán egy rendkívül hosszú és még nemzetközi szinten szemlélve is bonyolult jogszabály került elfogadásra, amelynek gyakorlati alkalmazása kezdetektől fogva számos nehézségbe ütközött, ami sok esetben a törvény szövegének értelmezési problémáiból fakadt, illetve a körzeti és helyi média működtetése tekintetében alkotmányos aggályokat is felvetett.³⁹ Ennek oka abban is keresendő, hogy a két parlamenti ciklusban zajló hatpárti tárgyalások elsősorban az országos médiára és sajtóra

vonatkoztak, a regionális szint sokkal kevesebb figyelmet kapott, amely a szabályozás mélységét tekintve később fennakadásokat okozott; habár a helyi média jelentősége nem megkérdőjelezhető, lévén a közélet jelentős fórumának minősül és a demokrácia konszolidációjának egyik lényegi terepe.⁴⁰

Az 1996. évi I. törvény hatálybalépésével a második parlamenti ciklus parlamentje megteremtette a közszolgálati és kereskedelmi televíziózás törvényi fogalmát, és létrehozta hazánkban a duális médiarendszert. Ezen keresztül történt meg az állami rádiózás és televíziózás monopolhelyzetének megszüntetése és – elvileg – a mindenkori politikai hatalomtól való függetlenítése. 1997-ben kiosztották a frekvenciahasználati jogosultságokat, és új országos felszíni műsorszolgáltatók kezdtek meg működésüket a magyar médiapiacra.⁴¹

Gellért Kis Gábor 1998-ban úgy fogalmazott, hogy a magyar rendszerváltó politika legnagyobb tévedése abban állt, hogy a médiát nem tárgyként, hanem központi céljaként érzékelte, és nem a demokrácia alapelveinek megfelelően igyekezett szabályozni, hanem a politikai elit saját vélt vagy valós küldetésének beteljesítése érdekében alkotta meg a médiát érintő jogszabályokat.⁴² A politika médiával kapcsolatos törekvései messze túlmutattak azon,

amire a demokratikus választások nyomán jogosult lett volna, illetve a média is olyan politikai feladatokat vállalt fel, amely túlnyúlt a szabad sajtó és média hatáskörén.

A 20. században a tömegkommunikáció kvázi iparággá fejlődött, és oly mértékig átformálta a politikai nyilvánosságot, hogy az már nem csupán speciálisan képzett emberek szűk csoportjának territóriumává lett, hanem a (bel- és kül-) politikai folyamatok résztvevői is igényt tartanak rá.⁴³ Így vált a tömegkommunikáció – az írott és elektronikus sajtó egyaránt – egyfajta köztes szférává a politika és a társadalom között, és olyan tereppé, ahol az egyes politikai erők nemcsak egymással ütköznek meg, de harcot folytatnak a polgárok figyelméért és szavazatáért is. Ennek nyomán az első magyar médiatörvény története nem más, mint a rendszerváltoztatás idején működő politikai erők egymással szembeni bizalmatlanságának története, amelyet hazánk demokratikus hagyományainak hiányával ugyan magyarázhatunk, de – ahogyan Gellért Kis Gábor is fogalmazott – felelőssége alól ez senkit nem menthet fel.

³⁸ Cseh – Sükösd i. m. 1997, 13.

³⁹ Uo. 14.

⁴⁰ Uo. 15., 20–21.

⁴¹ Urbán Ágnes: Rádió és televízió. In: *Magyar médiatörténet... i. m.* 2005, 105.; Kovács András Péter: Az előzmény jobb, mint a következmény. *Médiafüzetek*, 2004/1, [221–230.] 221.

⁴² Gellért Kis i. m. 1998, 296.

⁴³ Halmai i. m. 1997, 92.

Bodó Barna

A rendszerváltás és a határon túli magyarság

Mi határozza meg egy ország nemzetpolitikáját? Mitől függ, hogy egy olyan ország, amely esetében az országhatár és a nemzet határa (jelentős mértékben) különbözik, miként értelmezi helyzetét és szerepét, miként viszonyul a nemzet országhatárokon túli részeihez? A kérdés kikerülhetetlen, mivel Európának éppen abban a térségében, Közép-Kelet-Európában, ahol a legtöbb ország esetében a két határ nem esik egybe, a nemzetpolitikai gyakorlat igen eltérő (volt és részben ma is az), a szomszédost tagadó és az országokat egymással szembe fordító nemzetpolitikára is találunk példát. Bár a RETÖRKI 2020. novemberi konferenciáján való részvételre szóló felkérés a magyar rendszerváltást megelőző nemzetpolitikai változások bemutatására vonatkozott, kisebbségi léhelyzetű magyaroként alapvető dilemmám: miért van az, hogy miközben a román politika a kommunizmus alatt is igényt tartott a nemzeti legitimitásra, a legitimitás vonatkozásában igencsak rosszul álló kádári politika nem. Sokan, sokféle kontextusban teszik fel a kérdést: lehetnek-e a kommunisták nacionalisták, mi több: patrióták? Az tagadhatatlan, hogy több kommunista országban felkarolták a nacionalizmust.¹ Ceaușescu „nemzeti

sztálinizmusa” egy bevett modellnek volt a túlhajtása. Az egyik ország a mindennapi nacionalizmust, a nemzeti mivolt mindennapi megvalósulását is elhajlásnak értékeli és elutasítja, a másik viszont vállalja a nemzeti kommunizmust, és ezzel egy fogalmi ellentmondást is. Ezekre a kérdésekre, vállalt feladatom jegyében, nem térek ki, de jelzem, hogy témánkat illetően további kutatási dilemmák fogalmazhatók meg.

FOGALMI KERETEK

Ha az otthon és a haza egy személy esetében nem azonos, akkor ő kisebbségi. Jogfosztott kisebbségi. A jogfosztottság a haza (nem)létéhez kapcsolható. Cs. Gyimesi Éva még a diktatúra idején világosan fogalmazott: „... az otthon és a haza analógiája nyilvánvaló. Egyik a személyes, másik a nemzeti öazonosság megnyilatkozásának és kiteljesítésének szabadságát és keretét nyújtja, mi pedig neki adjuk cserébe s önként értékteremtő munkánk gyümölcseit. Otthon lenni a hazában nem más, mint személyes és nemzeti öazonosságösszhangjában élni olyannyira magától értetődő módon, hogy az identitás kérdése fel se merüljön.”² A szülőföld, Szűcs

Jenő értelmezésében, elsősorban élmény és tapasztalat. A szülőföldhöz kapcsolódik az otthon-tudat, a mindennapi lét felszabadultsága, természetessége, miközben a haza és a kapcsolódó patriotizmus tudatosan teremtett világot, kialakított és vállalt viszonyt feltételez.³

A határon túli nemzetrészekkel kapcsolatos politika vonatkozásában nem létezik egységes (közép-)európai fogalomhasználat. Egyes országokban a szándék is hiányzik azt illetően, hogy a kisebbségben élő nyelvi/nemzeti közösségekkel kapcsolatos politikát fogalmi szinten artikulálják. Magyarországon nem ez a helyzet.

A külföldi magyarsággal kapcsolatos politika, vagyis a magyarságpolitika a magyar állam és a külföldi magyarok viszonyrendszerére vonatkozik. A nemzetpolitika a kormányzati nemzetépítés, a nemzetpolitikai stratégia a külföldi magyar közösségek gyarapodása érdekében fogalmaz meg célokat a magyarországi politika és közigazgatás, valamint a határon túli közösségek, ezek közképviselői számára. Nemzetiségpolitikáról a szocializmus idején beszéltek, de a gyakorlatban semmit nem jelentett, mert a nyelvi, egyéni

¹ Mevius, Martin: A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése. [Ford. Nóvák Béla]. *Regio*, 2010/2, 3–31.

² Cs. Gyimesi Éva: Honvágy a hazában. [1986.] In: Uő: *Honvágy a hazában. Esszék, interjúk, publicisztikai írások*. Budapest, Pesti Szalon, 1993, [139–147.] 139.

³ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat, 1984, 144.

jogok biztosítását kizárta a rendszer ideológiája. Az etnopolitika azt mutatja meg, ahogyan a közhatalom intézményei egy multietnikus államban az etnikai közösségek közötti viszonyokat szabályozzák, illetve a különbözőségeket kezelik. A kisebbségpolitika minden országnak a területén élő kisebbségi közösségekkel kapcsolatos politikáját jelenti – két összetevője az identitáspolitika (önazonosság megőrzése) és a szociálpolitika (a kisebbségi létből fakadó hátrányok tompítása). Végül pedig, egyes szerzők szerint, a kisebbségpolitika a kisebbségi elitek társadalomszervezését, a közösség reprezentációját és a közösségi érdekek politikai érvényesítését is jelenti.

A kisebbségekre vonatkozó fogalomhasználat megtévesztően szétágazó, és konceptuális bonyodalmak által terhelt. A felbukkanó fogalmak (kisebbségek, nemzetiségek, kisebbségi nemzetiségek, őslakos kisebbségek, népcsoportok, etnikai csoportok, „etnonacionalista csoportok”, lingvisztikai csoportok, helyi nyelvi közösségek) sora arra utal, hogy a kisebbségfogalom értelmezésében politikai tét rejlik, a fogalomértelmezés módjában a befogadás és kizárás mechanizmusaihoz történő viszonyt lehet és kell keresni.

Lássunk néhány közép- és kelet-európai esetet. A külhoni románokra vonatkozó hivatalos stratégia (2017)⁴ körülírja a feladatot, de magát a (szak)

politikát nem nevezi meg. A németországi nemzeti kisebbségekért és az ország határain túli németekért felelős politikus hivatalos neve: szövetségi kormánybiztos a hazatelepülés és a nemzeti kisebbségek ügyeiben (*Beauftragter der Bundesregierung für Aussiedlerfragen und nationale Minderheiten*).⁵ Angol nyelvű dolgozatok szerint a határon túli lengyeleket illetően az országban van diaszpóra politika és határon túli lengyelekkel kapcsolatos politika – anélkül, hogy a vonatkozó politikát külön kifejezéssel illetnék. A lengyelországi közgondolkodásban a keleti országokban élő (kisebbségi) lengyelek sorsa (az alacsony lélekszám okán) nem hangsúlyos kérdés.⁶ A fogalmi kavalkád egyrészt tudatos, az egyes országok egyáltalán nem törekednek közös, vagyis (egymástól, bárki által) számon kérhető álláspont kialakítására, a nemzetpolitikát mindenhol belügynek tekintik, és ennek értelmében nyilvánulnak meg.

A romániai kommunizmus fogalomhasználat (nemzetiség, együtt élő nemzetiség, illetve a nacionálkommunizmus idején bevezetett „magyar nyelvű román” idióma) azt kívánta sugallni, hogy a kisebbségek integrációja tökéletes, minden a legnagyobb rendben. Közben maga a kisebbség egyre inkább veszélyeztetettnek és peremre szorultnak érezte magát.

TAGADÁSTÓL A LASSÚ KIBONTAKOZÁSIG

A budapesti kormányok magyarságpolitikáját illetően állítja Győri Szabó Róbert: „A keleti blokkban a '40-es évek végétől Magyarország volt szinte az egyetlen állam, amely az inter-nacionalista szemléletet követve, *nem folytatott semmiféle nemzetpolitikát, anyanemzetként nem artikulálta magát.*”⁷ Szerzőnk szerint a határon túli magyar kisebbségeket egyszerűen magára hagyta az akkori (szovjetizált) magyar külpolitika. Mentség nincs, nem érdekes, hogy a téma kényes volt, csak az, hogy a budapesti kormányok viszonyulás-hiánya azt jelentette, nem érdekelte őket a külhoni magyarok asszimilációja, a szomszédos országok homogenizációs, beolvasztási politikájára semmilyen válasz nem született.

Mi lett volna a feladat? A kérdésre az egyetlen természetes válasz: kiállni mellettük, amikor egyénekként és közösségekként szemben erőszakot alkalmaztak, vigyázni nyelvhasználati, kulturális jogaikra, különösképpen az anyanyelvű oktatásra, támogatni kellett (volna) a kisebbségi közösségépítést, a magyarok politikai képviselését, a magyar egyesületeket, a kisebbségi eliteket.

Budapesten látszólag elfogadták az automatizmus elvét, amely szerint az osztályharccal egyszerre a nemzeti ellentétek is eltűnnek, továbbá azt, hogy a nemzetiségi kérdés minden

⁴ Románul: *Strategia Națională pentru Românii de Pretutindeni, 2017–2020*. Lásd: http://www.mprp.gov.ro/web/wp-content/uploads/2017/10/Strategia-Nationala-2017-2020_site.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 11. 28.)

⁵ A hazatelepülés kérdésén túl a még létező külhoni német közösségeket támogatják oktatás, kultúra, műemlékvédelem területén. Lásd: *Aussiedler- und Minderheitenpolitik in Deutschland. Bilanz und Perspektiven*. Szerk. Christoph Bergner – Matthias Weber. München, R. Oldenbourg Verlag, 2009.

⁶ Lagzi Gábor: „Lengyelek, de másak”. *Lengyel kisebbségi közösségek a volt Szovjetunió területén és Lengyelország nemzetpolitikája*. Budapest, EÖK, 2009, 5.

⁷ Győri Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon*. Budapest, Osiris, 1998, 7.

Kállai Gyula, Kádár János, Ion Popescu budapesti román nagykövet, Szirmai István, a beszédet mondó Münnich Ferenc, valamint Marosán György a Romániába utazó magyar párt- és kormányküldöttség búcsúztatásán, 1958. február 20-án. „Nekünk semmiféle területi igényünk nincs!” – mondta Kállai Gyula Marosvásárhelyen. Fotó: FORTEPAN / FSZEK Budapest Gyűjtemény, Sándor György, 119080-as számú fotó

ország belügye, hiszen a szocializmushoz való viszony (a jövőben, valamikor) felülírja a nemzeti különbségeket. Ezt a szomszédos országok másként látták, ezekben a kisebbségek nélküli nemzetállam megteremtése kiemelt cél volt. Magyarországon nem tekintették kiemelt kérdésnek a nemzet(ország)építést, elfogadták a szovjet kontrollt, nemzeti célok helyett az életszínvonal-politika volt a központi kérdés. A határon túli magyarokat illetően azért sem lépett fel Magyarország, mert a pártvezetés elkötelezett híve volt a nemzetfeletti szocialista integrációnak, például a KGST munkamegosztásának.

A magyar politikában 1966-ig a határon túli magyarok kérdése nincs jelen: ekkor az MSZMP kongresszusán történik rá első alkalommal hivatalos utalás. Ez nem jelenti azt, hogy például a magyar-román kapcsolatokban a kérdés nem merülne fel: ilyen esetekben az 1960-as évek végéig a magyar fél retirál. Lássuk a folyamat néhány jelentésszerű mozzanatát.

1958. február 20–28. Magyar párt- és kormányküldöttség Erdélyben. Február 25-én Marosvásárhelyen Kállai Gyula államminiszter kijelenti: „Megmondjuk világosan: nekünk semmiféle területi igényünk sincs. Azt tartjuk, hogy Magyarországnak van épp elég

földje, hogy azon – testvéri egyetértésben a szomszéd népekkel – felépítse a maga szocialista hazáját...”⁸ Kállai után Kádár János pohárköszöntőjében köszönetet mondott az 1956-ban és 1957-ben nyújtott „segítségért”, beszélt a nacionalizmusról, valamint alárendelt kérdésnek nevezte a határok problematikáját.⁹

1958. február 27. Kádár János Bukarestben, a fővárosi Köztársasági Stadionban rendezett nagygyűlésen a következőket mondta: „Ebben a szellemenben mondjuk ki, hogy a Magyar Népköztársaságnak nincs egy országgal sem területi, sem más igénye.”¹⁰

1960. június 20–25. A Román Munkáspárt kongresszusán részt vevő magyar delegációt Kádár János vezeti. A romániai magyar kisebbség kérdéséről nem tárgyalnak.

1964. január: Vita a békepolitikáról. Kádár János a Politikai Bizottság ülésén így fogalmaz: „Öt szomszédunk van, mind az ötnél van valami tőlünk, s az öt közül négy szocialista ország. A véleményem az, hogy végül is a kommunizmus eszméje győzni fog, és ez *meg fogja oldani a népek kérdéseit*, a nemzeti fejlődés problémáit, a határvitákat. [Kiemelés általam – B. B.]”¹¹

1966. március 10–11. Kádár János, az MSZMP KB első titkára és Kállai

⁸ Lelkesen ünnepelte Marosvásárhely dolgozó népe a Magyar Népköztársaság kormány- és pártküldöttségét. Kállay [sic!] Gyula elvtárs beszéde. *Vörös Zászló*, 1958. 02. 26. 4.

⁹ „Itt laknak magyar származásúak is. A nacionalizmus mélyen él az emberek gondolkodásában. Sokszor nem is tudatosan hat és húz vissza. Mi természetesen elsősorban forradalmárok vagyunk. A határok problémája csak alárendelt kérdés. Élhet egy magyar dolgozó Magyarországon rabságban és élhet a Román Népköztársaságban szabadon.” Szántó Jenő: Befejeződött a Magyar küldöttség romániai körútja. *Népszabadság* 1958. 02. 27. 1. Tanulságos, hogy a romániai *Vörös Zászló* és *Előre* Kádár ezen szavait nem közölte.

¹⁰ Nagygyűlés a fővárosi Köztársasági stadionban. Kádár János elvtárs beszéde. *Előre*, 1958. 02. 28. 4.

¹¹ *Jegyzőkönyv az MSZMP PB üléséről*, 1964. január 7. 15. MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) OL (Országos Levéltár) 288. f. 5/324. ő. e. Online: https://adatbazisokonline.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_M-KS_288_05_03240.pdf#search=&page=45 (Utolsó letöltés: 2021. 12. 11.)

Gyula, a forradalmi munkás-parszt kormány elnöke baráti látogatásra Bukarestbe érkezik. A kisebbségi magyarok helyzetéről nem tárgyalnak.¹²

1968: Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága álláspontja a határon túli magyar kultúrát illetően: „hagyományai, nyelve révén egyben része a magyar kultúra egészének is. Éppen ezért az eddignél több gonddal ápoljuk kapcsolatainkat a szomszédos szocialista országokban élő magyarok kultúrájával, érezzünk e kultúrák fejlődéséért mi is felelősséget.”¹³

1970 vége: Kádár érzékeli a közvélemény, a kulturális elit nyomását, a kétfrontos „békülve haragvó”¹⁴ politikát választja. Bár egyetértett a határon túli magyarokért aggódókkal, igyekezett visszafogni a folyamatokat. Mintha jobban félt volna a magyar nacionalizmustól, mint a románától. 1971 januárjában a pártvezetés napirendre tűzi a magyar–román kapcsolatok kérdését, és a Bukarest által 1964 óta folytatott politikára vonatkozóan először jelenik meg a félreérthetetlen minősítés: erőszakos asszimiláció.

1971. június: A választásokat követően elfogadják a magyar külpolitika alapelveit. Első alkalom, hogy nyilvános dokumentumban

az MSZMP kinyilvánítja, Magyarország érdekelt a határon túli magyarok ügyében.

1972. február 24–25. Bukarestbe látogat Kádár János, az MSZMP KB első titkára és Fock Jenő, a minisztertanács elnöke. A kétnapos tárgyalás végén aláírják a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést. A közös nyilatkozatban – a román fél ellenállása miatt – a nemzetiségi kérdés nem szerepel. Az egyik találkozón Kádár János mondja Paul Niculescu-Mizilnek¹⁵ (aki Bukarestben akkor a magyar ügyek „felelőse”): „Mi internacionalisták vagyunk és maradunk. Egyes kényes szervezeti vagy nemzetiségi kérdésnél [sic!] azt meg tudjuk tenni, hogy hallgatunk, de nem hurrázhatunk. Nem kellemes számunkra, ha közvéleményünk egy része a magyarság árulójának tekint bennünket. Ezt a román elvtársaknak is meg kell érteniük.”¹⁶

1975. március 17–22. Az MSZMP kongresszusán Kádár János: „Arra törekszünk, hogy a hazánkban élő német, szlovák, délszláv, román és más nemzetiségek, valamint a szomszédos országok magyar nemzetiségű lakossága, *hidat alkossanak* országaink között.”¹⁷ Ezzel elismerik a magyarországi kisebbségek és a határon túli magyarok kettős kötődését:

nemzeti kultúrájukhoz és ahhoz az országhoz, ahol élnek. A hivatalos külpolitika (még) nem változik, de a határon túli magyar közösségekre ezek után odafigyelnek.

1977. június 15–16. Debrecenben, majd másnap Nagyváradon találkozik az MSZMP KB első titkára, Kádár János és az RKP főtitkára, államelnök, Nicolae Ceaușescu. Magyar részről a találkozó egyik legfontosabb célja „a nemzetiiségek összekötő szerepének” kiemelése. Megegyeznek a főkonzulátusok mielőbbi megnyitásában, a kishatárforgalom bővítésében, kívánatosnak tartják az egymás fővárosaiban történő kulturális házak felállításának meggyorsítását. A kijelölt célok megvalósulása lassú és részleges.¹⁸

1983. január 11–12. Országos ideológiai és művelődéspolitikai tanácskozáson Aczél György beismeri: „nem szemléljük közömbösen, ha bárhol a nemzetiségek hátrányos megkülönböztetésnek vannak kitéve, ha korlátozzák őket az anyanyelv használatában, az anyanyelvi oktatás biztosításában, ha nem tudják tartani a kapcsolatot más országbeli rokonaikkal, barátaikkal”, ugyanakkor kiderül, hogy az MSZMP nem lát esélyt arra, hogy a román pártra gyakorolt nyomás fokozásával eredményt érjen el.¹⁹

¹² Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája, 1944–1989. <http://vincze.adatbank.transindex.ro/index.php?action=ev&ev=1966> (Utolsó letöltés: 2021. 12. 11.)

¹³ Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága ülése, 1968. március 26. Idézi: Bárdi Nándor: Látszat és való. In: *Kisebbségek és kormánypolitika Közép-Európában (2002–2004)*. Szerk. Blénesi Éva – Mandel Kinga. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004, [231–258] 235.

¹⁴ Földes György kifejezése. In: Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés, 1956–1989*. Budapest, Napvilág, 2007, 139.

¹⁵ Niculescu-Mizil, Paul (1923–2008): román kommunista vezető, miniszterelnök-helyettes (1972–1981), tanügyminiszter (1972–1976).

¹⁶ A beszélgetésről Komócsin Zoltán készített emlékeztetőt a PB-tagok és a KB titkárai részére. MNL OL M-KS 288. f. 11/3020. ő. e. Lásd: Földes i. m. 2007, 138.

¹⁷ Kádár János előadói beszéde. *Népszabadság*, 1975. 03. 18. 4.

¹⁸ A találkozóval kapcsolatban bővebben lásd: Földes i. m. 2007, 214–221.

¹⁹ Uo. 300.

Az 1970-es évektől Ceaușescu egyre durvább rendszere létében fenyegette a magyar közösséget. Az autóban Nicolae Ceaușescu román pártvezető integet (Nagybánya, 1969). Fotó: FORTEPAN / Sütő András örökösei, *Új Élet* szerkesztőség, 174707-es számú fotó

1984. november 1. A szomszédos országokban élő magyar kisebbségekkel kapcsolatos feladatok és intézkedések politikai összehangolása céljából – korábbi kezdeményezés alapján – Nemzetiségi Koordinációs Bizottság (NKB) néven operatív bizottság alakult a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális (TKKO), Külügyi, Agitációs és Propaganda Osztályai, valamint a Külügyminisztérium (KÜM) és a Művelődésügyi Minisztérium (MM) képviselőinek a részvételével.

1964 több kutató (Bárdi Nándor, Mák Ferenc, Győri Szabó Róbert) szerint korszakhatár. Földes György számol be arról, hogy 1964-ig a magyar vezetők Romániával szembeni magatartására a „tárgyalni, a problémákat szóvá tenni, vitatkozni, de nem összeveszni” elv volt érvényes,²⁰ ami a kisebbségi kérdés levételét jelentette a tárgyalások napirendjéről. A hetvenes évek közepétől az asszimilációs politikák megerősödése miatt a külhoni magyarok kulturális, oktatási intézményeinek a leépülése kerül a középpontba.

Hallgatni már nem lehetett. Érzékelte ezt az MSZMP felső vezetése is, főleg, mert jeles magyar írók, tudósok megszólaltak, jelezték a gondokat, kimondták: tenni kell valamit. A pártvezetés tudomásul vette: már nem lehet úgy tenni, mintha semmi nem történne. Főleg, hogy 1974-ben Nicolae Ceaușescu a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának ülésén a román nyelv jobb elsajátítását kérte számon, a modernizációra való utalással és a testvériség hangoztatásával újabb impulzust kapott a magyar iskolák, a magyar intézményrendszer felszámolása. Takács Lajos egyetemi tanár a magyar párt- és állami vezetés támogatását kérte a magyar nemzetiség fennmaradása érdekében, mert Erdélyben a magyar-román viszony a mélypontra süllyedt.²¹

A kronológia tételei mutatják, hogy a pártvezetés belátta és korrigálni szándékozott (még nem tudni hogyan) a korábbi bűnös tétlenséget. De Kádár megnyilatkozásai azt is jelzik, hogy bár az MSZMP-ben elindult a váltás, ő maga bizonytalan, mintha mentegőzne... A pártvezér látta a

problémát, de zavarban van, hogy lépnie kell.

VESZÉLY ÉS FELELŐSSÉG

Erdélyben a magyar elit teljesen tudatában volt a veszélynek, hogy Ceaușescu egyre durvább rendszere létében fenyegeti a magyar közösséget. Az 1970-es évek első fele még az intézményépítésé, ekkor úgy tűnt, hogy van lehetőség bizonyos helyi értékek megmentésére, engedni látszott a hatalmi szorítás. De 1975-től kezdődően egyértelműen megmutakoztak az 1971-es ideológiai fordulat hatásai. A városi és falusi települések helyzetéről szóló, az úgynevezett szisztematizálási vita már a társadalmi homogenizációs politikának a része. Elindult az önálló magyar iskolák felszámolása, tagozatosítása – pár év alatt alig maradt városi magyar iskola, tagozatosítással mindenütt a román nyelv vált az iskolák belső nyelvén. Ezt követte a magyar nyelvű iskolák vezetésének románosítása. Következett a román anyanyelvű szaktanárok magyar iskolákba való tömeges kinevezése, az általuk tanított tárgyak „nyelvcseréje”. Megváltoztatták az utcanéveket, hogy megtörjék a helyi hagyományt. A magyar egyetemi végzettségűek a Kárpátokon túli területekre való rendszeres kihelyezése, az egyetemi magyar nyelvű képzési szakok folyamatos sorvasztása. Tömegessé vált a lakosságcsere: moldvai, oltyán gyermekek Erdélybe, Székelyföldre hozatalával teljes román osztályok indítása, ez a 80-as évek elejétől csak Háromszéken évente kb. 4–500 gyermeket jelentett. Magyar településnevek (pontosabban, ha a település neve nem tekinthető

²⁰ Uo. 61.

²¹ Uo. 191.

a hivatalos román név magyar fordításának, pl. Szászváros nem az Orăștie név fordítása)²² használatát betiltják a sajtóban.²³ Összefoglalva: az anyanyelv használatának visszaszorítása, az asszimilációs törekvések az oktatásban és az ügyintézésben, a kétnyelvű feliratok eltűnése, a kulturális intézmények látványos tartalmi kiüresítése, a helyi magyar nemzetiségű káderek kiszorítása, esetenként a kollektív szintű nacionalista megbélyegzés – homogenizáció minden szinten. Közben folyamatosan erősödött a titkosszolgálati megfigyelés.

A pártvezetés gyakorlatilag kizárta soraiból azt a reprezentatív politikai és kulturális elitet, amely magyarként közvetítő szerepet játszott a magyar közösség és a pártvezetés között (Domokos Géza, Sütő András, Fazekas János, Király Károly). Az intézmények nélküli, lecsupaszított kisebbségi társadalmat csupán az egyház és a nagyobb településeken spontánul megszerveződő értelmiségi csoportok, informális hálózatok fogták össze. 1984-ben eltávolítottak minden olyan értelmiségit a különben kirakatintézményként létrehozott Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsából, aki nem mutatott teljes lojalitást a kommunista párt iránt. Az MNMT elnöki

tisztségét Gere Mihály, a Központi Bizottság tagja vette át, így ettől kezdve megszűnt az MNMT közvetítői szerepe, kizárólag propagandaszerepet töltött be.²⁴

Az idősebb generáció tagjai, akiket Novák Csaba Zoltán hatvannyolcsoknak nevez, egyfajta válaszut elé érkeznek: választaniuk kell az ellenállás, a visszavonulás vagy a kollaboráció között. Mindegyikre volt példa. Király Károly egyfajta etnikai disszidenssé válik, nem az ideológiát bírálja, hanem annak kisebbségpolitikai vonatkozásait. Sütő András újraértelmezi az ifjúkori önmagát, és eljut egyfajta félig-meddig disszidens magatartásformáig. Bár nagyon sokan a visszavonulást, az elhallgatást választják, amikor szükség van egyféle szimbolikus gesztustételre, mint például a Ion Lăncrănján könyvének megjelenését elítélő levél aláírására, akkor vállalják. Félnék, mégis kifejezik, ha mérsékelten is, a rendszerrel szembeni nemtetszésüket.

Novák külön kiemeli annak fontosságát a magyar kulturális ellenállás történetében, hogy Nagyváradon létrejön egy alternatív magyar közösségi színtér, és megjelenik egy új generáció, amely beírja magát a „tiltakozástörténetbe”, az új generáció

zöme a Bretter-nemzedék²⁵ tagja. A kolozsvári egyetemi padokból érkeznek, nem is akarnak integrálódni abba a pártba, amely a régieket is kilöki. Novák nyilatkozza egy interjújában: mindennek megvolt a reakciója is, hiszen előbb félénkebb, később merészebb ellenzékiesség bukkott a felszínre az idősebb generáció soraiban, aztán megjelent az *Ellenpontok*, illetve elindultak a Limes-kör találkozói, megszülettek szövegeik...²⁶

Ion Lăncrănján 1982-es pamflet-jére máig sokan úgy emlékeznek Erdélyben és Magyarországon, hogy azzal vette kezdetét a magyar-ellenes kampány. Vincze Gábor kimutatta, hogy ez nem így van, ugyanis Erdély (és ezzel együtt Magyarország) múltjának átírása, magyar történelmi személyiségek (Kán László erdélyi vajda, Kinizsi Pál, Dózsa György és mások) „kiszájtítása” román részről régtől fogva elterjedt gyakorlat volt.²⁷ A *Cuvînt despre Transilvania (Gondolatok Erdélyről)*²⁸ külön figyelmet érdemel, mert a legmagasabb pártvezetés (Vincze Gábor feltételezése szerint Elena Ceaușescu) támogatása állt mögötte. A kiadás célja a román közvélemény felkorbácsolásán, a magyar kisebbség elleni uszításon túl – Vincze szerint – megfélemlíteni a vezető magyar értelmiséget, nehogy az

²² Településnevek kérdése: Nagyváradot a századfordulón románul Oradea Marenek hívták, majd a „nagy” jelentésű Mare utótag lekopott. Zombolya kisváros sokáig románul Jombolia, majd kialakul a ma használatos Jimbolia névváltozat. Mindkét névfejlődés jól mutatja, milyen nyelvből milyenre történt fordítás. Példák még idézhetők.

²³ Az 1970-es évek eleji rendelkezés főleg a németeket sújtotta, hiszen számukra Nagyszeben Hermannstadt, Brassó Kronstadt, Gyulafehérvár Karlsburg, Szászváros Broos – és folytathatnánk. Ezek a példák is jelzik, hogy a román településneveket a magyar nevekből kiindulva alakították ki.

²⁴ Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974–1989*. Csíkszereda, Pro-Print, 2017.

²⁵ Bretter György (1932–1977): filozófus, egyetemi oktatóként hangadó és szaktekintély volt (nemcsak) a fiatalok körében (Gaál Gábor irodalmi kör, Diótima-kör), generációk életszemléletét határozta meg, szellemi környezetéből nőttek ki a rendszerváltó értelmiség jelentős képviselői.

²⁶ Szilágyi Aladár: A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája. [Beszélgetés Novák Csaba Zoltán történésszel]. *Érdes Erdély (Erport.ro)*. <http://erport.ro/tobbszemkozt/a-ceauescu-rendszer-magyarsagpolitikaja-2> (Utolsó letöltés: 2020. 11. 30.)

²⁷ Vincze Gábor: Egy magyarellenes pamflet fogadtatása Erdélyben a nyolcvanas évek elején. A magyar–román propagandaháború előzményei. *Látó*, 2006. november. <https://epa.oszk.hu/00300/00384/00043/496.html> (Utolsó letöltés: 2020. 11. 30.)

²⁸ Lăncrănján, Ion: *Cuvînt despre Transilvania*. Bukarest, Editura Sport-turism, 1982.

Csóóri Sándor írása az *Irodalmi Újságban* (1954) az első hiteles tudósítás volt az erdélyi magyarság sorsáról. Fotó: ARCANUM Adatbázis / Irodalmi Újság

újabb kisebbségellenes intézkedések esetén tiltakozni merészelenek, továbbá az országok közötti kapcsolatok rontásával kikényszeríteni a román és magyar pártvezető újabb találkozáját. Az összeválogatott szövegekből álló kötet frissen írt negyedik fejezetében Lăncrănjan bírálta a párt korábbi magyarságpolitikáját, illetve azt, hogy a „folyton követelőző” magyar kisebbség „túlzott igényeit” „mindig túlságosan kielégítették”, ezáltal juttatva „többslet jogokhoz” azt. Lăncrănjan burkoltan rehabilitálta a két világháború közötti Románia kisebbségpolitikáját,

és ami eladdig elképzelhetetlen volt, Magyarországot és annak politikai vezetését (sőt: magát, Kádár Jánost!) áttételesen irredezantizmussal vádolta. Végül és egyáltalán nem utolsósorban a „külső és belső magyar revizionista igény” hangoztatásával a vádlottak padjára ültette a magyar kisebbséget. Bár akkor ez nem kapott nyilvánosságot: csaknem a teljes akkori felelős magyar elit (Kolozsvár, Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Székelyföld, Bukarest) megszólalt, memorandumok, beadványok születtek, pártvezetőknek leveleket küldtek.

A Lăncrănjan-pamfletre válaszul jelentette meg Százaz György a *Valóság* 1982. októberi számában az *Egy különös könyvről* című tanulmányát,²⁹ melyben élesen bírálja a román író-publicista *Gondolatok Erdélyről* című propagandakönyvének szemléletét és tartalmát.

Mivel ennek a közvetlen politikai háttérű történész-támadásnak és a kialakult helyzetnek voltak előzményei, röviden vegyük számba ezeket.

Csóóri Sándor 1954 őszén *Romániai magyar írók között* címmel számolt be az *Irodalmi Újságban* erdélyi tapasztalatairól, ez volt az első hiteles kép az erdélyi magyarság helyzetéről.³⁰

A következő fontos mozzanat: 1975-ben Constantin C. Giurescu

román történész³¹ (a 2. bécsi döntés 35. évfordulója ürügyén folytatott nagyszabású sajtókampány idején) kirohanást intézett a *Revista de Istorie* (Történelmi Lapok) 6. számában a Magyarország története előző évben Franciaországban, illetve az év tavaszán Londonban megjelent kötete miatt.³² Azzal vádolta a magyar szerzőket, hogy „megismétlik az 1944 előtti történetírási tévedéseit és előítéleteit”.³³ Erre Makkai László határozottan válaszolt,³⁴ sorra megcáfolva a román történész állításait. Giurescu vádaskodásait nyugati nyelveken is megjelentették, ami hozzájárult ahhoz, hogy Budapesten végre elérkezettnek lássák az időt Erdély történetének a megírására.

Mivel korábban erre nem volt példa, a bukaresti pártvezetés meglepődött és felbőszült azon, hogy egy (különben: elismert) magyarországi történész szembe mert szállni a kurzus favorizált professzorával: a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága 1975. szeptember 22-i ülésén a főtitkár-államelnök, Nicolae Ceaușescu éles hangon kelt ki a magyar történészek „támadásai” ellen, és kijelentette, ezt nem lehet szó nélkül hagyni.

A *Magyar Nemzet* 1977-es karácsonyi és a következő hétvégi, 1978-as újránál számában jelent meg Illyés Gyula *Válasz Herdernek és Adynak* című kétrészes esszéje, amely mondanivalójával és fogadtatásával rányomta bélyegét a

²⁹ Százaz György: Egy különös könyvről, *Valóság* 1982. október, 95-105.

³⁰ Csóóri Sándor: Romániai magyar írók között. *Irodalmi Újság*, 1954. 09. 25. 6.

³¹ Giurescu, Constantin C. (1901-1977): román történész. Az 1938-ban bevezetett királyi diktatúra idején miniszter, 1950-ben bezárták, N. Ceaușescu idején rehabilitálták, ezt „megszolgálták”.

³² *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*. Szerk. Pámlényi Ervin. Budapest, Corvina, 1974.; *A History of Hungary*. Szerk. Pámlényi Ervin. London: Collet-s, 1975.

³³ Vincze i. m. 2006.

³⁴ Makkai László: Egy kis szakmai ördögűzés. *Történelmi Szemle*, 1975/4, 751-754.

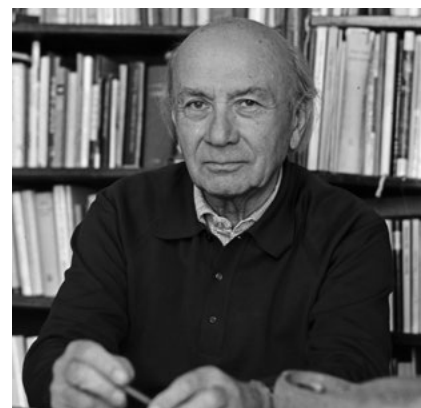
hetvenes évek végének szellemi, mi több, politikai életére.³⁵ Az írás feltűnést keltett, mivel az erdélyi és általánosságban a kisebbségi sorsban élő magyarság sérelmeiről az akkori magyar nyilvánosságban egyáltalán nem esett szó. Illyés megállapítja: „A világon mintegy tizenöt-tizenhat millió magyar él. Ebből azonban csak tízmillió az ország területén, határain belül; a többi kívül, jelenlény részben úgy tapadva a térképbeli országra, mint kenyérre a héja. Jól oda kell néznünk, hogy a valóság és vele egy eltakarhatatlan kérdés határait lássuk.” Bár a korabeli hivatalos politika a magyar kisebbségi népcsoportok kérdését megoldottnak tekintette, a helyzet alapvetően más: „A nemzeti kisebbségek jogait semmiféle nemzetközi megállapodás nem védi.” És tételesen sorolja a jogsértéseket, kezdve az oktatással, el egészen „a kisebbségi és nemzeti, elemi emberi jogok sérelméig”. Eladdig sehol sem tapasztalható nyíltsággal mutatott rá az erdélyi magyarok jogfosztottságára. Az esszé utolsó mondatai: „A múlt szigorú vizsgálata, a félreértések tisztázása [...] utat nyit. Segít tényekkel eloszlatni, mindörökre, az egykori jóslatok borulását. Ősi hiedelem, hogy az állhatatos szembenézés oroszlánt meghátráltat. Hitem, hogy az emberiségre pirkadás jön. A vadszelídítő tekintetektől.”

Illyés Gyula esszéjére négy hónappal később jött meg a „hivatalos” román válasz: Mihnea Gheorghiu KB-tag, a Ceaușescu által alapított Társadalmi és Politikai Tudományok

Akadémiájának elnöke, a *Luceafărul* című, közismerten harcos kommunista irodalmi lap 1978. május 6-i számában (*Huni la Paris – Hunok Párizsban*) durván nekiment Illyés Gyulának.

Illyés Gyula írása hangütés volt. Következtek jeles magyar írók, történészek, közéleti személyek úgynevezett „tudat-tisztító” (Csoóri Sándor kifejezése) írásai, nyilatkozatai: Száraz György, Für Lajos, Fekete Gyula, Csoóri Sándor, Cseres Tibor, Csurka István, Köteles Pál, Schöpflich György, Székelyhidi Ágoston, Görömbei András. Kialakultak a helyzetértelmezés egyetemi (Szeged: Ilia Mihály, Budapest: Czine Mihály) és szerkesztőségi műhelyei (*Tisztatáj, Alföld*). És 1986-ban megjelent a monumentális *Erdély története* három kötetben (főszerkesztő Köpeczi Béla, szerkesztők Makkai László, Mócsy András, Szász Zoltán).

Bozóki András teszi fel a kérdést: miért az értelmiségiek kerültek közel a politika formálásának lehetőségéhez a hanyatló Kádár-korszak idején?³⁶ Mik voltak az ellenzéki megszólalás lehetőségei az első és második nyilvánosságban, hogyan különült el, majd olvadt össze a kettő? További kérdések: ellenzékiek voltak-e a megszólaló értelmiségiek, vagy pedig olyan gondolkodók, akiket véleményük vállalása tett rendszerkritikussá?³⁷ Érdekfeszítő kérdések, többen kutatják ezeket (Bozóki András, Csizmadia Ervin, Szalai Erzsébet). Ami bizonyos: a megnyilatkozók felelősségüknek tartották, hogy kimondják azt,

„A számokkal mérhető meggyengülésnél szinte katasztrofálisabb lett, ami a nemzeti tudatot érte. Szellemi összetartó erő – a közérzés kohéziója – nélkül nincs nemzet.” Illyés Gyula *Válasz Herdernek és Adynak* című, *Magyar Nemzetben* közölt esszéje nagy vihart keltett. Fotó: FORTEPAN / Szalay Zoltán, 191170-es számú fotó

amit a politika elhallgat(tat)ott. Felelősségük egyéni és személyes.

Az bizonyos, hogy a párt pozíciói a kulturális és a tudományos életben voltak a leggyengébbek. Lényegében az értelmiségi létről, a párt és az értelmiség viszonyáról volt szó. És a kritikus értelmiségiek egyre erőteljesebben nyilatkoztak meg.

A NEMZETPOLITIKA INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A probléma felismerését követően következnie kellett az intézményesülésnek.

A határon túli magyarság helyzetével kapcsolatosan több intézményben indult el adatgyűjtő, helyzetleíró tevékenység. A kezdeményezések mögött felismerhetően jelen volt a pártpolitikai nyitás a kérdéskör tekintetében. 1968-ban a Hazafias Népfront³⁸ kért átfogó jelentést a határon túli

³⁵ Illyés Gyula: *Válasz Herdernek és Adynak*. *Magyar Nemzet*, 1977. 12. 25. 13., 1978. 01. 01. 9.

³⁶ Bozóki András: A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle*, 2010/2, 7-45.

³⁷ A rendszerkritikus megnyilatkozásokat illetően lásd: Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Budapest, Napvilág, 2006.

³⁸ A Hazafias Népfront hivatalosan a magyar társadalmat leképező szervezet volt, kötődését a pártvezetéshez mi sem bizonyítja jobban, hogy vezetői közül többen jelentős pártpolitikai tisztséget is viseltek.

magyarság kulturális helyzetéről, 1972–1973-ban az MSZMP KB rendelt meg egy helyzetjelentést Magyarország és a szomszédai közti kulturális kapcsolatokról. El kellett dönten, hogyan kezeljék a helyzetet: a „tárgyalni, a problémákat szóvá tenni, vitatkozni, de nem összeveszni” álláspontját valló Kádár Jánosnak, és a vele azonos nézeten lévőknek, így az erdélyi Balogh Edgárnak („Ne lőjünk arra a repülőgépre, amely tűszokat szállít.”) van igaza, vagy azoknak, akik a kemény fellépést tartották volna szerencsésnek. Illyés Gyulának, és az örökébe lépő Csoóri Sándornak meg társainak célja: „elköteleződésre, vállalásra készíteni az MSZMP-t nemzet és nemzetiség ügyében”.³⁹

A politikában és a kultúrában sorra jöttek létre a változás személyek köré szerveződő gócpontjai. Az államapparátusban Köpeczi Béla és Pozsgay Imre, a külügyi apparátusban Szűrös Mátyás, Tabajdi Csaba, Szokai Imre képviselték a magyarságpolitika kialakításának szükségességét. A folyamatot segítette a média, a népi írók és gondolkodók, illetve a demokratikus ellenzék és kialakuló intézményei (*Beszélő, Hírmondó, Erdélyi Magyar Hírügynökség*), továbbá a New Yorkban megalakított Magyar Emberi Jogi Alapítvány (HHRF).

A nemzetiségtörténeti kutatások koordinálására 1974-ben az MTA keretein belül külön bizottságot hoztak létre.⁴⁰ Az 1978-ban a

Gorkij Könyvtárban a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó adatgyűjtés mellett megindult a nemzeti kérdésre és a határon túli magyarokra vonatkozó szakirodalom hivatalos gyűjtése, földolgozása is.⁴¹ 1981–1982-ben a Magyar Írószövetségben kezdődött el egy, a határon túli tudományosság helyzetét vizsgáló program, majd beadványokra válaszként 1985-ben a Széchényi Könyvtár keretében létrejött a Magyarságkutató Csoport (később Intézet). Az induláskor 3 fős csoport 1987 végére elérte a 18-as létszámot, tagjai történészek, szociológusok, irodalomtörténészek, néprajzosok. Első kutatási témájuk: A magyar kisebbségek és szórványok története és jelene 1919–1985. 1987-es beszámolóját Juhász Gyula, az intézet vezetője így zárja: „Lemaradásunk óriási! 40 év mulasztásait nem lehet 1–2 év alatt pótolni.”⁴²

1988-ban a magyar politika egyértelműen a kulturális nemzetfogalom mellett foglalt állást, és elutasította a magyar kisebbségi kérdések szomszédos országok belügyeként való kezelésének elvét. Ebből az is következett, hogy a határon túli magyarsággal kapcsolatos kérdések a szomszédügyi kapcsolatok megkerülhetetlen részévé váltak.

Január végén egy, a Kossuth Rádióban sugárzott interjúban Szűrös Mátyás, az MSZMP KB titkára, az Országgyűlés Külügyi

Bizottságának elnöke bejelentette, hogy a határon túli magyarok a magyar nemzet részét képezik, ezért Magyarország felelősséget érez és visel irántuk, s nemzetközi kapcsolatai alakításában tekintettel lesz az ő érdekeikre is. Szűrös először említi a Romániából magyar földre menekülőket.⁴³

Pár hét múlva a *Magyar Nemzetben* megjelenik Szokai Imre és Tabajdi Csaba közös tanulmánya: *Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés*,⁴⁴ amelyet korszakhatárnak tekintenek a magyarországi kül- és kisebbségpolitika alakulásában. Bár a szerzők arra a kérdésre keresték a választ, hogy a magyarországi szocializmus, melynek időszerűtlensége kiderült, hogyan fejlődhet a nemzeti keretek között, eljutnak a mindmáig érvényes tételig: a határon túli magyarsággal kapcsolatos kérdések a szomszédügyi kapcsolatok megkerülhetetlen részét képezik. A határon túli magyarok, ha idegen állampolgárok lettek is, a nemzetből nem váltak ki, ezért a magyar diplomácia érdekeik képviselésére és egy nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer kidolgozására törekszik. Kijelentik, hogy a mindenkor magyar politika „létparancsa” a kapcsolattartás a határokon túli magyarokkal, a kisebbségi jogegyenlőség kérdése sohasem lehet lezárt, és nem tekinthető egy ország kizárólagos belügyének. Politikai elvárásokat fogalmaznak meg: nemzeti tudat újjáértékelése,

³⁹ Földes i. m. 2007, 61., 133., 283.

⁴⁰ Az itt idézett adatok Bárdi Nándor *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről* c. munkájából (Csíkszereda, Pro-Print, 2013.) származnak. Internetes kereséssel az MTA-bizottság tevékenységéről nem sikerült további információt feltárnom.

⁴¹ Ennek a tevékenységnek egyik eredménye: Cholnoky Győző – Futala Tibor – Kertész Gyula *Nemzetiségi bibliográfia és dokumentáció hazánkban a kezdetektől napjainkig. Könyvtári Figyelő* 1993/4, 545–560.

⁴² Juhász Gyula: A Magyarságkutató Csoport három éve. *Nyelvünk és Kultúránk*, (73) 1988, 7–9.

⁴³ Szűrös Mátyás 1988. január 25-én, a Kossuth Rádióban elhangzott interjút közli: *Mérleg és számvetés tizenhárom év után. A magyarságpolitikai rendszerváltás kezdetei*. Szerk. Tabajdi Csaba. Budapest, Codex Print Kft., 2001, 55–61.

⁴⁴ Szokai Imre – Tabajdi Csaba: *Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés. Magyar Nemzet*, 1988. 02. 13. 10–11. Újraközlés: *Mérleg és számvetés... i. m.* 2001, 33–54.

az etnikai kisebbségek helyzete jogi kodifikálása és a létrehozás: „szolidárisnak kell lenni a szerte a világon élő magyarokkal”. A dolgozat további fontos üzenete: nemzeti konszenzus nélkül nincs eredményes nemzetpolitika.

1989. február 16-án létrejött a Magyar Kisebbségvédelmi Egyesület, elnöke dr. Szabó András, tagjai közül többen a következő időszak magyarságpolitikájának intézményi szereplői lesznek.⁴⁵ Az egyesület elemzéseket és tájékoztató anyagokat állítottak össze.

És több lépésben elkezdődik az állami intézményi keret kialakítása.

Elsőként a Nemzetiségi Kollégium⁴⁶ jön létre (1989. április 24.) Pozsgay Imre vezetésével, a következő szerepkörrel: segíti a kormány munkáját véleményezői és tanácsadói formában az addig gazdátlan és felelős nélküli területen (magyarországi kisebbségek és a határon túli magyar közösségek ügyének figyelemmel követése és felügyelete), segíti a kormányt a nemzetiségi politika elveinek a kialakításában és gyakorlatának megvalósításában. A Kollégium köztes intézmény volt, nem kapcsolták közvetlenül rá valamelyik közigazgatási intézményre, ezért választ kellett találni a kérdésre: ki és miként építi be a megfogalmazott javaslatokat a politikai gyakorlatba?

Ennek a gondolatnak a jegyében a Minisztertanácsi Hivatal létrehozta a Nemzetiségi Titkárságot, utóbb Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárságot (1989. október 1.), vezetésével Tabajdi Csabát bízzák meg. A két, szinte azonos feladatkörrel létrehozott szervezet – a Kollégium és a Titkárság – voltaképpen kiegészíti egymás munkáját: a Kollégiumon belül megfogalmazott ajánlások a Titkárság adminisztratív közreműködésével jutnak el a kormányzati feladatot ellátó döntéshozói szervezetekhez. Mák Ferenc felveti, hogy a Titkárság létrehozására azért is szükség volt, mert „a Kollégiumon belül aktív szerephez jutó, meghatározó egyéniségek mögött már az elképzelt reformokon túlmutató társadalmi pluralizálódás, a többpárti demokrácia valós igénye állt.”⁴⁷

1989. október 18-án az Országgyűlés elfogadja az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvényt. A módosítás 34. paragrafusa a nemzeti és nyelvi kisebbségeket államalkotónak minősítette, és fennmaradásukkal kapcsolatban alapvető állami kötelezettségeket fogalmazott meg.

Következzenek 1990 legfontosabb magyarságpolitikai történései.

Németh Miklós kormánya 1990. március 29-én létrehozta A határon túli magyarságért Alapítványt és a Dunatáj Intézetet, utóbbit az 1986-ban létrehozott Magyarságkutató Intézet jogutódjaként.⁴⁸ Az alapítvány a határon túli közösségek támogatásában

meghatározó szerepet játszó Illyés Közalapítvány elődje. Az Antall-kormány által 1990 júliusában létrehozott IKA körül kialakul egy tanácsadói, politikusokból és szakemberekből álló elit, célja a támogatáspolitikai adományozói és befogadói oldala közötti párbeszéd intézményes kereteinek kialakítása. Létrejön egy határon túli irodahálózat is. Az Illyés Közalapítványból nő ki az Új Kézfogás Alapítvány (1994) majd Közalapítvány (1995). A Dunatáj Intézetet a magyar külpolitika elméleti megalapozása és gyakorlati támogatása érdekében hozzák létre, rangos külföldi tudományos intézetek mintájára, a már létező Külügyi Intézet és a Széchényi Könyvtár keretében működő Magyarságtudományi Intézet kiegészítésére. Az Antall-kormány idején az Intézet a nemzetpolitika megalapozásában fontos szerepet játszott (tagjai Bíró Gáspár, Hornyik Miklós, Molnár Gusztáv és Szilágyi Imre), 1992-től a Teleki László Alapítvány keretében működik 2006-os megszüntetéséig.

1990. április 20–21-én a Kollégium szervezésében kétnapos nemzetközi kisebbségjogi konferenciát tartanak Dobogókőn *A kisebbségi jogok az 1990-es években* címmel, amelyen tizenhárom ország, az Európa Tanács, valamint az Európai Parlament szakértői és politikusai vesznek részt.

1990. május 3. Az Országgyűlés létrehozta az Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottságot (EJKVB) Fodor Gábor (FIDESZ) elnökletével.

⁴⁵ Tóth Pál Péter: Magyar Kisebbségvédelmi Egyesület. *Regio*, 1990/4, 224–226.

⁴⁶ Az alapító dokumentum szerint az intézmény neve Nemzetiségi Kollégium, de szerepel még a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium névváltozat is.

⁴⁷ Mák Ferenc: Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala, 1989–1999. *Magyar Kisebbség*, 2000/3, 237–293.

⁴⁸ Bálint-Pataki József: Értekezés a Határon Túli Magyarok Hivataláról. Neve több volt, mint áruvédjegy. *Felvidék Ma*, 2011. 05. 23. <https://felvidek.ma/2011/05/ertekezes-a-hataron-tuli-magyarok-hivatalarol/> (Utolsó letöltés: 2020. 12. 04.)

1990. május 15. Az Országgyűlés elfogadja a szomszédos országokban élő magyar nemzeti kisebbségek helyzetéről szóló határozatot, amely alapvető fontosságúnak nevezi a kisebbségi identitások védelmét és fejlesztését, az egyéni és kollektív jogok törvényes biztosítását, a közéletben való részvételt, az önszerveződés és az önkormányzat kereteit, a kulturális autonómia garantálását, az anyanyelv használatát, az oktatást, a kulturális életet, a vallásgyakorlást és a tájékoztatást.

1990. május 24. Antall József a kormánya megalakulását követő első sajtótájékoztatóján bemutatja Entz Gézát, aki a Miniszterelnöki Hivatalba (MEH) kinevezett politikai államtitkárként a nemzetiségi és kisebbségi ügyek felelőse. Entz az 1990 szeptemberében létrejövő Határon Túli Magyarok Titkársága vezetője.

1990. augusztus 30. A kormány létrehozza a döntés-előkészítési, kapcsolattartási, elemzési-értékelési, illetve koordinálási feladatok ellátására szakosított intézményét, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalt, elnöke Wolfart János. 1991. január 1-től a NEKH kiválik a MEH szervezeti keretei közül, ezután országos hatáskörű államigazgatási szervként tevékenykedett.

1991. október 31. Megjelenik Entz Géza és Wolfart János közös állásfoglalása *A kisebbségi kérdés kezelése a kormányzati munkában* címmel. Megállapítják, hogy a kormánynak figyelembe kell vennie, hogy egész Európában, a közép-európai régióban pedig kifejezetten felértékelődött a kisebbségek és az etnikai közösségek kérdése. A két aláíró

célszerűnek tartja az „érdemi koordináció” felülvizsgálatát.⁴⁹ 1991 végén az egyes határon túli közösségekkel foglalkozó szakmai bizottságokként „munkacsoportokat” hoznak létre.

A napi gyakorlata során derült ki, hogy a Miniszterelnöki Hivatalon belül Titkárságként történő működés számos köz- és államigazgatási bonyodalmat okoz, s hogy célszerű lenne, ha tevékenységét önálló hivatalként végezné. Ezért a kormány önálló országos hatáskörű szervként létrehozza a Határon Túli Magyarok Hivatalát (1992. május 29.). Ismételten meghatározta a Külügyminisztérium felügyeletébe átsorolt, címzetes államtitkár által irányított Hivatal feladatait: a) folyamatos kapcsolatot tart a világban élő magyarok szervezeteivel – különös tekintettel a szomszédos országok kisebbségeire –, valamint az egyes országok kisebbségi kérdéseiben illetékes kormányzati szervekkel; b) tevékenysége során együttműködik az érdekelt minisztériumokkal, országos hatáskörű szervekkel és más szervezetekkel, továbbá koordinálja a magyar kisebbségekkel, illetve diaszpórával kapcsolatos kormányzati tevékenységet; c) elemzéseket és prognózisokat készít mindazon folyamatokról, amelyek befolyásolják a kisebbségek, mindenekelőtt a magyarság helyzetét; d) vizsgálja a kisebbségi kérdés rendezését befolyásoló európai és egyéb nemzetközi folyamatokat; e) figyelemmel kíséri a magyar politika és a kisebbségi kérdés összefüggéseit, részt vesz az ezzel kapcsolatos külpolitika alakításában, képviselőként.

1992 szeptemberében jelent meg a Külügyminisztérium keretében,

a Bába Iván irányításával kidolgozott *kisebbségpolitikai koncepció*, amely elvi alapokra helyezte a kisebbségi kérdés európai fórumokon és a diplomáciai kapcsolatokban történő megjelenítését. Alaptételei: a cél – a kisebbségek jogainak garantálása lakóhelyükön, kisebbségi identitásuk megőrzésének biztosítása szülőföldjükön, lakóhelyükön, következésképpen az elvándorlás, hazatelepülés, szétszóródás kiváltó okainak a megszüntetése; eszközként hozzájárul az emberi jogokon alapuló megközelítésben rejlő lehetőségek jobb kihasználásához, ezzel párhuzamosan a kollektív jogok garantálásához, az autonómiák egyre bővülő köreinek kiépítéséhez, azaz a de facto önrendelkezés egyre nagyobb lehetőségeinek elérése, ami természetesen csak fokról fokra érhető el; és biztosítékot jelenthet a nemzetközi közösségek garanciáinak elérése az emberi és kisebbségi jogok, valamint az autonómiák biztosításában.

A magyar politika jó ideig járatlan úton elindulva létrehozta a nemzetpolitikai felelősségvállalás intézményi kereteit, a szakértői műhelyek pedig kidolgozták a kérdéskör kezeléséhez szükséges elméleti kereteket. A HTMH másfél évtizeden keresztül nemzetpolitikai intézményként szolgálta a magyarságpolitikát és a kisebbségi közösségépítést egyaránt.

Łukasz Kamiński

Váratlan győzelem?

Európa és 1989

2000 májusában Joschka Fischer német külügyminiszter elmondta azt a híres beszédet, amelyben az Európai Unió föderációvá alakítását szorgalmazta, az integrációs folyamatban javasolva a „kétsebességes” mechanizmus bevezetését. Ebben a beszédében Robert Schuman 1953-ban¹ elhangzott szavait idézte: „Az egyesített Európát nemcsak a szabad nemzetek érdekében kell felépítenünk, hanem azért is, hogy beengedhessük Kelet-Európa népeit ebbe a közösségbe, megszabadítva őket a korlátok alól, amelyek alatt élnek, ha csatlakozni akarnak, és erkölcsi támogatásunkat kérik. Az egységes, testvéri Európa példájával tartozunk nekik. Minden lépés, amelyet ezen az úton haladva teszünk, új lehetőséget jelent számukra. Szükségük van a segítségünkre abban az átalakulásban, amelyen át kell esniük. Kötelességünk erre felkészülni.”²

Ezeket a szavakat később sokszor idézték annak kapcsán, hogy 2004-ben felvették az Európai Unióba az egykori keleti blokk országainak első csoportját. Ez azt a benyomást keltette, hogy az európai struktúrák és általában a nyugati államok nemcsak felkészültek a kommunista rendszer 1989-es bukására, de még számítottak is rá. Jelen írás célja az ilyen állítások igazságtartalmának vizsgálata. A szöveg elsősorban az antikommunista ellenzék történetének kutatója nézőpontjából íródott, és minden bizonnyal nem tartalmazza a probléma minden aspektusát. Sőt, az ezt az időszakot felölelő diplomáciai archívumok csak a közelmúltban nyíltak meg, viszonylag kevés forrás³ és írás jelent meg ebben a témában.⁴ Ez utóbbiak közül a nagyhatalmak – az USA és a Szovjetunió – politikájával kapcsolatos kiadványok a leggyakoribbak.

Az 1970-es évek közepén feltűnő kelet-közép-európai ellenzéki mozgalmak nagy reményeket fűztek az 1975. augusztus 1-jén aláírt Helsinki záróokmányhoz.⁵ A harmadik kosár egy részében az aláíró államok tiszteletet hirdettek az emberi és alapvető szabadságjogok iránt. A várható későbbi értekezletek mechanizmusára vonatkozó remények azonban nem teljesültek. A nyugati államok valóban elkezdtek figyelemmel kísérni az emberjogi helyzetet Kelet-Közép-Európában, de a belgrádi értekeztet (1977–1978) során többségük nem támogatta az USA fellépését, amely az emberi jogok tiszteletben tartását követelte a szovjet blokk országaitól. A kétoldalú megbeszélések során ezt az ügyet sem vitatták meg.⁶

Ezt a visszafogott politikát több tényező alakította. Elsősorban az, hogy az Európai Gazdasági

¹ Az alábbiakban említett kiadványban az év helytelenül 1963-ként szerepel, és ez a hiba a legtöbb angol nyelvű kiadványban megismétlődik.

² *What Kind of Constitution for What Kind of Polity? Responses to Joschka Fischer.* Joerges, Christian – Mény, Yves – Weiler Joseph H. H. Fiesole (eds.). Robert Schuman Centre for Advanced Studies European University Institute – The Jean Monnet Chair Harvard Law School, 2000, 21–22.

³ A legfontosabb *Nagy-Britannia és a kelet-európai forradalmak, 1989* címmel látott napvilágot: Britain and the Revolutions in Eastern Europe, 1989. *Documents on British Policy Overseas.* Series III, Volume XII, London, 2019.

⁴ A Németország újraegyesítéséről szóló viszonylag sok publikáció kivételével.

⁵ Szulecki, Kacper: *Dissidents in Communist Central Europe. Human Rights and the Emergence of New Transnational Actors.* Cham, 2019, 103–106.

⁶ Snyder, Sarah B.: The CSCE and the Atlantic alliance: Forging a new consensus in Madrid. *Journal of Transatlantic Studies*, 2010. Vol. 8, No. 1, 57–58.; Tebinka, Jacek: Z perspektywy Londynu; Jarząbek, Wanda: Z perspektywy Bonn. *Uo.*; Jarząbek, Wanda: Z perspektywy Paryża. In: *Prawa człowieka w polityce demokracji zachodnich wobec Polski w latach 1975–1981.* Ed. Tyszkiewicz, Jakub. Warszawa, 2019.

Felvétel a Szolidaritás szakszervezet irodájából, 1981. Fotó: FORTEPAN / Jankó Attila, 30585-ös számú fotó

Közösség (EGK) országainak szembesülniük kellett az első terjeszkedés kihívásaival (1973), valamint az üzemanyagválság (euroszklerózis) által indított gazdasági válság következményeivel. Továbbá, hogy az államok különböző okok miatt továbbra is a Helsinkiben kezdeményezett párbeszédet tartották elsődleges értéknek, és nem akarták azért megszakítani, mert túl nagy jelentőséget tulajdonítottak az emberi jogi kérdésnek. Jan Patočka esetét is érdemes megjegyezni, mivel némiképp emlékeztetett a nyugat-európai politikára. A jeles cseh filozófus a Charta '77 első három szövevényének egyike volt. 1977 márciusában a Prágába látogató holland külügyminiszter, Max van der Stoep őt is meghívta egy találkozóra, amelyen újságírók vettek részt. A kezdődő ellenzék támogatásának gesztusaként tervezett találkozó drámai következménnyel járt – Patočka professzort a kommunista titkosrendőrség egy

sor kihallgatásnak vetette alá, aminek következtében meghalt.⁷

E körülmények között a politika ellenére Nyugat-Európa (beleértve az Európai Gazdasági Közösséget is) továbbra is az ellenzéki mozgalmak (és a társadalom) referenciapontja maradt. 1979-ben a Lengyel Függetlenségi Egyezmény (Polskie Porozumienie Niepodległościowe, PPN) nevű illegális szervezet kiadványt készített az európai integrációs folyamatban való részvétel perspektívájáról. A posztulátumok a lengyeleknek és az európai intézményeknek is szóltak: befoglalták az integrációs folyamat ismereteinek terjesztéséhez való hozzájárulást (például az Európai Parlament által kiadott lengyel nyelvű tájékoztatókkal vagy rendhagyó rádióadásokkal), ösztöndíjak biztosítását tudósoknak és újságíróknak, több cserediákprogram szervezését és a lengyel menekültek számára a hontalan státusz

helyett az Európai Közösség útleveleinek megadását.⁸

A kérések megválaszolatlanul maradtak. Az Európai Parlament azonban 1979-ben – tagjait ekkortól választják általános választásokon – végre foglalkozott az emberi jogok kelet-közép-európai kérdésével.⁹ Két határozatot fogadtak el a Charta '77 és az Igazságtalanul Üldözöttek Védelmi Bizottságának tagjai védelmében, akiket Csehszlovákiában tartóztattak le és ítélték el.¹⁰

Az 1980. augusztusi sztrájk-hullámhoz és a Szolidaritás Független Önkormányzó Szakszervezet megalakulásához kapcsolódó lengyelországi válság nem változtatta meg alapvetően a kelet-közép-európai országokkal kapcsolatos európai politikákat. A lengyelekkel szembeni általános szimpátia ellenére a válságot elsősorban az európai stabilizációt veszélyeztető tényezőnek tekintették. Ez a lehetséges lengyelországi szovjet intervenció miatti aggodalommal volt kapcsolatban, amely a legsötétebb forgatókönyvek szerint akár háborúhoz is vezethetett volna. Az európai struktúrák tevékenységüket Lengyelország gazdasági támogatására korlátozták. 1980. szeptember 18-án az Európai Parlament egy olyan határozatot fogadott el, amelyben kifejezte elismerését a lengyel munkavállalók iránt, felszólított a sztrájkjog és a szólásszabadság tiszteletben tartására, és hangsúlyozta, hogy „csak a lengyel népnek van joga dönten a Lengyelország jövőjéről”.

⁷ „Kéž je to všechno ku prospěchu obce!” Jan Patočka v dokumentech Státní bezpečnosti. Ed. Blažek, Petr. Praha, Academia, 2017.

⁸ Polskie Porozumienie Niepodległościowe. Wybór tekstów. London, 1989, 275–276.

⁹ Az előző évben (többek között) Chilében, Guatemalában, Iránban, Nicaraguában és Uruguayban vitatták meg az emberi jogokat. Az emberi jogokat a keleti blokkban csak néhány tagország esetében említették meg.

¹⁰ Sierp, A.: *Democratic Change in Central and Eastern Europe 1989–90. The European Parliament and the end of the Cold War*. Luxembourg, EPRS, 2015. https://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS_STU_538881_Democratic_change_EN.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 11. 24.).

Ez az óvatosság olyan mértékű volt, hogy a nyugati nagykövetségek nem fogadták el a meghívást az 1970. decemberi, gdański mészárlás áldozatainak emléket állító emlékmű felavatására. A Nyugat egyetlen durvább reakciója Amerikához kötődött – az Észak-atlanti Tanács 1980 decemberében nyilatkozatot fogadott el a szovjet intervenció lehetőségével kapcsolatos félelmekkel kapcsolatban.¹¹

A hadiállapot bevezetését (1981. december 13.) a Lengyel Népköztársaság hatóságai megkönnyebbülten fogadták, mert a kevésbé veszélyes forgatókönyv megvalósulását látták benne. Az első napokban egy maroknyi politikus olyan őszinte kijelentéseket tett, amelyeket kritizált a nyugati közvélemény. Helmut Schmidt, az NSZK kancellárja, aki akkor hivatalos látogatáson volt az NDK-ban, *de facto* támogatta a hadiállapot bevezetését, és kijelentette: „Mi, Honecker úr és én, mindketten megdöbbenünk, hogy szükség volt rá”. Nem hagyta félbe a látogatást. Claude Cheysson francia külügyminiszter, válaszul arra a kérdésre, hogy a

francia kormánynak cselekednie kellene-e, azt mondta: „Egyáltalán nem. Nyilvánvalóan semmit sem fogunk tenni”. Később az ilyen kijelentéseket már kerülték, de a lengyel eseményekre adott reakció lényege változatlan maradt. Nyugat-Európa főbb országai csak szóban tiltakoztak, és diplomáciai úton izolálták Jaruzelski tábornok rendszerét. A Szovjetunióra is irányuló, döntő amerikai reakciót csak Nagy-Britannia támogatta.¹²

A nyugat-európai állásponttal kapcsolatos csalódottság nemcsak ahhoz kapcsolódott, hogy nem került sor a szabadságmozgalmak tevékenységének egyértelmű támogatására.¹³ Milan Kundera *Közép-Európa tragédiája* című esszéje¹⁴ sok vitát váltott ki a vasfüggöny által kettéválasztott kontinens mindkét oldalán. A cseh író úgy gondolta, hogy Európa elvesztette kulturális identitását, és emiatt a kommunizmus rabságában lévő országok polgárai hiába várták a támogatást. Az esszé a következő híres szavakkal zárult: „Kelet-Európa valódi tragédiája tehát nem Oroszország, hanem Európa. Az az Európa, amely a

Milan Kundera *A megrabolt Nyugat* című esszéje sok vitát váltott ki a vasfüggöny által kettéválasztott kontinens mindkét oldalán. Fotó: Wikimedia Commons / Elisa Cabot

magyar sajtóügynökség igazgatója számára akkora értéket jelentett, amelyért kész volt meghalni és meg is halt. A vasfüggöny mögött nem tudta, hogy változtak az idők, és Európában már nem érték maga Európa. Nem tudta, hogy a mondat, amit telexen¹⁵ röpített a maga síkvidéken fekvő országából a határokon túlra, már elavult, és soha sem lesz érthető.”¹⁶

Az európai államok között Nagy-Britannia kezdeményezte a szemléletváltást.¹⁷ Ez valószínűleg az amerikai szankciók fent említett aktív támogatásához kötődött,

¹¹ Uo. 13.; Pleskot, P.: *Kłopotliwa panna „S”*. *Postawy polityczne Zachodu wobec „Solidarności” na tle stosunków z PRL (1980–1989)*. Warszawa, 2013, 59–196.; Minutes of the sitting of Thursday, 18 September 1980. *Official Journal of the European Communities*, 13 X 1980, available on <https://eur-lex.europa.eu/>.

¹² Pleskot i. m. 2013, 246–382.; Ceranka, P.: Western States’ Reactions to Martial Law Imposition in Poland. *The Polish Quarterly of International Affairs*, 2009. no. 1, 107–108.

¹³ Természetesen ez a kormányok reakcióira vonatkozik. Számos társadalmi kezdeményezés támogatta az ellenzékét a szovjet tömbben.

¹⁴ Az esszé először a *Le Débat* című francia lap 1983. novemberi számában jelent meg. Magyarul a *Hírmondó* szamizdat közölte elsőként: *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája*. *Hírmondó*, 1984/6–7.

¹⁵ Ez az esszé elején idézett szavakra utal: „1956 novemberében, néhány perccel azelőtt, hogy a tűzértség szétlőtte volna irodáját, Magyarország sajtóügynökségének igazgatója kétségbeesett üzenetet indított telexen a világba, a reggel Budapest ellen indított orosz offenzíváról. A távirat ezekkel a szavakkal végződött: »Magyarországért és Európáért fogunk meghalni.«” Uo.

¹⁶ Kundera szövege franciául jelent meg, az angol változat helye: *The New York Review of Books*, 1984. Vol. 31, n° 7.

¹⁷ Némi fejlődés már az EBESZ következő madridi találkozóján (1980–1983) is látható volt, amely során a keleti blokk emberi jogi kérdéseit a nyugati államok gyakrabban vetették fel. Ezt a változást az afganisztáni háború, a lengyelországi tömeges elnyomás és az a sokk okozta, hogy a szovjetek 1983 szeptemberében, közvetlenül a konferencia utolsó ülése előtt lelőttek egy utasszállító repülőgépet. Snyder, S. B.: *Human Rights Activism and the End of the Cold War. A Transnational History of the Helsinki Network*. Cambridge – New York, 2011, 146–156.

Margaret Thatcher brit miniszterelnök a budapesti Vörösmarty téren, 1990. szeptember 19-én. „Túl gyorsan haladnak, túlságosan gyorsan! Az ilyen dolgokat lépcsőről lépésre kell végrehajtani, és nagyon bölcsen kell kezelni őket.” Fotó: FORTEPAN / Szigetváry Zsolt, 152458-as számú fotó

amelyre az után került sor, hogy Lengyelországban bevezették a hadiállapotot. A változás első látható jele Margaret Thatcher budapesti látogatása volt 1984 februárjában. Egy rendhagyó táviratban – egyfajta indokolásként – a következőt írta Ronald Reagannek: „Mert beláthatatlan ideig meg kell találnunk a kommunista rendszerrel való együttélés módját, akármilyen visszataszító is.”¹⁸ A brit politika hamarosan leginkább a Lengyel Népköztársasággal fenntartott kapcsolatok fokozatos újjáépítésének ötletén alapult. 1984 novemberének elején Malcolm Rifkind külügyi államminiszter Lengyelországba látogatott. Indulás előtt tárgyalt a Szolidaritás londoni irodájának igazgatójával, Varsóban tartózkodva pedig nemcsak a földalatti szervezet képviselőivel találkozott, hanem virágokat is tett a néhány héttel korábban meggyilkolt Jerzy

Popiełuszko atya sírjára. A kommunista hatóságok durva reakciója ellenére (Jaruzelski például lemondta a Rifkinddal való találkozóját) az év vége felé az olasz külügyminiszter, Giulio Andreotti is megtette ugyanezeket a gesztusokat. Amikor a lengyel hatóságok jelezték Hans-Dietrich Genschernek, hogy nem értenek egyet Popiełuszko atya sírjának meglátogatásával, a nyugat-német külügyminiszter lemondta a Lengyel Munkáspártnál teendő látogatását.¹⁹ Geoffrey Howe külügyminiszter 1985 áprilisában tett hivatalos látogatást a Lengyel Munkáspártnál. Nemcsak hogy találkozott az ellenzék képviselőivel és virágot tett Popiełuszko atya sírjára, de nyíltan felszólította a kommunista hatóságokat, hogy engedjék szabadon a politikai foglyokat, kövessék a Helsinki Egyezményt, és kezdjenek párbeszédet az ellenzékkel.²⁰

A varsói nagykövetségre²¹ küldött jelentésében Howe összefoglalta a lengyelországi látogatásán történeteket, valamint az azt megelőző találkozóit Bulgáriában, Csehszlovákiában és az NDK-ban. Ebben megfogalmazta a brit politika célját is ebben a régióban: „célunk az is, hogy gyengítsük a szovjet ellenőrzést a bábállamai felett. Ez azt jelenti, hogy támogatni kell a fokozatos evolúciós változás folyamatát Kelet-Európában. [...]” Ezzel kapcsolatosan javasolta:

- „a Kelet-Európával folytatott párbeszéd kiszélesítését, utat nyitva a kapcsolatok általános megerősítésének;
- fegyverzetellenőrzési megállapodások megkötésének elősegítését, amelyek képesek fenntartani a biztonságot a fegyverkezés alacsonyabb szintjein;
- az emberi jogok tiszteletben tartásának elősegítését;
- megmutatni Kelet-Európa népeinek, hogy nem felejtették el őket.”

Howe egyidejűleg hangsúlyozta, hogy a párbeszéd kiszélesítésének politikája magában hordozza a kommunista rendszerek legitimálásának kockázatát, és annak hatékonysága a nyugati államok együttműködésétől függ. A NATO és az Európai Közösség platformot jelentettek az ilyen együttműködés számára. Nem számított azonban egységes fellépésre: „Minden nyugati

¹⁸ Bátonyi Gábor: „Creative Ferment in Eastern Europe”: Thatcher’s Diplomacy and the Transformation of Hungary in the Mid-1980s. *Diplomacy & Statecraft*, 2018. vol. 29, no 4., 664.

¹⁹ A látogatás néhány hónappal később (1985. március) történt, de az nem hivatalos jellegű volt.

²⁰ Pleskot i. m. 2013, 430–431., 461., 549–550.

²¹ Másolatait elküldték a brit nagykövetségekre Kelet-Közép-Európa minden országában (beleértve a Szovjetuniót), az NSZK-ban, Franciaországban, az Egyesült Államokban és a NATO-n belüliekre is. Ez bizonyítja a dokumentum program jellegét.

országoknak megvannak a saját kijátszható lapjai. A németek például ipari előnyökkel és politikai erővel rendelkeznek, különösen a »másik német állam« kezelésében; a franciák kulturális ügyekben; Nagy-Britannia, mint a demokrácia legrégebbi hagyományait képviselő, angolul beszélő nemzet és az emberi jogokról való párbeszéd zászlóshajója; és az Egyesült Államok, mint leendő bevándorlók millióinak álma és a rivális szuperhatalom.” Nagy-Britannia sajátos feladataként látta a következőket: „Ösztönöznünk kell Kelet-Európában a kreatív pezsgést, amely arra készíti a Szovjetuniót, hogy növelje toleranciáját, és amely hangsúlyozza a nyugati társadalom vonzerejét. Ennek a pezsgésnek folyamatosan, de halkán kell megkérdőjeleznie a kommunista párt domináns szerepét és a Szovjetunió tekintélyét.” A politikai kérdések mellett a gazdaság is fontos helyet foglalt el az elképzelésekben – ösztönözve a reformokat és a KGST-államokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatok gondos kiterjesztését.²²

A kutatás jelenlegi állása nem teszi lehetővé annak megítélését, hogy a brit javaslat milyen mértékű támogatást kapott Nyugat-Európa fővárosaiból, a gyakorlat alapján azonban úgy tűnik, hogy jelentőset. Más államok is követni kezdték a Rifkind és Howe által kijelölt utat – különböző szintű

lengyelországi, majd később más kelet-közép-európai országokban tett látogatások során a Nyugat képviselői elkezdtek találkozni az ellenzékkel, fellelték az emberi jogok kérdését, és rámutattak a párbeszéd és a reformok szükségességére. Az 1989-es események alakulása szempontjából a legjelentősebb François Mitterrand francia elnök két látogatása volt.²³ 1988 decemberében Prágában találkozott a Charta '77 Václav Havel vezette aktivistáival, 1989 januárjában pedig Szófiában a szerveződő bolgár ellenállás képviselőivel. A találkozó nemcsak legitimálták és némileg védtek az ellenzék, hanem további tevékenységekre is ösztönözték.²⁴ Érdemes megemlíteni az EBESZ következő bécsi ülését is, ahol sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek az emberi jogok tiszteletben tartására a szovjet blokkban, valódi megfigyelési mechanizmusokat hozva létre.²⁵

Fontos intézkedéseket hoztak a közgazdaság tekintetében is. 1986-ban tárgyalások kezdődtek az Európai Gazdasági Közösség és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa között. Ezek egy közös nyilatkozat aláírásával és a szervezetek közötti hivatalos kapcsolat kialakításával zárultak 1988 júniusában. Ez megnyitotta az utat a kétoldalú megállapodások előtt is, amelyeket Magyarországgal (1988. szeptember 26.), Csehszlovákiával (1988. december 19.) és

Lengyelországgal (1989. szeptember 19.) írtak alá. Bulgáriával és a Szovjetunióval is folytatók a tárgyalások. A KGST országai nemcsak az EGK-val folytatott gazdasági együttműködés lehetőségeit (árucseré, új technológiák stb.) kívánták volna felhasználni, hanem a nyugati megoldásokat is másolni akarták, például egy saját, egységes piac létrehozásával.²⁶

Mindezen lépések, amelyek a kelet-közép-európai államokban az evolúciós változások ösztönzésére és fokozására irányultak, természetesen a Mihail Gorbacsov által a Szovjetunióban kezdeményezett reformfolyamathoz is kapcsolódtak. A pozitív változásba vetett újkéletű remény ellenére kevesen számítottak arra, hogy megnyílna Európa teljes egysüléseinek perspektívája. Az egyik kivétel II. János Pál pápa volt, aki 1988. október 11-én az Európai Parlamentben azt mondta: „Más nemzetek minden bizonnyal csatlakozhatnak a ma itt képviseltekhez. Az egyetemes egyház legfelsőbb lelki vezetőjeként, aki Kelet-Európa szülöttje vagyok, és ismerem a szláv népek törekvéseit, közös európai hazánk másik »tüdejét«, azt kívánom, hogy Európa, önként szabad intézményeket adva magának, egyszer el tudja érni a földrajz és még inkább a történelem által adott teljes dimenziókat. Hogyan is ne reménykedhetnék ebben, hiszen a keresztény hit által ihletett kultúra, minden

²² Onslow, S. – Kandiah, M. (eds.): *The British Embassies and the East European Revolutions of 1988–89*. https://issuu.com/fcohistorians/docs/witness_seminar_-_the_british_embas [Utolsó letöltés: 2021. 01. 14.].

²³ Előtte 1988 decemberében Lech Wałęsát Párizsba hívta, és ott majdhogynem államfőként kezelte.

²⁴ Burakowski, A. – Gubrynowicz, A. – Ukielski, P.: 1989. *The Autumn of Nations*. Warsaw, 2020, 682.

²⁵ Brait, A. – Gehler, M.: The CSCE Vienna Follow-up Meeting and Alois Mock, 1986–1989. In: *Christian Democracy and the Fall of Communism*. Eds. Gehler, M. – Kosicki, P. H. – Wohnout, H. Leuven, 2019, 84–91.

²⁶ Mastny, V.: Ending the Cold War in Europe. Eastern Europe and the early prospects for EC/EU and NATO membership. *Cold War History*, 2009, Vol. 9, No. 2, 205.; Grzybowski, K.: The Council for Mutual Economic Assistance and the European Community. *The American Journal of International Law*, 1990. Vol. 84, No. 1., 290–292.

viszontagság ellenére, minden társadalmi rendszeren és ideológián túl mélységesen meghatározta Európa összes népe, a görögök és a latinok, a germánok és a szlávok történelmét.”²⁷

Ha már említést tettünk az Európai Parlamentről, érdemes megjegyezni, hogy 1988 és 1989 fordulóján érezhetően fokozta tevékenységének intenzitását. Emberi jogokkal kapcsolatos viták sorát szervezték meg a keleti blokk országaiban, amelyeken elítélték a jogsértéseket, többek között Csehszlovákiában, Romániában, Bulgáriában, valamint a Szovjetunióban (első sorban a balti államokban és Örményországban). A viták feltárták a fennálló politikai megosztottságot és aggályokat, például a helyzet destabilizálásával kapcsolatban – nemcsak Európában, hanem a különböző államokban is. Még olyan megállapítások is elhangzottak, hogy a túl gyors demokratizálás károsíthatja a Szovjetunió *peresztrojka*ját.²⁸

A változások gyorsulása – először Lengyelországban, nem sokkal később pedig Magyarországon – nem okozott elmozdulást az európai politikában. Mind a fővárosokban, mind a Közösség szintjén a fő hangsúlyt az átalakuló országok gazdasági támogatására helyezték. A párizsi G-7 csúcstalálkozón 1989. július 4-én – az Európai Közösség koordinálásával – támogatást kértek az átalakuló

államok számára. Ennek keretei között hozták létre 1989 decemberében a PHARE (Gazdasági szerkezetátalakítási támogatás Lengyelország és Magyarország számára) programot. Az Európai Parlamentben 1989. szeptember 14–15-én folytatott vita első sorban Lengyelország támogatásának szükségességére irányult, miután megalakult az első nem kommunista kormány. Október 12-én szintén megvitatták az NDK menekültjeinek növekvő problémáját.²⁹

Mint látszik, néhány hónapig Nyugat-Európában sem értették teljesen a kelet-közép-európai a változások jellegét, amelyekről azonban kiderült, hogy karakterük kivételes. Frédéric Bozo a francia külügyminisztérium igazgatójának 1989. február 20-i feljegyzését idézi: „A második világháború után született Európa szervezetét felváltja egy új, de nem világos, hogy milyen irányba haladunk.”³⁰ Megkockáztathatjuk, hogy a legnagyobb figyelmet Mihail Gorbacsov politikájára összpontosították, aki diadalútra indult Nyugat-Európa főbb államaiba – Nagy-Britanniába (április 6–8.), a Németországi Szövetségi Köztársaságba (június 12–16.) és Franciaországba (július 4–6.). A csúcspont az Európa Tanács előtt elmondott beszéd volt július 6-án, Strasburgban. Gorbacsov ennek keretei között bemutatta a Közös Európa Ház koncepcióját – két gazdasági-politikai blokk békés együttélésének vízióját.³¹

Az európai vezetőkben csak a berlini fal leomlásakor (november 9.) tudatosult, hogy az éppen zajló események soha nem látott jellegűek. November 18-án az Európai Tanács nonformális ülést tartott, amelyen az elfogadott nyilatkozat azt hangsúlyozta, hogy ez egy „kivételes eseményeket követő kivételes találkozó volt, az állam- vagy kormányfők november 18-i párizsi munkavacsoráját kizárólag a jelenlegi kelet-európai fejleményeknek és a Közösség ehhez való viszonyulásának szentelték. [...] Az Európai Tanács elnöke két szóval foglalta össze a légkört: szolidaritás és egység.” Továbbra is nagyon óvatosak voltak azonban: „A résztvevők kifejezték (i) a demokratikus változások támogatása és ösztönzése iránti akaratot; (ii) *a meglévő szövetségek és határok stabilitásának megerősítésére* irányuló szándékot [Kiemelés – L. K.], azt a vágyat, hogy válassz adjanak a nem tagországok abbéli kérésére, hogy a közösségi piac megnyíljon számukra.”³²

Nem sokkal később az NDK és más államok eseményeinek szenteltek vitát az Európai Parlamentben. Az EP november 23-án elfogadott határozatában leszögezte „a közép- és kelet-európai eseményeknek a történelmi jellegét, amelyeket népeik azon elhatározása váltott ki, hogy szabad és demokratikus módon gyakorolják önrendelkezésüket, kellő tiszteletben tartva az emberi jogokat”. A határozat hangsúlyozta továbbá,

²⁷ Discorso di Giovanni Paolo II durante la visita al Parlamento Europeo. [Strasburg, 1988. október 11.] http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/speeches/1988/october/documents/hf_jp-ii_spe_19881011_european-parliament.html [Utolsó letöltés: 2020. 11. 25.]

²⁸ Sierp *i. m.* 2015, 17–22.

²⁹ *Uo.* 26–31.

³⁰ Bozo, F.: The Failure of a Grand Design: Mitterrand's European Confederation, 1989-1991. *Contemporary European History*, 2008. Vol. 17, No. 3., 395.

³¹ Malcolm, N.: The „Common European Home” and Soviet European Policy. *International Affairs*. 1989. Vol. 65, No. 4., 666–669.

³² *Bulletin of the European Communities*, 1989. No 11., 56.

hogy „az EGK szorosabb integrációja megteremti az alapot a közép- és kelet-európai államokkal és a Szovjetunióval való szorosabb együttműködéshez, valamint a két német állam közötti közelebbi kapcsolatok kialakításához”, és hogy „az európai integrációt a nacionalista követelések legyőzésének egyik módjának kell tekinteni”. Kifejezte támogatását a keletnémetek, a csehek és a szlovákok felé, felszólította az EGK-t Lengyelország, Magyarország és az NDK gazdasági támogatására, és reményét fejezte ki, hogy a közelgő szovjet–amerikai csúcstalálkozó Máltán „hozzájárul a szabadság, az önrendelkezés, a biztonság és a béke elvein alapuló európai rend kialakításához”.³³

Aperspektívát, hogy Németország egyszer egyesülhet – az egész kontinens egyesülésének hírmondójaként – még mindig távolinak tartották. 1989. november 10-i sajtótájékoztatóján Margaret Thatcher, amikor egy ilyen lehetőségről kérdezték, azt mondta: „Túl gyorsan haladnak, túlságosan gyorsan! Az ilyen dolgokat lépésről lépésre kell végrehajtani, és nagyon bölcsen kell kezelni őket.” Ugyanezen a napon François Mitterrand azt a megállapítást tette, hogy a „jaltai rend” vége közeleg, ugyanakkor azonban november 24-én a keletnémet kommunisták új vezetőjének, Egon Krenznek írt levelében „a Német Demokratikus Köztársasággal és az Európai Közösséggel való kapcsolatok

fejlődésének perspektíváiról” írt.³⁴ Az új helyzetre vonatkozó európai politika csak 1990-ben kezdett formálódni. Az első kísérlet az új európai rend jövőképeinek bemutatására Mitterrand javaslata volt az „Európai Konföderáció” létrehozására, amelyet 1989. december 31-én jelentett be.³⁵

Az 1980-as évek közepén Nyugat-Európa felülvizsgálta a Kelet-Közép-Európával kapcsolatos korábbi politikáját. Nagyobb figyelmet fordítottak a keleti blokk polgárainak szabadságvágyára. Hosszabb távon feltételezték a hidegháború lezárásának lehetőségét és a két blokk fokozatos – akár gazdasági – közeledését. A lényegét a Szovjetunióban bekövetkezett változásoknak tulajdonították, a bábállamokban zajló események fontosságát alulértékelték. Az Európa jövőjéről folytatott megbeszélések tekintetében fő partnerüknek továbbra is Mihail Gorbacsovot tekintették. Ez tette több hónapig észrevétlenné a bekövetkező változások úttörő és visszafordíthatatlan jellegét 1989-ben, és ez erősítette fel a berlini fal leomlása okozta sokkot. Még ekkor is azt feltételezték, hogy Európa megosztottsága a következő hónapokban nem fog megszűnni, holott végül pontosan ez történt. Az európai vezetők „mentségére” hozzá kell tenni, hogy Washingtonban és Moszkvában szintén nem érzékelték kellőképpen az események dinamikáját. Sőt még Kelet-Közép-Európában is sokan nem vették észre, hogy elérkezett

a kommunizmus és a szovjet birodalom valódi vége.

Az angol nyelvű szöveget magyarra fordította: Domonkos Borbála.

A szerzőről készült fotó forrása: Wikimedia Commons / Adrian Gryczuk.

³³ Resolution on the recent developments in Central and Eastern Europe. <https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20141106RES77914/20141106RES77914.pdf> [Utolsó letöltés: 2021. 01. 15.]

³⁴ Remarks on the Berlin Wall, 10 XI 1989. <https://www.margareththatcher.org/document/107819> [accessed 15 I 2021]; Germany's neighbors try to redeem their 1989 negativity, <https://www.dw.com/en/germanys-neighbors-try-to-redeem-their-1989-negativity/a-4861759-0> [accessed 15 I 2021]; Larres, K.: Margaret Thatcher and German Unification Revisited. In: *The Revolutions of 1989. A Handbook*. Eds.: Mueller, W. – Gehler, M. – Suppan, A. Wien, 2015, 369–374.; Saunier, G.: France, the East European Revolutions, and the Reunification of Germany. *Uo.* 388–393.

³⁵ Bozo i. m. 2008, 391–392.

Kávássy János Előd

Út a regionális rendszerváltáshoz

A kelet-európai változások viszonyrendszere globális erőterben

Immár több mint három évtized távlatából visszatekintve sokszor úgy tűnik, mintha az 1989-es esztendő kelet-európai eseményei szükségszerűen és elkerülhetetlenül vezettek volna regionális szinten bekövetkező rendszerváltáshoz. A valóságban azonban szerteágazó, rögzös, zökkenőkkel és váratlan fordulatokkal teli út vezetett a lokális *regime change*-ek (Lengyelország és Magyarország) lehetőségétől a keleti blokk egészének fundamentális átalakulásához. 1989 karácsonyának valósága – hetekkel George H. W. Bush és Mihail Gorbacsov 1989. december 2–3-i máltai csúcstalálkozója, s alig néhány órával

a román diktátor, Nicolae Ceaușescu és felesége, Elena kivégzése után – teljesen eltért attól, amit potenciális optimumként akár még néhány hónappal korábban is bárki el tudott, vagy el mert volna képzelni. Az újonnan berendezkedő közép- és kelet-európai demokráciák már csak ideológiai kényszerűségből is a heroizálás útjára léptek, miközben az USA narratívájává a hidegháború – s nem a fegyverkezési verseny (!) – egyoldalú megnyerése és lezárása vált. Az egyszerűsítő politikai és médiapropaganda idővel egyre inkább elfedte 1989-et a maga valóságában, így visszatekintésünkben arra teszünk kísérletet, hogy a

legfontosabb történéseket saját kontextusukban, illetve korabeli összefüggéseikben mutassuk be.

Az egyik legkorábbi, az akkor érzékelhető jövőt tekintve egyszersmind legfontosabb esemény Bush elnök 1989. április 17-én, a michigani Hamtramckben elmondott beszéde volt.¹ Az 1989. február 6-a és április 5-e közötti lengyel kerekasztal-tárgyalásokra reagálva,² a Szolidaritás legalizálásának napján a Detroittal szomszédos kisváros amerikai lengyel közössége előtt George Bush gyakorlatilag programbeszédet³ mondott: „És most, ha lehet, ezen a fontos összejövetelen egy egész nemzet egészségét

¹ Az újonnan hivatalba lépett adminisztráció vezetése 1989. február 15-én gyakorlatilag az USA teljes hidegháborús kapcsolatrendszerének felülvizsgálatáról döntött. Az ebből kinövő *National Security Review*-kből az NSR-3 az amerikai-szovjet kapcsolatok újragondolását, az NSR-4 Washington érvényben lévő Kelet-Európa politikájának felülvizsgálatát, míg az NSR-5 Amerika nyugat-európai kapcsolatainak újraértékelését rendelte el (rövidtávon három-öt, hosszabb távon tíz évre tervezve). Az NSR-4 az 1982 óta érvényben lévő NSDD 54 újraértékelését és átalakítását célozta: „A valódi és tartós változás lehetősége Kelet-Európában ma nagyobb, mint a háború [a második világháború – K. J. E.] utáni időszakban bármikor. Régióbeli célkitűzéseinket, hogy elérjük a tömegek törekvését a szabadságra, prosperitásra és önrendelkezésre, elértük, s továbbra is érvényesek. És bizonyosak vagyunk abban, hogy ezen törekvések nem válhatnak valóra mindaddig, amíg a közép-kelet-európai országok szovjet megszállása fennáll. [...] Lehet, elérkezett annak az ideje, amikor a kreatív amerikai politikai eszközök jelentősebb változást érhetnek el. Miközben a nyugati szomszédok prosperálnak, növekednek és a gazdasági integrációt célozzák, s a keleti szomszéd próbálja lerázni történelme és kudarcainak örökségét, Kelet-Európa államai korábban ismeretlen mérvű gazdasági és politikai nyomással szembesülnek, kívülről és belülről egyaránt. A gazdasági problémák oly súlyossá váltak, hogy néhány vezető most azon idejétmúlt szocialista elvek újragondolását keresi, melyeket negyven évig követtek. S Kelet-Európa népei üzenetet küldenek vezetőiknek, [jelezve – K. J. E.], hogy a politikai szabadság a gazdasági javulás előfeltétele. A szabadság iránti vágyat tovább erősíti a kelet-európaiak újraazonosulása nyugati kapcsolataikkal (gyökereikkel? – K. J. E.).” <http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/nsr/nsr4.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 31.)

² Az első, a Varsó melletti Magdalenkában lévő belügyi villában megtartott, 1988. augusztus 31-i kétoldalú, illetve a lengyel katolikus egyház képviselőivel együtt háromoldalú találkoztól indult út vezetett végül az 1989. június 5-i és 18-i „fél szabad” választásokhoz.

³ Brent Scowcroft szerint is egyértelműen programbeszéd volt: „A meglátásom az volt, hogy az NSC-nek kell megírni az első vázlatot, s abban rögtön kinyilvánítani politikánk. Azután kell a szövegíróknak bekapcsolódniuk, hozva a harangokat, fanfárokot, s a díszes kifejezéseket.” A Virginia Egyetem Miller Centerének 1999. őszi nagyinterjúja Brent Scowcrofttal, George Bush nemzetbiztonsági tanácsadójával. <http://millercenter.org/president/bush/oralhistory/brent-scowcroft> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 31.)

és jólétét akarom szóba hozni – Lengyelország büszke polgáraiét. Tudják, mi, amerikaiak nem átlagos szimpátiával bíró nézői vagyunk a lengyel eseményeknek. Különleges kötelék köt minket Lengyelországhoz: a vér, a kultúra, a közös értékek köteléke. [...] Victor Hugo azt mondta: »Hadseregek inváziójának ellen lehet állni, de nem lehet egy eszmének, melynek eljött az ideje.« Barátaim, a szabadság az az eszme, melynek eljött az ideje Kelet-Európában, efelől ne legyen kétség. [...] Néhány régióban azzal kísérleteznek, hogy reformokkal tömegtámogatású legitimitást nyerjenek. Magyarországon az új vezetés olyan reformokkal kísérletezik, amelyek a még néhány éve is elképzelhetetlen politikai pluralizmust tennék lehetővé. És Lengyelországban április 5-én a Szolidaritás vezetője, Lech Wałęsa aláírt egy olyan megállapodást Kiszczak belügyminiszterrel, amely, ha őszintén betartják, vízváltást fog jelenteni Kelet-Európa háború utáni történetében.”⁴ Miközben beszédes tény, hogy az elnök – bár Európa jövőjéről is szólt – Lengyelország mellett egyedül Magyarországot emelte ki, Hamtramckben vált egyértelművé, hogy a Reagan adminisztrációk nyolc éve, pontosabban a hidegháborús *arms race* megnyerése után a Bush kormányzat egyértelműen a hidegháború lezárására törekszik – „a hidegháborút ott kell befejezni, ahol elkezdődött”.⁵

Visszatekintve egyértelmű, hogy az 1989. áprilisi beszéd a *beyond*

containment („a feltartóztatáson túl”)⁶ új amerikai külpolitikájához, illetve a hozzá kapcsolt *new democratic differentiation* („új demokratikus differenciálás”) koncepciójához illeszkedett. Washington ezzel elkezdte a jaltai világrend lebontását, lévén az USA korábban ismeretlen mérvű aktivitással fordult az 1945 óta Moszkva elsődleges érdekszférájához tartozó Kelet-Európa, pontosabban a keleti blokk két kommunista állama felé. A Bush-adminisztráció ezzel egyszerre reagált az amerikai-szovjet szuperhatalmi erőviszonyban már (az 1987-es washingtoni és az 1988-as moszkvai csúcsokon) bekövetkezett, illetve a Lengyelországban és Magyarországon ekkor zajló változásokra. Fontos kiemelnünk, hogy mind a budapesti, mind a varsói vezetés proaktív politikát folytatott az Egyesült Államok irányába; a különbséget az jelentette, hogy miközben a magyar-amerikai kapcsolatok Grósz Károly 1988. júliusi washingtoni fogadásával értek csúcspontjukra, Wojciech Jaruzelski rezsimje az 1981 decemberében bevezetett szükségállapot nyomán elhidegült kétoldalú kapcsolatok normalizálására törekedett. Bár az 1980-as évek közepétől egyértelműen a kádári magyar modell volt az USA térségbeli kedvence, nyilvánvaló volt, hogy ezen elsőség csak addig áll fent, amíg a lengyelek vissza nem nyerik az amerikai külpolitikai gondolkodásban tradicionálisan erős pozíciójukat, egyszersmind térségbeli primátusukat. Bár utóbbi

George W. Bush, az Egyesült Államok alelnöke, Ronald Reagan amerikai elnök és Mihail Gorbacsov szovjet főtitkár New Yorkban, 1988. december 7-én. Fotó: White House Photographic Collection, Reagan White House Photographs, 1/20/1981 – 1/20/1989.

fényében Varsó és Budapest legalább részben egymás riválisának tekinthető, valójában Kádár örökösei (Grósz Károly, Németh Miklós, Pozsgay Imre, Nyers Rezső stb.) és Jaruzelskiék egyként érdekeltek voltak az amerikai szupremácia/globális dominancia megszerzéséből fakadó mozgástérbővülés kiaknázásában. Mind Budapestnek, mind Varsónak égető szüksége volt a Nyugat politikai és pénzügyi támogatására ahhoz, hogy – reményeik szerint – minimális belpolitikai változtatások mellett fenntarthassák saját paradigmájukat. Ugyanilyen fontos sors- és érdekközösséget jelentett, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) és a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) vezetése a gorbacsovi

⁴ President Bush's Remarks at a Symposium on Eastern Europe. [George Bush elnök beszéde a Kelet-Európa Szimpóziumon. Washington, 1989. július 6.] <https://chnm.gmu.edu/1989/items/show/35> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 31.)

⁵ Barabás János moszkvai ideiglenes ügyvivő jelentése Palmer moszkvai előadásáról, 1989. július 22-én a Moszkvai Állami Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében. MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) OL (Országos Levéltára) 4-10 00625/6

⁶ Bush a lengyel Nemzetgyűlésben elmondott beszédében ez így szerepelt: „Eljött annak az ideje, hogy továbblépjünk a feltartóztatáson, egy túl rég halogatott, jobb világba.” President Bush's Remarks to the Polish National Assembly. [George Bush elnök beszéde a Lengyel Nemzetgyűlésben. Varsó, 1989. július 10.] <http://chnm.gmu.edu/1989/items/show/45> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 31.)

kurzus továbbélésében volt érdekelt, a keleti blokk minden más konzervatív és keményvonalas rendszerével, kiemelten a taktikai kivárássba merevedő, Mihail Gorbacsov bukására váró Erich Honecker NDK-jával és Nicolae Ceaușescu Romániájával szemben.

Fentiek ismeretében kijelenthetjük, hogy mindezen globális-lokális-regionális (így, ebben a sorrendben!) komplexitások azután összeadódva fókuszálódtak 1989 júliusában. Egyrészt: 1989. július 7–8-án Bukarestben lezajlott a Varsói Szerződés csúcsértekezlete, melyen egyértelműen kiderült, hogy szovjet főtítkárként Gorbacsov elveti a lokálisan zajló folyamatokba való külső beavatkozást. Itt és ekkor ismerték el a VSZ-tagállamok azon jogát, hogy azok saját politikát valósíthatnak meg – ezzel Gorbacsov hivatalosan is elhagyta az 1968 őszén meghirdetett Brezsnyev-doktrínát. Másrészt: szinte csak órákkal a VSZ-csúcs lezárása után az *Air Force One* már landolt is Varsóban, s George Bush 1989. július 9–13-a között nyíltan, világosan és egyértelműen a Lengyelországban és Magyarországon zajló változások mellett foglalt állást. Bush 1989. július 12-én, immár Budapesten, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen elmondott beszédében így fogalmazott: „Ahogy a temetése [Nagy Imréé – K. J. E.] zajlott néhány héttel ezelőtt, a *Szózatot* idézve Magyarország erősödő hangja hallatszott. S ebben az egyszerű és komor

ünneplésben a világ többet látott, mint méltóságteljes eseményt, a megbékélés megvalósulását. Az igazság kinyilvánulásának szemtanúi voltunk. [...] Az igazság ezen alapján, mely sziklánál szilárdabb, kezdték a magyarok új jövőjüket építeni. Egy generáció várt arra, hogy tisztaleghessen Nagy Imre emléke előtt, emlékezzék majd rá generációk száza.”⁷ Az elnök ezután a marxi eszmék kudarcáról, a szocializmus zsákutcába jutásáról beszélve értékelte a magyarországi átalakulás folyamatát: „Néhány történész úgy érvel, hogy a marxizmus egy emberi impulzusból emelkedett fel. De Karl Marx csak az emberi létezés egyetlen vonalát követte, nem látva az emberi létezés színes és változatos képének teljességét. Úgy tekintett az emberre, mint szerencsétlen lényre, aki képtelen saját sorsát alakítani. De az embert nem személytelen gazdasági erők irányítják. Nem egyszerű tárgya a történelem mechanikus erőinek. Az ember inkább képzelettel teli, alkotó. [...] A magyar emberek kreatív zsenije, mely sokáig el volt nyomva, most újra virágzik az önök iskoláiban, üzleteiben, templomaiban. S ez több, mint a szabadság múlt évszaka. Ez Magyarország, visszatérve normális, tradicionális értékrendjéhez. Ez Magyarország – hazatérőben.”⁸ Miközben Mark Palmer budapesti amerikai nagykövet szerint ez a beszéd tartalmilag azonos volt az előző nap a Kossuth téren a kitört vihar miatt el nem hangzott, eredetileg a legszélesebb nyilvánosságnak szánt *speech*-cel,

nyilvánvaló, hogy magyar relevanciáján túl, általános érvényű üzenetet kommunikál: a szovjet bolsevizmus vereséget szenvedett, s ezzel lehetőség nyílt a szerves európai/nemzeti önfejlődéshez való visszatérésre. Az amerikai elnök lengyel- és magyarországi látogatásai között a legjelentősebb különbség az volt, hogy George Bush Varsóban nemcsak a Nemzetgyűlésben, de Gdańskban, a Szolidaritás szülőhelyén, a hajógyárban is beszédet mondott, ráadásul Lech Wałęsával demonstratívan, annak lakásán, szűk családi ebéden találkozott. Magyarán Bush egyértelműen kiállt az USA által 1981-től folyamatosan támogatott, több milliós tagságú Szolidaritás tömbje mellett, ám ugyanezt Magyarországon egyetlen ellenzéki párt érdekében sem tette meg (még a Palmer által tudatosan exponált Fidesz mellett sem). Korabeli magyar külügyi forrásokból, illetve későbbi amerikai visszaemlékezésekből egybehangzóan tudhatjuk, hogy Budapesten Bush nem az ellenzékiekben, s még csak nem is a reformkommunistákban, hanem Grószban és környezetében látta azt az erőt, mely végig tudja vinni a demokratikus átalakulást. Magát a korábbi elnököt, Busht idézve: „Nos, igen, de őszintén szólva nagyobb benyomást tett rám egyes kommunista vezetők vágya a változásokra, arra, hogy megszabaduljanak a Szovjetunió uralmától. A magyarországi ellenzéki csoportok jó szándékú, jó érzésű emberekből álltak, örömmel találkoztam velük, de beszélgetéseink után nem

⁷ Bush, George: Remarks to Students and Faculty at Karl Marx University in Budapest [Beszéd a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. Budapest, 1989. július 12.]. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=17282> és Excerpts From Speech By Bush on Hungary. *NY Times*, 1989. 07. 13. <http://www.nytimes.com/1989/07/13/world/excerpts-from-speech-by-bush-on-hungary.html> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 31.)

⁸ Uo.

láttam egészen világosan, hogy szervezett erőt jelentenének-e a változásokra.”⁹

Tudjuk, hogy az elnökre nagy befolyással bíró nemzetbiztonsági tanácsadó, Brent Scowcroft a lehetséges változások spektrumát és kontextusát tekintve is igen óvatos volt: „Inkább azt a meggyőződést vallotta, hogy az óvatosság, a mérsékelttség és az egyeztetés jelentik a megfelelő magatartást a kommunista világban zajló változásokkal kapcsolatban. Scowcroft kritikusan viszonyult Reagannak a Szovjetunióval szembeni politikájához. Úgy vélte, hogy a korábbi adminisztrációnak nem volt világos politikája, és mindössze reagált az eseményekre, az utolsó éveiben minden erőfeszítését a fegyverzetcsökkentésre fordította, és azt állította, hogy vége van a hidegháborúnak. A hidegháborúnak azonban egyáltalán nem volt vége. Szovjet csapatok maradtak még Kelet-Európában, Németország megosztott volt, és a Varsói Szerződés érintetlen maradt. Scowcroft a kapcsolatokban megpróbálta a hangsúlyt a Szovjetunióval folytatott fegyverzetellenőrzési megbeszélésekről a vasfüggöny mögötti fejleményekre helyezni. Azt akarta, hogy az Egyesült Államok aktívan vegyen részt a Kelet-Európában zajló változásokban, hogy alakítsa az események menetét, és segítsen abban, hogy Európa második világháború utáni megosztottsága megszűnjön. [...] Scowcroft nem látta előre annak az 1989-ben bekövetkezett

változásnak a gyorsaságát, amely 1989 novemberében elvezetett a berlini fal leomlásához. Az emlékezetes politikai földrengésekkel kapcsolatos célja az volt, hogy a dolgok menetét »bátorítsák, útmutatással szolgáljanak és menedzseljék a változásokat anélkül, hogy visszacsapást vagy erőszakos beavatkozást provokálnának ki.«¹⁰ A Bush-adminisztráció ezen visszafogott megközelítésével szemben az orráig eladósodott kádári magyar modell fenntartóinak, illetve a számos gazdasági probléma összeadódása folytán hiperinflációval küzdő¹¹ lengyel vezetésnek jóval bátrabban kellett reagálnia az 1989 közepére kialakult, minden korábbinál kedvezőbb globális és lokális konstellációra. Míg Varsó számára megkerülhetetlen tényként jelentett a több milliós tagságú, immár nyílt amerikai támogatással bíró *Solidarność*, Budapesten az vált a kulcskérdéssé, hogy a politikailag felülről megindított pluralizáció végül milyen formát öltön. A magam részéről évek óta hangoztatom, hogy a Magyar Népköztársaság fenntartóinak épp a Bush-látogatás tapasztalatai, illetve az abból levont konzekvenciák adták a végső lökést ahhoz, hogy az MSZMP korabeli elitje a »politikai rendszer reformja« helyett elfogadja a rendszerváltás gondolatát; hangsúlyozom, egy általuk számos eszközzel felügyelt és irányított/irányítani próbált rendszerváltását. Nyers Rezsőt már az amerikai elnök látogatása utánról idézve: „A sommás értékelést illetően azt szeretném

aláhúzni, hogy az elnöki látogatás tanújele volt annak, hogy gazdasági és politikai reformjaink Magyarország nemzetközi tekintélyét nagyon megerősítették, megnövelték ismertségét is, de a tekintélyét is Európában és a világban. [...] Egészében azt tudom mondani, hogy az ellenzéki illúziókat [és a kormányzatiakat is – K. J. E.] bizonyos fokig eloszlatta ez a látogatás. Azt az illúziót ugyanis, hogy Amerikától várhatjuk, egy azonnali nagy összegű dollártámogatás formájában a magyar gazdasági problémák megoldását. Ezeket az illúziókat oszlatta, az ország nemzetközi lehetőségeit feltétlenül javította, és javítani fogja a látogatás, jól ki kell használni.”¹² Nyers, ha úgy tetszik, ezzel saját fél évvel korábbi megállapításait pontosította, aktualizálva azok kontextusát – 1989. január 13-án ugyanis így fogalmazott: „Túlmentek az események rajtunk. Én nem látok más lehetőséget, mint hogy vállaljuk a többpártrendszert. De vitatkozunk ezen. És ha úgy határozunk, hogy nem vállaljuk a többpártrendszert, akkor nem vállaljuk, és akkor mindenki döntsön maga szerint, a lelkiismerete szerint, ezt vállalja-e politikailag. Én vállalom, megmondom őszintén, ezt is vállalom, azt is, ha nem értenek vele egyet. [...] És egyszer úgyis meg kell csinálni.”¹³ Az Egyesült Államok 41. elnökének magyarországi látogatása ezen „És egyszer úgyis meg kell csinálni.” gondolatot pontosította, illetve élesítette ki; azon korábbi koncepció, mely alapvetően az

⁹ Pünkösti Árpád: *A Horn - Angyalföldtől a pártelnökségig 1932-1990*. Budapest, Kossuth, 2013, 85–86.

¹⁰ Schmitz, David F.: *Brent Scowcroft. Amerika a nemzetközi arénában Vietnám után*. Budapest, Antall József Tudásközpont, 2017, 179–180.

¹¹ 1989 végére Lengyelországban az infláció elérte a 244%-ot.

¹² MNL OL 288. f. 4/266-267. ő. e. 11.

¹³ Nyers Rezső felszólalásának részletét lásd: „Népfelkelés vagy ellenforradalom?”. Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése, hangfelvételtől készült jegyzőkönyv, 1989. január 31. *Beszélő*, 1999/10, [86–87.] 87. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Eaz-ido-nem-nekunk-dolgozik%E2%80%9D> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 31.)

Václav Havel cseh köztársasági elnök, Antall József magyar miniszterelnök és Lech Wałęsa lengyel köztársasági elnök az első visegrádi találkozón, 1991 februárjában. Fotó: Wikimedia Commons / Antall család archívuma, Antall Péter

1948–49 előtti időszak politikai (a felszínen plurális és demokratikus, valójában a kommunisták által totálisan ellenőrzött és irányított) berendezkedéséhez való visszatéréssel számolt, átalakult a rendszerváltás megvalósításának programjává. Ahogy az MSZMP részéről a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások vezetésével megbízott Fejti György az események után mintegy két évtizeddel nyilatkozott: „... önmagunk jutottunk arra a következtetésre, hogy egy modellváltásra van szükség, tehát meg kell alkotni egy új koncepciót, egy új felfogást, arról a szocialista útról, melyet önmagunknak kell kiszervezni, kikínálódni új történelmi körülmények közepette”.¹⁴ Figyelembe véve, hogy Fejti korábban az MSZMP adminisztratív KB titkáráként az erőszak-szervezetek, így a titkosszolgálatok működésért felelt, kevés kétségünk lehet afelől, miért őt jelölték az 1989 márciusa

óta Ellenzéki Kerekasztalban (EKA) tömörülő erőkkel folytatandó tárgyalásokra. A demokratikus alapokat *de facto* és *de iure* is nélkülöző jogállami intézményrendszer, egyfajta pszeudo-jogállam kompromisszumos kialakításának színtere vagy sokkal inkább eszköze végül az 1989. június 13-án megalakult Nemzeti Kerekasztal (NEKA) lett, s az ott dinamizálódó tárgyalások vezettek ahhoz, amit utóbbi többben „alkotmányos rendszerváltásként” vagy „tárgyalásos forradalomként” igyekeztek leírni. Az állami társadalmi változás kereteinek kialakításában így alapvetően a politikai alkuk és kompromisszumok voltak a hangsúlyosak – ezekben a Grósz nevével fémjelvezhető (valójában az egyéni karakterek és rivális ambíciók mentén megosztott) MSZMP-s párt- és államvezetés *versus* a tárgyalásokon részt vevő ellenzéki erők önérvényesítő képessége versengett.

A keleti blokk akkori, 1989 közepén érvényes valóságában a magyar, illetve az egy lépéssel már előrébb tartó lengyel példa¹⁵ meghatározó erővel bírt. Varsóban az derült ki, hogyan lehet egy (akár) sokmillió támogatottságú ellenzéki erőt belpolitikai földrengések nélkül a hatalomba integrálni, míg Budapest azt példázhatta, hogyan tudja a regnáló kommunista vezetés a saját érdekeinek megfelelő irányba terelni az ellenzéki erők mozgásait, s azzal együtt békés (és kiszámítható) mederben tartani a komplex politikai és társadalmi változásokat. Hogy ezen példaérték mennyire nyilvánvaló volt, arra hadd idézzem a majd még ugyanezen évben Csehszlovákia (utolsó) köztársasági elnökévé választott Václav Havel 1989. júniusi gondolatait: „Az új rendszer, a totalitárius rendszer, amely itt [az az 1940-es évek második felében – K. J. E.] berendezkedett a sztálinizmus időszakában, bizonyos fokig még támogatta, sőt, támaszkodott is erre a hagyományra [az etnikai megosztásra – K. J. E.], a bevált jelszó: az »Oszd meg és uralkodj« elve alapján. Nem is nehéz konkrét bizonyítékokra lelni ahhoz, hogy a hivatalosan hirdetett teljes egység, barátság és ehhez hasonló szövegek leple alatt felfedezzük az uszítás kísérleteit. A lengyel Szolidaritás idején – még a szükségállapot bevezetése előtt – például nálunk tervszerűen keltettek lengyelelles

¹⁴ Az MTV 1 *Visszajátszás* című sorozatának 2009. június 22-i, 25. epizódja (Fejti György és Pozsgay Imre) alapján. <http://nava.hu/id/824640/> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 31.)

¹⁵ Az 1989. június 4-én, illetve 18-án megtartott, részben szabad választások két fordulójára a lengyel kerekasztal-tárgyalások eredményeként került sor. Ezen a Szolidaritás – saját vezetését is meglepve ezzel – földcsuszamlásszerű győzelmet aratott: a lengyel szenátusi helyek 99%-át, illetve a számukra a kommunista vezetés által elérhetővé tett 161 helyből egy kivételével mindegyiket megszerezve. 1989. július 19-én így, ha egyetlen szavazattöbbséggel is, de elnökké választották Wojciech Jaruzelskit, és miniszterelnökké Czesław Kiszczakot. Utóbbi sikertelen kormányalakítási kísérlete után 1989. augusztus 25-én végül Tadeusz Mazowiecki lehetett az új lengyel kormányfő. Mitrovits Miklós: Gdańskban kezdődött a lengyel rendszerváltás. *Múlt-Kor*, 2009. 02. 06. https://multkor.hu/20090206_gdanskban_kezdodott_a_lengyel_rendszervaltas_?pidx=3 (utolsó letöltés: 2020. 10. 31.)

hangulatot. Olyasmivel, hogy »a lengyelek nem akarnak dolgozni«, hogy egyszerűen csak azért van ott zűrzavar, mert szegények, és azért szegények, mert nem dolgoznak. [...] Akkoriban még monolit volt a tömb, és ennél fogva könnyebb volt kezelni, csak azt kellett megakadályozni, hogy kialakuljon valamilyen szolidaritás az egyes nemzetek között. Emellett az egyes demokratizációs törekvések meglehetősen elszigeteltek maradtak. Főleg önmagával foglalkozott mindenki, s a többi nép úgy gondolkodott: ez az ő dolguk, próbálják csak meg, aztán majd meglátjuk, mi lesz a vége. Magyarország 1956-ban semmilyen nagyobb szolidaritást nem kapott a tömb többi országától. 1953-ban senki sem volt igazán szolidáris az NDK-val. 1968-ban meg Csehszlovákia várt hiába szolidaritást a környező országoktól. [...] Ma a helyzet más. A szolidaritástudat – nem állítom, hogy egész nemzetek tekintetében – de mondjuk, az intellektuális elit szintjén..., elit..., nem szeretem ezt a szót, szóval a szolidaritástudat sokkal erősebb, mint bármikor azelőtt. A szolidaritás kötődése szorosabb, ráadásul először történt meg, hogy több országban egyidejűleg következett be a demokratizálódás folyamata; Magyarországon, Lengyelországban és a Szovjetunióban – még ha országonként más-más formában is –, ez pedig újdonság. Ez azonban talán erősítheti azt a reményt, hogy ezek a folyamatok nem visszafordíthatók.”¹⁶ Természetesen nemcsak Havel érzékelte mindezt, hanem a keleti blokk összes rezsimje, illetve a velük szembenálló ellenzéki csoportosulások is. A kérdés az volt, hogy a továbbra is a

szovjet érdekszférában lélegző, a Varsói Szerződésbe és a KGST-be integrált két kelet-európai ország példáját mások is követik-e majd. Az általam fentebb kifejtettekből levezethetően a lokálisan bekövetkező magyar és lengyel rendszerváltás egyrésztől alapvetően ellenséges környezetben (!) kellett volna, hogy sikerre jusson. Másrésztől, fennmaradásuk közvetlenül kötődött Mihail Gorbacsov szovjet főtitkár politikai túléléséhez, hiszen mindenki tudta, hogy Gorbacsov bukása és egy konzervatív fordulat gyorsan visszarendezéshez vezethet Moszkvában. Magyarán, a lokális rendszerváltások nagyon is törékenyek lettek volna. Igaz, hogy a Szovjetunió legkésőbb 1981 óta nem volt abban a gazdasági helyzetben, hogy hosszabb távon elviselje az USA és szövetségesei gazdasági szankcióit, ám ez még nem zárta ki száz százalékig, hogy egy csak rövidtávra tekintő új szovjet vezető – a keleti blokk konzervatív rezsimjeinek maximális támogatása mellett – bevesse a Vörös Hadsereget. Ebből a szempontból tekintve Lengyelország és Magyarország reményét a regionális rendszerváltás mielőbbi bekövetkezése jelentette, így 1989 júliusától az év novemberéig ez volt a fő kérdés.

A keleti blokk rezsimjei azonban nem mozdultak, továbbra is kivárára játsza ellenálltak a változásoknak. Gustáv Husák Csehszlovákiája, Todor Zsivkov Bulgáriája jobbára mozdulatlan-ságba merevedve figyelte a körülöttük zajló eseményeket, míg Honecker és Ceaușescu – akik nemcsak nem tudtak, de nem is akartak az új, globálisan megváltozott helyzethez adaptálódni – mindellenségesebbetekintettek

a magyar és a lengyel eseményekre. Paradox módon a döntő változást mégis a létrehozása óta szovjet frontállamként működő NDK-ban bekövetkezett földcsuszamlás jelentette. Az NDK megalakulásának 40. évfordulójára szervezett, 1989. október 7-i nagyszabású hivatalos megemlékezések mellett végül országszerte ellenzéki tömegtüntetésekre került sor. Bár ezeket az Erich Honecker vezette Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) brutálisan feloszlatta, október 9-én Lipcsében a szeptember eleje óta menetrendszerű hétfői tüntetésen mégis 70.000-es tömeg gyűlt össze. Miután a kommunista vezetés végül nem alkalmazta az oda felvonultatott nyolcezer rendőri és katonai erőt, október 16-án már 120.000-en tüntettek a kommunista rendszer ellen, s ezen események hatására végül két nappal később Honecker lemondott. Az addigra elszabadult helyzetet utóda Egon Krenz sem tudta már érdemben fékezni, a keletnémet polgárok szabadságvágya a magyar, lengyel (s immár cseh) eseményekre reagálva egyre csak erősödött. Miközben ezzel párhuzamosan Bonnban és Washingtonban erősödött az a reményteli vélekedés, hogy ezek akár a keletnémet rendszer végnapjai s lehetnek, végül mégis egy szerencsés véletlen hozott áttörést, romba döntve Walter Ulbricht utódainak államát, egyben megpecsételve a keleti blokk sorsát. A szorító lépcsény-szerbe került NDK-s államvezetés a Nyugatra történő utazás megkönnyítésével akart időhöz és levegőhöz jutni, amikor is 1989. november 9-én egy olasz újságíró kérdésére válaszolva Günter Schabowski, a NSZEP kelet-berlini első titkára tévesen

¹⁶ Sugár András: Václav Havel vallomása. *Tiszatáj*, 1989/10, 60–66.

Tüntetés a prágai bársonyos forradalom idején, 1989 decemberében.
Fotó: Wikimedia Commons / Josef Šrámek

azt mondta, hogy ezen intézkedés azonnal hatályba lép. A sajtótájékoztatón elhangzottak azonnal bejárták a világot, s keletnémet állampolgárok tízezrei jelentek meg a gyűlött berlini falnál, hogy Nyugat-Berlinbe menjenek (eredetileg a határátlépést másnapról és csak előzetes rendőrségi jóváhagyással engedélyezték volna). Az Európa megosztottságát a maga fizikai valójában szimbolizáló *Die Mauer* még aznap éjjel átszakadt.¹⁷

A berlini fal leomlása nem lokális, hanem komplex, regionális-globális-politikai-gazdasági-biztonságpolitikai kérdés volt, melynek

kimenetelében meghatározó szereppel bírt Helmut Kohl magatartása, illetve a Bush kormányzat egyértelmű, nyílt támogatása – utóbbi egyértelműen „a hidegháborút ott kell befejezni, ahol elkezdődött” gondolat jegyében. E szerencsés nagypolitikai konstellációban George Bush támogatásával Kohl kancellár arra is képes volt, amire önmagában jó eséllyel képtelen lett volna. Jól illusztrálja ezt, hogy amikor Kohl 1989. november 28-án a Bundestagban ismertette híres tíz pontját, abban már szerepelt az újraegyesítés, úgy, hogy azt előzetesen csak az amerikaiakkal egyeztetette.¹⁸ Nem túlzás

azt állítani, hogy az események dinamikáját innentől Bush és Kohl kettőse határozta meg, hangsúlyozottan minden más féllel szemben.¹⁹ A Stasi által fenntartott keletnémet államrend gyakorlati összeomlását látva az addig szintén a kivárás taktikáját választó más konzervatív rezsim, illetve ezzel párhuzamosan az általuk felemelt elitek, valamint az olykor mindkettővel szembenálló ellenzéki erők is megértették a változások elkerülhetetlenségét. A keleti blokk a berlini fal átszakadásával, pontosabban az arra gyorsan és határozottan reagáló washingtoni és bonni megnyilatkozásokkal és állásfoglalásokkal került a regionálisan érvényes *regime change* gyakorlati kényszerűségéhez/lehetőségéhez. Kevesebb, mint egy hónappal azután, hogy 1989. október 23-án Magyarországon kikiáltották a köztársaságot, elindult a csehek és szlovákok saját bársonyos forradalma (1989. november 17.), Bulgáriában pedig a még Kádárnál is tovább regnáló Todor Zsivkov távozott a hatalomból (1989. november 16.). Csak a román diktátor, Nicolae Ceaușescu ragaszkodott körömszakadtáig a hatalomhoz, de

¹⁷ German reunification – a short history. *DW Documentar*, 2017. 01. 13. <https://www.youtube.com/watch?v=iNAXfWCwDsw&t=54s> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 31.)

¹⁸ 1989. december 18-án Kohl kancellár Drezdába látogatott, és ott tárgyalt az épp a *Mauerfall* előtt miniszterelnökké kinevezett Hans Modrow-val. E tárgyalásokon szembesült az NDK vezetése azzal, hogy az NSZK vezetése mennyire egyértelműen és csak az újraegyesítésben gondolkozik (a két állam valamely dinamikus párbeszéde helyett). Helmut Kohl este a *Frauenkirche* (Miasszonyunk-templom) romjainál elmondott nyilvános beszéde, illetve az arra adott válasz (az összegyűlt tömeg üdvölgzése) végleg egyértelművé tette, hogy az újraegyesítés megállíthatatlan lesz. Chancellor Helmut Kohl's speech and German reunification. *DW Documentary*, 2019. 12. 19. <https://www.youtube.com/watch?v=ZKomTQQ2Ij4> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 31.)

¹⁹ Miközben Mihail Gorbacsov szovjet főtitkár szempontjából kevésbé az újraegyesítés, sokkal inkább az újraegyesülő Németország katonai hovatartozása volt a kérdés, Angliában Margaret Thatchert maga az egyesítés ténye aggasztotta. A brit miniszterelnök titokban már 1989 októberében jelezte Gorbacsov felé, hogy jó lenne, ha a német eseményeket a szovjetek fékeznék. 1990 januárjában Thatcherrel tárgyalva már az egyesítést sokáig szintén ellenző francia elnök, François Mitterrand is jelezte, hogy értékelése szerint a két német állam egyesülése elkerülhetetlen, lévén senki nem fog hadat üzeni Németországnak annak megakadályozására (Gorbacsov sem). A Vaslady végül 1990 februárjára fogadta el az elkerülhetetlen kényszerűséget, s az elsőként utalt Németország várható NATO tagságára. Utóbbi mélyen sértette a szovjet vezetés érdekeit és büszkeségét, ám az eddigre totálisan kiszolgáltatott helyzetbe került Mihail Gorbacsov képtelen volt érdemi befolyást gyakorolni az amerikai félre; az 1990. május 30-a és június 3-a között megrendezett washingtoni-Camp David-i csúcstalálkozón végleg eldőlt, hogy az újraegyesült Németország a NATO katonai szövetségének tagja lesz. Kávássy János Előd: Rossz németek, mint voltak. *Magyar Hírlap*, 2015. 03. 31. 7.

számára is hamarosan elfogyott a levegő, s a „Kárpátok géniusza” 1989 karácsonyán az életével fizetett mértéktelen politikai rövidlátásért.²⁰

E drámai változások közepette elkerülhetetlenné vált, hogy az 1945-ben a jaltai világrendet kialakító két szuperhatalom vezetői is találkozzanak. Többhetes titkos megbeszélések után megállapodás született, hogy a találkozó Málta partjainál lesz, december elején – részben tudatosan emlékeztetve ezzel az Atlanti Chartára (Franklin D. Rooseveltt és Winston Churchill 1941. augusztusi óceáni találkozására). Az eredeti tervek szerint a két delegáció felváltva tanácskozott volna a kis máltai halászfalu, Marsaxlokk közelében a tengeren állomásozó hadihajókon (az amerikai Belknapon és a szovjet Szlaván), ám az időközben kitört elemi erejű vihar miatt egy védett öbölben, az ott kikötött Makszim Gorkij utasszállító hajón, Gorbacsov főtitkár szálláshelyén tárgyaltak. A két nap alatt lefolytatott három plenáris ülésen a legfőbb és legfontosabb két kérdést Kelet-Európa, a felbomlóban lévő keleti blokk jövője, illetve annak legszimbolikusabb

elemeként a német újraegyesítés jelentette. Az amerikai fél jól taktikázva már ekkor elérte, hogy Mihail Gorbacsovval szovjet főtitkárként kimondassa, nem ellenzi Németország egyesítését, illetve annak későbbi NATO-tagságát sem. Igaz, hogy mindez nem jelentett szerződéses elköteleződést, mégis a szovjet delegáció soraiban e reakció dühöt és frusztrációt váltott ki, mivel alapot teremtett az amerikaiak későbbi hivatkozásához.²¹ Nyilvánvaló (ahogy a szovjet fél számára 1989 decemberében is fájóan az volt), hogy a Bush-adminisztráció tagjai Máltán annak tudatában léptek fel, hogy a négy évtizednyi *arms race*-t az 1980-as évtizedben végleg elvesztő Szovjetunió immár mind gazdaságilag, mind bel- és külpolitikailag mélyülő válságban van, s a keleti blokk felbomlása mindezt csak fokozza. Miközben amerikai részről egyértelműen az erősebb fél pozíciójából kívántak tárgyalni, nagyon figyeltek arra is, hogy direkt módon ne ássák alá Gorbacsov amúgy is egyre gyengülő főtitkári pozícióját és presztízsét. Utóbbinak is köszönhető, hogy a világsajtó által a hidegháború lezárásaként közvetített csúcstalálkozó így végül

Mihail Gorbacsov oldaláról is sikerként volt bemutatható; igaz ez még akkor is, ha ezzel a jaltai világrend valójában mindenki számára egyértelműen a végéhez ért.²²

²⁰ Az erdélyi református lelkész, Tökés László személye körül felforrósódó helyzetből 1989. december 15-én kinövő temesvári forradalom a politikai hatalom csúcsán, Bukarestben valójában puccsot jelentett, mely megkétszerezte, ha úgy tetszik az utolsó utáni pillanatokban reagált a környező világ eseményeire, de akkor hirtelenül, s a lehető legerőszakosabban. Victor Athanasie Stănculescu tábornok és Ion Iliescu pálfordulása után, 1989. december 22-e estéje–23-a reggelétől az újonnan létrehozott Nemzeti Megmentési Frontot támogató katonai erők gyakorlatilag háborút vívtak a Securitate diktátorhoz még továbbra is hű egységeivel. Az elszabaduló káoszban Nicolae Ceaușescu és felesége a hatalmi képletből való kiiktatása sokak számára mind sürgetőbben szükségszerűnek tűnt, s végül őrzőik foglyáivá válva egy rögtönzött tárgyalás és ítélet után néhány román elit ejtőernyős 1989. december 25-én a halálba küldte őket.

²¹ NATO Expansion: What Gorbachev Heard. *National SecurityArchive*, 2017. 12. 19. <https://nsarchive.gwu.edu/briefing-book/russia-programs/2017-12-12/nato-expansion-what-gorbachev-heard-western-leaders-early> (Utolsó letöltés: 2020. 10. 31.)

²² Bö fél évvel később, az 1990. május 30. és június 3. között megrendezett washingtoni csúcstalálkozó idejére – Jack F. Matlock moszkvai amerikai nagykövet szerint – Gorbacsov már egyre kevésbé volt ura a szovjetunióbeli helyzetnek, támadott vezetővé vált, akinek a politikai hatalom válságával kellett szembenéznie. A főtitkár hatalma leszálló ágához ért, s az amerikai vezetés immár nem egyenrangú, hanem a gyengébbik félként kezelte: az újraegyesülő Németország NATO-tagságának biztonságpolitikai és presztízskérdése másodlagossá vált annak fényében, hogy a szovjet prognózisok szerint Moszkvának rövid távon legalább évi milliárd dollár külső forrásra volt szüksége. Ennek szemszögéből tekintve a világsajtó híradásaiban kevesebb figyelmet kapott 1990. nyári csúcs a hidegháború lezárásának folyamatában Máltánál jelentősebb fordulatot jelentett, még ha dobpergés és fanfárok nélkül is. Kávássy János Előd: A főtitkár. *Magyar Hírlap*, 2015. 07. 17. 12.

A 2021/4. szám szerzői

Bodó Barna (Sepsiszentgyörgy, 1948)

Politológus, író, szerkesztő. A Temesvári Egyetem fizikai karán szerzett felsőfokú oklevelet, majd 2003-ban doktorált filozófiából a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. 2007-től a Sapientia Tudományegyetem Kolozsvári Karán az Európa Tanulmányok Tanszék egyetemi docense, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem tiszteletbeli professzora. Kutatási területei a kisebbségpolitika, helyi közigazgatás, regionalizmus, identitáspolitika és a civil szféra.

Csatári Bence (Budapest, 1972)

Történész. A szegedi József Attila Tudományegyetem történelem–földrajz szakán szerzett diplomát. 2008-ban védte meg a Kádár-korszak könnyűzenei politikájáról írt doktori disszertációját. 2014 óta a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) történész kutatója, számos, a témáról szóló kötet szerzője.

Fricz Tamás (Budapest, 1959)

Politológus, a politikatudomány kandidátusa. 1981-ben végzett üzemgazdászként a Pénzügyi és Számviteli Főiskolán, majd 1989-ben az ELTE-BTK filozófia szakán szerzett diplomát. 1993-ban doktori címet szerzett közgazdaságtanból és politológiából a Közgazdaságtudományi Egyetemen, 1994-ben pedig a politikatudomány kandidátusa lett. 1990 és 2012 között az MTA Politikatudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, 2000 és 2012 között a XXI. Század Intézet tudományos igazgatója. 1994 és 2013 között a *Politikatudományi Szemle* című akadémiai folyóirat ügyvezető szerkesztője, 2000-től a *Central European Political Science Review* angol nyelvű politikatudományi folyóirat nemzetközi szerkesztőbizottságának tagja. A RETÖRKI tudományos tanácsadója, politológiai kutatócsoportjának vezetője.

Halmy Kund (Budapest, 1975)

Történész, politológus. 2001-ben végzett az ELTE politikaelmélet és a Károli Gáspár Református Egyetem történelem szakán. 2001 és 2012 között a Terror Háza Múzeum szakmai munkájában vett részt, 2004 és 2012 között a múzeum kutatási osztályvezetője volt. Számos időszak kiállítás anyagának gyűjtését, egyik legfontosabbként a Hódmezővásárhelyi Emlékpont Múzeum szakmai anyaggyűjtését koordinálta. 2006-ban szerzett abszolutóriumot a PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájában. 2013 óta a RETÖRKI kutatója.

Kamiński, Łukasz (Wrocław, 1973)

Történész. 1999-ben doktorált. 2006-tól a lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete (IPN) közoktatási irodájának igazgatóhelyettese, 2009-től igazgatója. 2011 és 2016 között a Nemzeti Emlékezet Intézetének elnöke. 2017 óta az Európai Emlékezet és Lelkiismeret Platformjának elnöke. Kutatási területe Lengyelország 1945 utáni, kommunista diktatúra alatti története.

Kávássy János Előd (Vác, 1973)

Történész. Vácott érettségizett 1991-ben. Pályafutását operatőrként kezdte, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett angol szakos bölcsész és történelem szakos tanári diplomát 2005-ben. Doktori disszertációjában Ronald Reagan két elnöki periódusának magyar-amerikai kapcsolatait dolgozta fel. 2015-ben *Nyugati szélben*, 2017-ben *Mások szemével*, 2019-ben *Sodrásban* címmel önálló tanulmánykötete jelent meg. Rendszeresen publikál a *Magyar Hírlapban*. 2013 őszétől a RETÖRKI tudományos munkatársa, 2021-től főmunkatársa.

Kiszelly Zoltán (Budapest, 1971)

Politológus. 1989-ben a berlini Max Planck gimnáziumban érettségizett, majd 1998-ban az ELTE Bölcsészettudományi Karának Politikaelméleti Tanszékén szerzett diplomát. 2004-ben az ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskoláján szerzett abszolutóriumot. Jelenleg a Kodolányi János Egyetem docense, a Századvég Politikai Elemzések Központjának igazgatója.

Ifj. Lomnici Zoltán (Budapest, 1980)

Alkotmányjogász, ügyvéd. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogi karán szerzett diplomát, majd egyetemi oktatói pályáját is itt kezdte. Tanított a Rendőrtiszti Főiskolán, a Károli Gáspár Református Egyetemen, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Alkotmányjogi Tanszéken. 2007-ben jogi szakvizsgát tett, 2013-ban tudományos fokozatot szerzett a Pécsi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Karán. Jelenleg a Századvég jogi szakértője.

Máthé Áron (Budapest, 1977)

Történész, szociológus. 2001-ben végzett történelem szakon a Károli Gáspár Református Egyetemen, majd 2002-ben az ELTE szociológia szakán. 2012-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerzett PhD-fokozatot. 2001–2012 között a Terror Háza Múzeum kutatója, majd kutatási osztályvezetője. 2012–2014 között a Századvég Alapítvány kutatója volt. 2014 óta a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökhelyettese.

Orosz Tímea (Budapest, 1974)

Nyelvész, politológus. 2000-ben nyelvész-német szakos középiskolai tanári diplomát szerzett a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, majd 2011-ben az Állam- és Jogtudományi Karon végzett politológusként. 2003 és 2012 között a visegrádi országok európai integrációjával kapcsolatos politikatudományi kutatásban vett részt az MTA-PTI-ben. 2021-ben védte meg PhD értekezését a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájában. 2013-tól a RETÖRKI kutatója.

Simon János (Budapest, 1954)

Politológus, történész. Tanulmányait a Szegedi Egyetemen és az ELTE-n végezte, posztgraduális kurzusokon Oxfordban, Amszterdamban és Mexikóban vett részt. Az ELTE és a Kodolányi János Főiskola habilitált egyetemi tanára, ez utóbbin a Nemzetközi Kapcsolatok akkreditált MA szakfelelőse. 1990-től 2012-ig az MTA Politikatudományi Intézetének kutatója, tudományos főmunkatársa. Kutatási területe: rendszerváltások Magyarországon, Közép-Európában és Latin-Amerikában, tranzitológia- és demokráciaelméletek, pártok, pártrendszerek, választások, politikai kultúra, a magyar politikai baloldal és jobboldal, nemzetállamok és értelmiségi szerepek Közép-Európában. A *Central European Political Science Review* szerkesztője.

Zsebők Csaba (Budapest, 1974)

Történész, publicista. 2012-ben szerzett doktori fokozatot az ELTE BTK-n az 1919 és 1934 közötti bulgáriai macedónkérdést taglaló dolgozatával. 2014-től az MTA-BTA Bolgár-Magyar Történész Vegyes Bizottságának tagja, 2015-től a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) külsős kutatója. Újságíróként a *Reform*, a *Magyar Nemzet*, a *Magyar Hírlap* és a *Magyar Demokrata* munkatársaként is tevékenykedett.

